

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૧૭૫ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ વિચિત્ર પ્રેમપંક્તિ

વિષય ૪ : ૩

14205

વિચિત્ર પ્રેમ-પંખિણી.

[સચિત્ર સાંસારિક નવલકથા]

લેખક તથા પ્રકાશક
યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
વડવાણીનિવાસી,
સારંગપુર, તળીયાની પોળ-અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦.

વિ. સં. ૧૯૯૭.

ઇ. સ. ૧૯૨૧.

—|~~~~~|—
સર્વ હક્ક સ્વાધીન.
—|~~~~~|—

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૧૬૪

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુબિલિ પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

સાંસારિક-સામાજિક નવલકથાઓ.

‘લાંબચકનો મહામંત્ર’—મૂલ્ય રૂ. ૨. વી. પી. પોસ્ટેજ ૩ આના. ૫૪ ૩૫૦. સોનેરી પાકું પુંડું. ચાર ફોટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો. પ્રિયતમ-પ્રિયતમાના વિશુદ્ધ પ્રેમ ઉપર કાતીલ છુરીનો ઘા થતાં એ ધાતે વેઠતાં બન્ને પાત્રો. જીવનની જે કસોટીઓપર ચડે છે અને એક દુષ્ટ જનના કાવતરાથી તેઓને શિરે જે આપત્તિઓનો વરસાદ વરસે છે તેનું ચિત્ર વાચકના હૃદયને દ્રવીભૂત કરી નાંખે છે. યુક્તનો તથા સ્ત્રીઓના હાથમાં અને પુસ્તકાલયોમાં વિના સંકોચે આ પુસ્તક મુકાય છે.

નોકરીનો ઉમેદવાર—મૂલ્ય રૂ. ૧૧. ૫૪ ૨૧૫, સોનેરી પાકું પુંડું. ‘સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. આ નવલકથામાં એક યુવક નોકરી શોધતાં જે અવનવી વિટંબનાઓમાં આવી પડે છે તેનો, પ્રમાણિક-પણાની વિચિત્ર પરીક્ષા કરનારા જૂદા જૂદા સ્વભાવના શેઠોનો, દુષ્ટ લાલચ આપનારી શેઠાણીના કુટિલ વર્તનનો અને ભોળી સ્ત્રીઓ તથા દુનિયાને ઠગનારા શરીફ બદમાશોની આશ્ચર્યકારક યુક્તિઓનો ચમત્કારિક અને હૃદયદ્રાવક ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. કથા મનોરંજક તથા બોધક છે.

ન્યાયના ખૂનમાં નીતિ!—મૂલ્ય રૂ. ૨. ૫૪ ૩૪૦. સોનેરી પાકું પુંડું. સુંદર ફોટો ચિત્રો. ન્યાયના ખૂનમાં નીતિ! હા, કુટિલ જંમાનો એને જ નીતિ માને છે! ન્યાયનાં ખૂનો કરનારા પાપીયાઓ દુનિયામાં ઉગળે લુગડે ફરે છે અને નીતિમાનોમાં ખપે છે તેના તાદસ્થ ચિતાર હૃદયનું મંથન કરી નાંખે અને ક્ષણભર દિગ્મૂઠ બનાવી દે એવા બનાવો સાથે આ નવલકથામાં આપવામાં આવ્યો છે. તેનું એક પાત્ર વાંચ્યા પછી તમે છેવટના પાનાસુધી વાંચવાને લલચાયા વિના નહિ જ રહો!

કામરૂ દેશની કુટિલ કામિની—(સચિત્ર ડીટેક્ટીવ નવ-લકથા) મૂલ્ય રૂ. ૧૧૧. પૃષ્ઠ ૨૨૫. સોનેરી પાકું પુઠું. સુંદર ફોટા ચિત્રા. મનોરમા નામની જાદુઈ વિદ્યા જાણનારી કામરૂ દેશની કુટિલ કામિની ખૂનો કરીને એક સ્ત્રીની સધળી મીલકત પચાવી પારે છે અને દેવેન્દ્રનાથ નામનો ચતુર ડીટેક્ટીવ અમલદાર તેની તપાસમાં ફરે છે. છેવટે તેને મારીને કબરમાં દાટવામાં આવે છે, પણ તેમાંથી તે જીવતી થાય છે અને ઘણું ખૂનો કરે છે ! આખી વાર્તા ચમત્કારોથી ભરપૂર છે અને વાંચનાર પ્રકરણે પ્રકરણે આનંદબાજીમાં ગરક બની જાય છે.

વિમળા—પૃષ્ઠ ૨૦૦. મૂલ્ય રૂ. ૧. રાજવંશી બાળાને શિરે પડેલાં દુઃખ, રાજ્ય ખટપટ, કાવતરાં, રાજકલેશ, ખડારવટીઆ વગેરેનો ચિતાર આ કથા આપે છે.

પિશાચ-મંદિર—ભાગ ૧-૨. બન્ને ભાગોનું મૂલ્ય રૂ. ૫. ૧૦ ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પૃષ્ઠ ૫૫૦. રોનાલ્ડુડના 'બ્રોઝ સ્ટેચ્યુ' ના આધારે આ અદ્ભુત રસથી ભરેલી કથા લખાઈ છે.

લતા અને લલિતા—ભાગ ૧-૫. પાંચે ભાગમાં મળીને આ કથા પૂરી થાય છે. લગભગ ૧૧૦૦ પૃષ્ઠ અને ૨૦ સુંદર ચિત્રો. તેના જુદા જુદા ભાગોની આવૃત્તિઓ ઉપરા ઉપરી કાઢવી પડી છે એ જ તેની લોકપ્રિયતાની નિશાની છે. સંસારનો ઉત્તમ બોધ આપવા માટે એ કથા પ્રત્યેક કુટુંબના આજીવણરૂપ મનાય છે. સઘળા ભાગોનું મળીને મૂલ્ય રૂ. ૮

સુધરેલી સંગીતા—મૂલ્ય રૂ. ૧૧. પૃષ્ઠ ૩૦૦, સોનેરી પાકું પુઠું. ખોટા સુધારામાં પ્રસાદેલાં સ્ત્રીપુરુષોની દુર્દશા દર્શાવનારી આ રસિક મનોરંજક નવલકથા છેવટે સાચા સુધારાનો માર્ગ દર્શાવે છે.

વિદ્યાસાગર—ભાગ ૧-૨. (લેખક સુનિ શ્રી છોટાલાલજી) પૃષ્ઠ ૩૦૦. વિદ્યાસાગર નામનો યુવક સંસારથી કંટાળીને ચિત્રવિચિત્ર અનુભવો લેતો ભટકે છે તેની હૃદયંગમ નવલકથા બન્ને ભાગોનું મળીને મૂલ્ય રૂ. ૧૧.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

સારંગપુર, અમદાવાદ.

અસ્તાવના.

यथा खरश्चंदनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चंदनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य चार्थेषु मूढाः खरवद्वहन्ति ॥

મુશ્રુત કહે છે કે-જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગધેડો ભારને જાણે છે પણ ચંદનને જાણતો નથી, તેમ ધણાં શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં તેનો સાર ગ્રહણ કરવામાં મૂઠ્ઠા હોય તે ગધેડાની પેઠે માત્ર ભાર વહન કરે છે. આધુનિક શિક્ષણ ધણે અંશે ગધેડા ઉપરના ચંદનના ભાર જેવું છે; તે ‘કેળવણી’ નથી. જે શિક્ષણની સુંદર અસર ‘ચારિત્ર્ય’ ઉપર થાય તે જ શિક્ષણ ‘કેળવણી’ના નામને યોગ્ય છે. આધુનિક શિક્ષણ ચારિત્ર્ય ઉપર ઇષ્ટ કરતાં અનિષ્ટ અસર વિશેષ કરે છે તે હસ્તામલકવત્ જોષ શકાય છે. શિક્ષણપદ્ધતિની ખામી અને સારા ગૃહશિક્ષણનો અભાવ એ ઉભયનું આ માફું પરિણામ છે. બન્ને ન્યૂનતાઓ દૂર થયા વિના ઉછરતી પ્રજાનું ચારિત્ર્ય સુધરવાની આશા આકાશકુસુમવત્ છે.

‘વિચિત્ર પ્રેમ-પંખિણી’ એ એક સાંસારિક નવલકથા છે અને આધુનિક સમયની અન્ય નવલકથાઓથી તે જૂદી જ તરેહની છે. ખામીભર્યું પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ, ગૃહશિક્ષણનો અભાવ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોના અતિપરિચયથી મોટાં શહેરોમાં વસતી કેટલીક વ્યક્તિઓના ગૃહસંસારમાં કેટલીક આશ્ચર્યભરી નવીનતા દેખાઈ આવે છે. આ નવીનતા આર્યસંસારમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે અને કેટલી હદ સુધી અંદર પેસીને હિંદુ સંસારની પુરાતન પવિત્ર ભાવનાનો લય કરી પાશ્ચાત્ય વિચારાચાર પાછળ ભ્રમણાયુક્ત અંધતામાં સંસારને ડુબાડુબ બનાવી મેલે છે તેનો ચિતાર આ કથામાં આપવામાં આવ્યો છે. હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રી તેમજ પુરૂષનું ચારિત્ર્ય અવનત થતું જાય છે, ઉંચું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થવા છતાં તેની અસર વિપરીત થાય છે અને ચારિત્ર્યમાં નિર્બળતા આવે છે, જીવનની સૂક્ષ્મતાનો ખ્યાલ દૂર જઈને માત્ર સ્ત્રીલ રમણમાં જ જીવનની પરિપૂર્ણતા મળાય છે, એ સઘળું ઉપર જણાવેલી ખામીઓને આભારી છે. માત્ર શિક્ષણથી જ ‘ચારિત્ર્ય’

ઉન્નત થાય છે એ માન્યતા અનુભવમાં યથાર્થ નીવડી નથી, જોકે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ ચારિત્ર્યની ઉન્નતિનું સાધન મનાય છે ખરું. વસ્તુતઃ આધુનિક શિક્ષણ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે કે જે થોડાંઓને જ લાભ કરી ધણાંઓને ચારિત્ર્યદષ્ટિયા ગેરલાભ કરે છે. માત્ર ‘ભણવા’માં જ સર્વાર્થસિદ્ધિ રહેલી નથી. ભણવાથી યથોચિત કેળવણી શું સ્ત્રીને કે શું પુરૂષને મળતી નથી, અને તેથી તેઓ સંસારમાં સન્માર્ગગામી થઈ શકતાં નથી; તેથી ઉલટું ઓછું ભણેલાંઓ છતાં યથોચિત કેળવણી પામેલાંઓ* સંસારમાં કેવાં સજ્જન નીવડે છે, તે આ કથામાં દર્શાવ્યું છે.

પાશ્ચાત્ય કેળવણી, પાશ્ચાત્ય સંસાર અને પાશ્ચાત્ય દૃશ્યોએ આપણાં શિક્ષણ પામેલાં સ્ત્રીપુરૂષોપર અજ્ઞ અસર કરી છે અને એ અસરને વશ રહીને તેઓના ખ્યાલ એટલા વિચિત્ર બંધાઈ ગયેલા જોવામાં આવે છે કે ફક્ત ૧૦ વર્ષસુધી જંગલમાં એકાન્ત વસી આવેલા મનુષ્યને પુનઃ શહેરી સંસારમાં દાખલ થતાં કેવળ ચમકાવી નાંખે એવાં નવીન દૃશ્યો, વિચારો તથા આચારો નજરે આવ્યા વિના રહે નહિ. આ એક કલ્પિત નવલકથા છે, છતાં તે અસંભવ દોષથી નિરાળી છે. તેમાંના કેટલાક પ્રસંગો તો લેખકને અનુભવસિદ્ધ થયેલા છે, તેથી એવા પ્રસંગોને નિરર્થક કે અતિશયોક્તિવાળા માની લેવાની ઉતાવળ વાચકે કરવી જોઈતી નથી. એમાંનાં ચિત્રો જેવાં દૃશ્યો, આચારો અને વિચારો અનેક ભણ્યા પછી ગણ્યા વિનાનાં ભ્રમિત મગજોમાં ધુંધવાય છે અને તે બહાર પડતાં પણ જોવામાં આવે છે. આ જગત અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાઓથી ભરપૂર બાસે છે; પરંતુ એ વિચિત્રતાઓમાં-નાટકોમાં નૃત્ય કરનારા નટોને મન માત્ર સામાન્ય બાળતો હોય છે.

પ્રસ્તુત કથામાં ‘બ્રમ નિરસન’ નામના મરાઠી નાટકનો આધાર લીધો છે. આ કથા ‘પ્રજ્ઞાંધુ’માં ૧૯૧૫ની સાલમાં કકડે કકડે છપાઈને પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. હાલમાં તેમાં કેટલોક સુધારો વધારો કરીને પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

અમદાવાદ.
તા. ૧-૧૨-૧૯૨૦:

}

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

પ્રકરણ ૧	હું અરણ્યનું અપમાન	૧
પ્રકરણ ૨	ભાનુશંકર અને બાલાશંકર	૫
પ્રકરણ ૩	ભૂં નિરાશ અરણ્ય	૧૨
પ્રકરણ ૪	થું પ્રેમપંખિણીનું ગાણું અને રાણું !	૧૫
પ્રકરણ ૫	મું ‘રોમેન્ટિક’ લગ્ન કેવું હોય ?	૧૯
પ્રકરણ ૬	હું કલમમાં જવાની તૈયારી	૨૪
પ્રકરણ ૭	મું કલમનાં કૌતુકો	૩૦
પ્રકરણ ૮	મું દિવર-ભોળાઈ	૩૬
પ્રકરણ ૯	મું પ્રણય-કથાનક	૪૨
પ્રકરણ ૧૦	મું ભાનુશંકર અને મધુકર	૪૮
પ્રકરણ ૧૧	મું સ્વપ્નનો વૃત્તાન્ત	૫૨
પ્રકરણ ૧૨	મું “સ્ત્રીલેખનો બગીચો”	૫૫
પ્રકરણ ૧૩	મું ગુપ્ત સંકેત	૫૯
પ્રકરણ ૧૪	મું હિમન્તપુર	૬૧
પ્રકરણ ૧૫	મું ગાનમુગ્ધા ઉષાવતી !	૬૪
પ્રકરણ ૧૬	મું તૃષાતુર ચાતકી !	૬૭
પ્રકરણ ૧૭	મું મણીગૌરી	૭૨
પ્રકરણ ૧૮	મું માધવલાલનો ગભરાટ !	૭૯
પ્રકરણ ૧૯	મું તાર ઉપર તાર	૮૫
પ્રકરણ ૨૦	મું ચિંતા અને ગભરાટ	૯૧
પ્રકરણ ૨૧	મું “અજબ ! અજબ !”	૯૭
પ્રકરણ ૨૨	મું દર્શનપિપાસા	૧૦૧
પ્રકરણ ૨૩	મું આંદનીમાં વિહાર	૧૦૪
પ્રકરણ ૨૪	મું ચિત્રદર્શન	૧૧૦

પ્રકરણ ૨૫ મું	આદર્શ આર્થ રમણી કેની હોય ?	...	...	...	૧૧૩
પ્રકરણ ૨૬ મું	વેરાગીનો વેશ !	...	...	...	૧૧૮
પ્રકરણ ૨૭ મું	ઉષા અને મણીગૌરી	...	...	...	૧૨૦
પ્રકરણ ૨૮ મું	પ્રેમનો જોગી !	...	...	...	૧૨૪
પ્રકરણ ૨૯ મું	શોકના સમાચાર	...	...	...	૧૩૦
પ્રકરણ ૩૦ મું	માધવલાલની માંદગી	...	...	...	૧૩૨
પ્રકરણ ૩૧ મું	બાનમાં અને સાનમાં	...	...	...	૧૩૫
પ્રકરણ ૩૨ મું	પુનઃ પ્રેમસંચાર	...	...	...	૧૩૯
પ્રકરણ ૩૩ મું	લગ્ન અને છેવટ	...	...	...	૧૪૫

નવદંપતીને શિખામણી—પૃષ્ઠ ૩૦૬. મૂલ્ય રૂ. ૨.

સોનેરી પાકું પુઠું. અજ્ઞાન, વહેમ, ખરાબ સોખત, કુટેવો, વિહારનો અતિયોગ, સ્ત્રીઓની આરોગ્ય સંબંધી અણસમજ, વાંઝીયાપણું, જીવાન વયમાં થતાં અનેક ભયંકર તથા ગુપ્ત દર્દો, ગર્ભસંચાર, પ્રસવ અને બાળકની માવજત સંબંધી અજ્ઞાન ઇત્યાદિ કારણોને લીધે અનેક નવદંપતીઓનો ગૃહસ્થાશ્રમ જીવતાં નરકાવાસ ભોગવવા જેવો દુઃખજનક જણાઈ આવે છે. સંસારમાં નયજાઈ, હીસ્ટીરીયા, વાંઝીયાપણું, દુર્જીવ અને રોગિષ્ઠ સંતાનો, ઇત્યાદિ દોષોથી દુઃખ ભોગવનારાઓ માટે આ ગ્રંથમાં સર્વ પ્રકારની શિખામણો, આહાર વિહારના સ્પષ્ટ નિયમો, દર્દોનાં લક્ષણો અને તેની સમજ, દર્દોના ધરગથ્ય ઉપાયો વગેરે આપેલું છે. તેમાં આપેલા ઉપાયો નાના ગામ-ડામાં પણ કરી શકાય તેવા છે.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, સારંગપુર-અમદાવાદ.

•
•
•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

"सखी! तू न भगवती द्रिपदु,
 "प्रेमिद्वय पालन थके नतगज, प्रेमता पंक्तिगी द्रिपदु,
 "कले कले द्रिपदी द्रिप न प्रेम वपुं गीत गादु,
 "यवनने गाती यवनदु....."

वन.

४३ ५७

વિચિત્ર પ્રેમ-પંખિણી.

પ્રકરણ ૧ લું.

અરુણું અપમાન.

અપોરનો વખત છે, છતાં શિશિર ઋતુ ચાલતી હોવાથી સૂર્યનો આતાપ ત્વચાને સુખકર લાગે છે. અત્યારે સુરતમાં એક વિશાળ મહાલય જેવા મકાનમાં આપણી કથાનો નાયક અરુણ દાદર ચડી રહ્યો છે. દાદરનાં પગથીયાંપર ચપોચપ ચાલતા પગ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તેનું અંતર ઉત્સાહથી ભરેલું છે. અરુણે એક ઝીણું મલમલનું ધોતીડું, કાળો ગરમ કોટ અને માથે બેંગલોર કૅપ પહેરી છે. હાથમાં તેની હમેશની પ્રિય વસ્તુ ચાંદીના હાથાવાળી છત્રી છે. તેના એ પોષાકપરથી કોઈ તેને ગમે તેવો માને પરન્તુ અંતરથી તે ગંભીર વિચારનો સુશીલ યુવક છે.

થોડી વારે તે દાદરનાં પગથીયાં ચડીને એક વિશાળ દિવાનખાનાના દાર સમીપ આવીને બેઠો. આશ્ચર્ય સાથે તેણે જોયું કે દાર બંધ હતું, ત્યારે અંદરથી એક મધુર કંદનું ગાયન પૂરેપૂરું આલાપ સાથે ગવાતું શ્રવણગોચર થતું હતું. દિવાનખાનાનું દાર ઉઘાડ્યા વિના જ અરુણ તે મધુર ગાયન સાંભળતો ગુપચુપ બહાર બેઠો રહ્યો.

“કહેને સખી ! કોણને ધરાવું પુષ્પમાળા ?” ટક.

“યૌવનમદ સરખડા સુગંધથી ભરી છે,

“ઉજ્જવલ શુભ રંગથી મન મુગ્ધ કરી રહી છે,

“પુષ્પપાંખડીઓ હાથમાં ચળી રહી છે,

“હાય ! વખત નય છે, સુકાઈ તે રૂઢી છે !

“કહેને સખી ! કોણને ધરાવું પુષ્પમાળા ?”

આ મધુર આલાપ સાથેનું રસિક ગાયન સાંભળીને અરણ્ય આનંદમુગ્ધ બની ગયો. ગાયનના ચિત્તરંજક ભાવને તેનું કવિહૃદય તુરત ગ્રહણ કરી શક્યું અને તે ગાનારીને તેથી કેટલો આનંદ થયો હશે તે તો અરણ્ય જાણતો નહોતો, પરંતુ ખુદ અરણ્યને તો એમ લાગ્યું કે આ પદ્ય ખુદ સસ્વતીદેવીનું રચેલું હશે અને કોઈ કિન્નરીજ તેનું ગાન કરી રહી હોવી જોઈએ. કાંઈક વિશેષ સાંભળવાને તે શાન્ત રીતે બહાર ઊભો રહ્યો ખરો, પરંતુ એકાદ મિનિટ પછી એક ઊંડા નિઃશ્વાસ સિવાય બીજું કશું તેના સાંભળવામાં આવ્યું નહિ.

અરણ્ય અંદર જવા માંગતો હતો, પરંતુ દાર બંધ હતાં અને માંહે કોઈ સ્ત્રી હતી એ તે જાણતો હતો, એટલે એકાએક સાહમ કરીને અંદર કેમ જવાય ? રજા સિવાય તો અંદર જઈ શકાય તેમ નહોતુંજ, પરંતુ રજા કેવી રીતે લેવી તેની મુંઝવણમાં તે પડ્યો હતો, એવામાં તેની નજર વિજળીક ધટ્ટીના બદનપર પડી. તેણે તુરત જ બદન દબાવ્યું અને માંહે ધટ્ટીનો અવાજ થયો એ પણ તેણે સાંભળ્યો. થોડી વારે એક ચાકરડી બહાર આવી અને બોલી: “ તમે કોને મળવા માંગો છો ? ”

“ ઉપાને. ” અરણ્યે જવાબ આપ્યો.

“ ત્યારે તમારું કાર્ડ લાવો. ” ચાકરડીએ કહ્યું.

અરણ્ય ગમરાયો. પોતે એક બાળાને સાધારણ રીતે મળવા આવ્યો હતો અને તેમાં પોતાના નામના ‘ વિઝિટીંગ કાર્ડ ’ ની જરૂર પડશે એમ તેણે ધાર્યું નહોતું; આથી તે પોતાની સાથે કાર્ડ લાવ્યો નહોતો. તેણે જવાબ આપ્યો: “ હું કાર્ડ તો નથી લાવ્યો, પણ—”

“ બસ, તો થયું, હું ઉપા બહેનને બબર આપું છું કે તમે કાર્ડ નથી લાવ્યા. ” એમ બોલતી ચાકરડી પાછી અંદર ચાલી ગઈ. અને તેણે તુરત જ દાર બંધ કર્યા.

અરણ્ય ગમરાએલા જેવો બહાર ઊભો રહ્યો. થોડી વાર થઈ. પોતાને કોઈ બોલાવવા આવ્યું નહિ. તે વિચારમાં પડ્યો. પુનઃ બદન

દબાવ્યું અને ઘંટડી વાગી. માંહેથી અવાજ અરુણના કાને આવ્યોઃ
“ અરે, એ કોણ માથું પકવે છે ? ”

ચાકરડીએ જવાબ આપ્યોઃ “ બહેન, એ તો કોઈ પુરૂષ તમને મળવા આવ્યો છે અને પોતાના નામનું કાર્ડ લાવ્યો નથી, કહો તો હું તેમનું નામ પૂછી આવું. ”

“ હાય ! હું કેટલાંક નામ સાંભળું ? જા, તેમને પાછા કાઢ અને કહે કે હું તેમનું નામ સાંભળવા પણ ઇચ્છતી નથી ! ”

વિશેષમાં તુરત એક ઉડો નિઃશ્વાસ પણ અરુણે સાંભળ્યો. ઉપાનો આવો નિષ્કૂર જવાબ સાંભળીને તે ખિન્ન થઈ ગયો. કાંઈક તિરસ્કાર પણ ઉપજ્યો, પરંતુ તેના મધુર ગાયનની મોહિનીએ તે તિરસ્કારને દબાવી દીધો. ચાકરડીએ બહાર આવીને ઉપાનો મંદેશો અરુણને સંભળાવ્યો. અરુણ અવનત વદને પાછો ચાલ્યો. તેને મન તે બનાવ ધણો અપમાનભર્યો હતો અને એક વાર એવું પણ થઈ ગયું કે ફરીથી ઉપાનું મ્હેં પણ જોવું નહિઃ પરંતુ તે દાદરનાં એ-કાદ-એ પગથિયાં ઉતર્યો નહિ એટલામાં અંદરથી બીજું ગાયન સાંભળવામાં આવ્યું. અરુણ પગથિયાં ઉપર જ સ્થિર રહીને સાંભળવા લાગ્યોઃ—

“ બહુ બહુ મૂર્તિ નિહાળી,

“ રે સખી ! બહુ બહુ મૂર્તિ નિહાળી !   ટેક.

“ રૂપ-સ્વરૂપ બહુ બહુ જોયાં,

“ સાંભળીયાં બહુ નામ :

“ બહુ વાતો સાંભળી રસહીણી,

“ લાધ્યું ન ખરૂં પ્રેમઠામ !   રે સખી !

“ શું કરે ને ક્યાં જઈ પ્રભુ આ,

“ ભટકું કયે કયે સ્થાન ?

“ વન વન જોઈ, સ્થળ સ્થળ ભટકું;

“ હું હું વસતી તમામ ! ”   રે સખી !

આ ગીત સાંભળતો, તેના આલાપમાં મુગ્ધ બનતો અને રસિ-કંતાનો આસ્વાદ ચાખતો અરુણ શાંત રહ્યો, પણ થોડીવારે તે હસી

પડ્યો. ઉપાની રસિકતા અને હૃદયના ભાવની ઉત્તમતાને તે વખાણવા લાગ્યો અને તે સમજી ગયો કે ઉપાનાં એ ગાયનો પોતાની જાતને અનુલક્ષીને જ ગવાયાં છે. તેના તે અસંભવિત ભાવો અને વિચારોપર તેને તુચ્છતાથી હસવું આવ્યું. પોતાના અપમાનને યાદે તેને માહું લાગ્યું હતું, તેના અસંભવિત વિચારો તુચ્છ લાગ્યા હતા; છતાં કોણ જાણે શાથીએ અરુણના અંતરનો ભાવ ઉપાપરથી ઓછો થયો નહોતો. વળી એકાદ વધારે ગાયન સાંભળવાની આશાથી તે જીભો રહ્યો, પણ નિરર્થક.

અરુણ સુરતની નાગરી ન્યાતમાં ઉંચા ખાનદાનનો એક યુવક હતો. હજી ગયે વર્ષે જ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ખી. એ. ની પરીક્ષા. ખીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત લેખને તે પસાર થયો હતો. સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરનો તેનો ગ્રેમ અનુપમ હતો અને તે પરના વિશેષ ગ્રેમનુકારણ તો એ હતું કે કાલિદાસ અને બાલ કાવના ગ્રંથોએ તેના હૃદયનું ખેહદ આકર્ષણ કર્યું હતું. કાલિદાસની કવિતાના ભાવો પાછળ અને કાદંબરી ના સૌંદર્યનાં વર્ણનો પાછળ તે કેવળ મુગ્ધ જેવો બની ગયો હતો. કાદંબરી, મેઘદૂત, શકુંતલા અને રઘુવંશ તો તેણે પચીસ વાર વાંચ્યાં હતાં, પણ તેમનાં રસ પીતાં તે ધરાયો નહોતો. આ રસિકતા અને અભ્યાસે તેના હૃદયમાં કવિતાને જગૃત કરી હતી. હૃદયના ઉદ્દગારરૂપ ભાવાત્મક કવિતાઓ લખવાના તેના શોખ છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી એક સરખો ચાલ્યો જતો હતો. કોલેજના હોસ્ટેલમાં જ્યારે તે રહેતો, ત્યારે ત્રણી ઘણી વાર રાત્રે બહાર ચોખાનમાં એક ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો ચંદ્ર અને તારાઓનું નભોમંડળમાં ખીલી રહેલું સૌંદર્ય તે નિહાળતો, તે વિશે ક્ષીઘ્ર કવિતાઓને મુખમાં રઘુરાવતો અને મધુર મધુર ગાતાં, સૃષ્ટિના સૌંદર્યનો રસ પીતાં તે આખી રાત જાગરવામાં વીતાડી દેતો ! કાંઈ વાર પ્રભાતમાં તે વહેલો હોતો અને એકલો બહાર ચાલ્યો જતો. કાંઈ વૃક્ષાર્વાલમાં, જમને એકાદ ઘોર ઘટા વિસ્તારી રહેલા વૃક્ષ નીચે તે બેસતો અને ત્યાંથી

સૂર્યોદયની લીલા તે જોતો, હળ હાંકતા ખેડૂતોનાં પ્રભાતીયાં સાથે જળદને હાંકનારાં ડચકારાં સાંભળતો અને જગૃત થતાં પક્ષોઓના કિલ-કિલાટને મગજમાં ભરી તેનું સ્ફુરણ મુખમાંથી કવિતા દ્વારા સ્ફુરાવતો. આખી રસિકતામાં મગ્ન બનવાનું હોય તો તેને આવડતું, પીવાનું કે ઉધવાનું પણ જ્ઞાન રહેતું નહિ. આથી અમરણનું ચિત્ત અભ્યાસની બહારની બાબતો તરફ વધારે રહેતું, તથાપિ તે એટલો ઉધમી અને ખંતીલો હતો કે જ્યારે તે અભ્યાસનું પુસ્તક વાંચવા બેસતો ત્યારે ખીજું સઘળું ભૂલી જઈને અભ્યાસમાં લીન બનતો. કવિતા, વાર્તા અને નાટકોના શોખમાં ઉછરતા આજકાલના કેટલાક યુવકો જ્યારે પોતાની તરંગી કલ્પનાઓને વશ બનીને આગસમાં વખત ગાળે છે, સારે અમરણ પોતાના ધુરસદના વખતને મિત્રો સાથેના ટોળ-ટપ્પામાં નહિ ગાળતાં આવી બાબતોમાં ગાળતો. આથી જ્યારે અમરણ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયો, ત્યારે તે એક રસિક કવિ પણ બની ગયો હતો અને તેથી જ્યાં જ્યાં રસ કે સૌંદર્યને પ્રતિ-ભાપૂર્ણ વિકાસ તેની નજરે પડતો ત્યાં ત્યાં તેના મનનું, આંખોનું અને કાનનું આકર્ષણ થયા કરતું હતું !

પ્રકરણ ૨ જી.

ભાનુશંકર અને બાલાશંકર.

ઉષાના પિતા ભાનુશંકર એક વૃદ્ધ પેન્શનર હતા. ઉષા તેમની એકની એક લાડકવાઇ પુત્રી હતી અને અત્યારે તેનું વય સત્તરેક વર્ષનું થવા આવ્યું હતું, તથાપિ તે કુંવારી હતી. ભાનુશંકર ઉષાને માટે યોગ્ય પતિ ખોળી કાઢવાને ઘણા વખતથી મુંઝાતા હતા. કેટલાક યુવકોને તો તેમણે પસંદ પણ કર્યા હતા, પરંતુ ઉષાની પસંદગીને ખાતર તે બનતા નહોતા ! તેમની ન્યાતના ઝોર બાલાશંકર ઉષાના

વેવીશાળને માટે ભણેલા અને સુધરેલા યુવકોને ધણીએ વાર શોધી લાવેલા, પણ કોઈ રીતે ચોકડું બેસતું નહોતું તે જોઈને હવે તો તે પણ કંટાળ્યા હતા. આજે બાલાશંકરે આવતાં વાંત જ ભાનુશંકરને કહ્યું: “ભાનુશંકરભાઈ! હવે તો હું ચાકી ગયો છું! અત્યાર સુધી તો મારા મનમાં એમ હતું કે આપનું કામ મારે ગમે તેટલી મહેનતે પણ કરી આપવું, પરંતુ હવે હું હિંમત હારી ગયો છું.”

“હશે, બાપુ! તેમાં તમારો કશો વાંક નથી. મારો રૂપિયો ખોટો, તેમાં હું તમને શો દોષ દઉં?”

“ભાઈસાહેબ! મેં તે વખતે જ તમને નહોતું કહ્યું કે આ તમારા ચાળા અમારી જુના જમાનાની નજરે કાંઈ સારા દેખાતા નથી! પણ તમે તો તે વખતે કશું સાંભળતા જ નહિ. અત્યારે હવે તમને તમારી ભૂલનું ફળ વેઠવું પડે છે. અરે, જગતમાં શું કોઈને છોકરી નહિ હોય? અને છોકરી પર પિતાનું હેત પણ નહિ હોય? પણ તમારી તો કાંઈ રીત જ જૂદી! ભાનુશંકરભાઈ! જુના વખતથી ચાલી આવેલી રીતમાં એકદમ ઉચલપાચલ કરવી એથી કાંઈ બહું થતું નથી!”

“ભટજી! એ વાત હવે જવા દો! મને તો તે વાત તરફ પણ હવે કંટાળો આવે છે.”

“ખરૂં છે, કંટાળો આવે તેવી જ એ વાત છે. હું તો કહું છું કે તમે પુત્રીને ભણાવો, ભણે ધણી ખુશીથી ભણાવો અને ઉંચામાં ઉંચું શિક્ષણ આપો. શું પુરૂષ કે શું સ્ત્રીને ખરા અને ઉંચા શિક્ષણથી તો લાભ જ થવાનો અને તેમનું કલ્યાણ થવાનું! પણ શિક્ષણ આપવાની તમારી તો રીત જ કાંઈ વિલક્ષણ! તમારાં પત્ની ગંગાબાઈ તો પાંચ સાત ચોપડી ભણ્યાં હતાં, પણ તમે ઉંચાને તો કેવળ મઝમ બનાવી મૂકી છે! ગાવું-મજાવવું અને વિશેષમાં નાચવાનું શીખવતાં પણ તમે પાછું વાળી જોયું નહિ! આ તે કાંઈ રીત કહેવાય, ભાઈ સાહેબ?”

“ભટજી! આ કાંઈ બહુ ભણાવ્યાનું પરિણામ છે એમ તો નહિ કહી શકાય. ઉંચા શિક્ષણથી વિભૂષિત થએલી કેટલીએ સ્ત્રીઓ ખુદ

અમારી જ ન્યાતમાં પોતાના વિનયાદિ સહયુક્તોથી બૂધભૂષણ દેખાય છે. પણ હવે એ વાત જવા દો ! જે થયું તે થયું ! ”

“ એમ કેમ ? ઉષાને તમે કૌલેજમાં મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, ને પહેલાં શું મેં તમને તેમ કરવાની ના નહોતી કહી ? ”

“ બટજી ! પણ એમાં મારો શો ઈલાજ ? તે વખતની મારી પોતાની સ્થિતિ જ ધ્યાનનક હતી. નાની ઉષાને અને મને એકલાં મૂકીને મારી પ્રિય પત્ની મરણ. પામી, સારથી માફ જીવનસર્વસ્વ એ એકની એક ઉષા હતી. મારા જીવનનો આધાર એક ઉષા જ હોઈને મારા સર્વ પ્રેમનું સ્થાન એ પુત્રી થઈ પડી હતી. તે જે કાંઈ કહેતી તે પ્રમાણે મુંગા મુંગા કર્યે જવાને જ મને તેના તરફનો પ્રેમ દોરતો હતો. વિશેષ પડતાં લાડથી તે ગુમાની બનતી જતી હતી અને બગડતી જતી હતી એ હું જાણતો હતો, તોપણ એ માતૃહીન પુત્રીની મરજીને કોઈ પણ રીતે ઉથાપવાનું સાહસ હું કરી શકતો નહિ. મારી ઉષા કોઈ સારો વર મેળવવાને બાગ્યચાળી થાય તેટલા મારે તેને ગુજરાતી બણાવી રહ્યા પછી મેં અંગ્રેજી બણાવવા માંડ્યું. તેની ચાંચળતા અને ગ્રહણશક્તિને લીધે તે મેટ્રિકમાં પાસ થઈ. એટલેથી જ તેને વધારે બણતી અટકાવવાનો મારો વિચાર હતો, પરંતુ ઉષાના મામાએ પોતાની પુત્રીને કૌલેજમાં દાખલ કરી અને તે સાથે ઉષાને પણ કૌલેજમાં મોકલવાનો તે મને આગ્રહ કરવા લાગ્યા. ”

“ બીજાઓ તો આગ્રહ કરે, પણ આપણે આપણા બાળકનું હિત વિચારવું કે નહિ ? ” બાલાશંકરે કહ્યું.

“ કુળવણીમાં તેનું હિત સમજીને જ મેં તે આગ્રહને કબૂલ રાખ્યો હતો, પણ કૌલેજના શિક્ષણથી ઉષાનું મગજ આટલું બધું બ્રમી જશે તેનો મને સંકલ્પ પણ નહોતો. મેં તેમનો આગ્રહ સ્વીકાર્યો અને ઉષાને મેં મુબઈમાં તેના મામાને ત્યાં જ મૂકી. સ્ત્રીઓને મ્યુઝીક-સંગીતનું જ્ઞાન આપવાની અગત્ય છે એવો ઉષાના મામાનો મત હતો એટલે તેમણે પોતાની પુત્રીની સાથે સાથે ઉષાને પણ તે જ્ઞાન

આપ્યું. તેમાં મારી સંમતિની રાહ પણ તેમણે જોઈ નહિ. ઉષાના મામા મુખ્યધના સારા વકીલોમાં લેખાતા હોવાથી તેમને ત્યાં રોજ રોજ નાટકના મુક્તીયા પાસ આવે, એટલે એ ભાઈ નાટક જોવાના શોખીન બનેલા અને તેમની સાથે સાથે એ બંને છોકરીઓને પણ નાટકનો છંદ લાગ્યો ! પછી ઉષાના મામાએ તો પોતાને ગામ જમને પોતાની પુત્રીને પરણાવી દીધી; અને હું ઉષાનો અભ્યાસ એટલેથી અટકાવીને તેને અહીં લાવ્યો. તેના વેવીશાળની તબવીજ મેં અહીં કરવા માંડી, પણ મને તો જણાયું કે નાટકો જોઈને તથા વાર્તાઓ વાંચીને ઉષાનું મગજ કેવળ ભ્રમિત બની ગયું છે ! તે તો એવી જ હઠ લેઈને બેઠી કે, બસ, મારે પરણવું જ નથી ! તે દિવસે તમારી સમક્ષ તેને બહુ બહુ સમજાવી ત્યારે તેણે એટલું કબૂલ કર્યું કે મને પસંદ પડતો પતિ મળશે તો હું પરણીશ ! પણ હવે તમે જુઓ છો કે તેને કોઈ જ પસંદ પડતું નથી ! ખરેખર, તે નહિ પરણવાના જ ચાળા છે ! ”

ભટજી નાક ટુલાવતા અને ક્રોધ દર્શાવતા બોલ્યા : “ અરે, ન કેમ પરણે ? છોકરી નહિ પરણે અને તમે કપાળે હાથ દબને બેસી રહેશો ? ”

“ ત્યારે હું શું કરું ? મેં તો એ છોકરીથી હાથ જોડ્યા ! બલા ભગવાન ! મને તો તે એક શબ્દ પણ બોલવા દેતી જ નથી ! ”

“ હાય હાય ! બાનુશંકરભાઈ ! ” ભટજી અંતરનો સંતાપ દર્શાવતા બોલ્યા : “ તમે આવા નાહિંમત કેમ બની ગયા છો ? આપણી છોકરી હઠ લેઈને બેસે અને આપણે તેનું સાંભળીને બેસી રહીએ ? હિંદુનો અવતાર રહ્યો, તે છોકરીને પરણાવ્યા વિના ચાલે જ કેમ ? નવલકથાઓ અને નાટકો વાંચવાથી ધણાંએ જીવાન છોકરા છોકરીઓ તરંગી બની જાય છે ! ‘ અમારે પરણવું જ નથી ’ એવી હઠ પકડી બેસનારા છોકરાઓ પણ આજકાલ તો બહુએ નજરે પડે છે ! કોઈને ‘ કુમુદ ’ જોઈએ છે તો કોઈને ‘ કુસુમ ’ જોઈએ છે ! કોઈને તો ગુણ-સુંદરી જેવી ઘેર અભ્યાસ કરીને વિદુષી બનેલી સ્ત્રી જોઈએ છે !

અરે ભાઈસાહેબ ! શું કહું ? આજકાલ તો એવો પવન વાયો છે કે કેટલાક જીવાનીઆઓને પોતાની પત્નીઓનાં જૂની ઢાંખાં નામ પણ ગમતાં નથી અને તેથી તેઓ તેમાં ફેરફાર કરી નાંખવાને અધીરા બની જાય છે ! આ બધાનું એસડ શું તે તમે જાણો છો ? ”

“ ના, કહો જોઈએ ! ”

“ નહિ પરણવાની હઠ લેઈ બેસનારાંઓને જખરદસ્તીથી પરણાવી દેવાં ! એક વાર લગ્ન થયું કે સૌ પોતાના ભાનમાં આવે છે ! ખરે, એવા દાખલા બન્યા છે કે પહેલાં જેઓ પરણવા ઇચ્છતાં જ નહોતાં અને ‘લગ્ન’ શબ્દ સાંભળીને મ્હોં મરડતાં હતાં તેઓ જ પરણ્યા પછી પોતાના પતિ કે પત્ની પાછળ ગાંઠાં ઘેલાં બની ગયાં છે ! હું તો ખરું કહું છું ભાનુશંકરભાઈ ! ત્યારે ઘેર ઘેર કુસુદ, કુસુમ અથવા સરસ્વતીચંદ્ર કે વિદ્યાવતુર તે ક્યાંથી મળે ? માટે તમે પણ ઉપાને એકાદ સાદું સ્થળ જોઈને સત્વર પરણાવી દો ! ”

“ હા, પણ એ મૂર્ખો પોતે ના કહે અને મારી પણ શરમ નહિ રાખતાં મારી સામે વકીલાત કરવા બેસે, પછી શું હું એને હાથપગ બાંધીને પરણાવું ? જે કોઈ એને જોવા આવે છે તેને તો તે પસંદ પડે છે પણ ઉપાને પોતાને તે વર પસંદ પડતો નથી ! શી ખખર તેને કેવોએ દેવ-ગાંધર્વ પતિ જોઈએ છે તેની કશી સમજ પડતી નથી ! જ્યાં કોઈ તેને જોવા આવે છે, ત્યાં તે એકાએક સંતપ્ત બની જાય છે, એટલું જ નહિ પણ જોવા આવનારને મ્હોંએ મ્હોં કહી દે છે કે હું તમને પરણવા ઇચ્છતી નથી ! એક વાર તો તે એવું પણ બોલી ગઈ કે જે કોઈ તેને જખરદસ્તીથી પરણાવશે તો તે કટારી ખાઈને આપઘાત કરશે ! ”

“ હં, હં, નાટકમાં કટારી ખાઈને આપઘાત કરનારી સ્ત્રીઓના આચરણની એ અસર. ”

“ તેના મનમાં શું બર્ચું છે તેનો મને તો કશો પતો જ લાગતો નથી. કેશકલાપને છૂટો મૂકીને ઉઘાડે માથે એકઠેલી છાકરીના પેટે

તે આખા ધરમાં ફર્યા કરે છે. ફરતાં ફરતાં તેના મ્હેંમાંથી એકાદુ ગાયન તો ચાલતું જ હોય અને કોઈ કોઈ વાર તો હાથમાં શીડલ લેધને ગાતી—બળવતી ફરતી પણ તે જોવામાં આવે છે ! આ પ્રમાણે તે આખો દિવસ ફરવામાં અથવા પુસ્તકો વાંચવામાં અને ગૂવા-બળવવામાં ગાળે છે. કોઈ કોઈ વાર વાંચતાં વાંચતાં તેની આંખમાંથી અશ્રુ વહી નીકળે છે, કોઈ વાર હર્ષના ઊભરાથી તેનું મ્હેં ઉજ્જવલ દેખાય છે, તો કોઈ વાર અરીસાવાળા કપાટની સામે ઊભી રહીને અને તેમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ નિહાળીને તે બડબડતી હોય છે ! ”

“ પણ તેનો કશો ઉપાય તમે કર્યો કે નહિ ? ”

“ તેની આ ટેવ છોડાવવાને મેં મારી બાણેજ સુશીલાને મારે ત્યાં લાવીને રાખી. સુશીલા ઉપાની અંતરૂની સખી હોવાથી તેના ઉપ-દેશથી ઉપા સુધરશે એવી મારી ખાત્રી હતી. સુશીલા પરણેલી છે. તેનો પતિ કોલેજમાં પ્રોફેસર છે. મારી ઉપાને સારો ઉપદેશ આપીને ઠેકાણે લાવવાને બદલે સુશીલાએ તો ઉલટી તેને તદ્દન બાનવિનાની બનાવી મેલી ! સુશીલા પણ ઉપાના જેવી જ અર્ધગાંડી હશે એવું હું ધારતો નહોતો, પણ તે તેના જેવી જ જણાઈ ! જુઓ ભટજી ! એ તો પરણેલી છે, છતાં તેવી જ રહી ! શી ખબર આવું ગાંડપણ ક્યાંથી આવતું હશે ? આમ મારા તો ભોગ મળ્યા છે ! મારા ધરમાં કોઈ સમજીત વયોવૃદ્ધ બાઈ માણસ રહ્યું નહિ, એટલે આ બન્ને છોક-રીઓનો ખેલ બગડી ગયો ! ”

કોઈ ઉંડા વિચારમાંથી જગ્યાની પેઠે મ્હેં કરીને બાલાશંકર ભટ્ટ એલ્યા : “ લાનુશંકરબાઈ ! તમારી ઉપાને કાંઈ ગાંડપણ તો નથી આવ્યું ? ચિત્તભ્રમ તો નથી થયો ? ”

“ ના. ગાંડપણથી કે ચિત્તભ્રમથી તેનું માથું ફરી ગયું હોય તો ખાવાપીવામાં અને બોલવાચાલવામાં પણ તે ગાંડી દેખાય; પણ તેનું કશું નથી ! ઉલટું તેને લીધે હું ગાંડો બની ગયો છું ! બલા ભગ-વાન ! મને હવે મોત આવે તો સાફ કે જેથી આ દુઃખ જોઈ નહિ

અને બળું નહિ ! પુત્રીપર વધારે-હદ બહાર પ્રેમ કરવાનું પ્રભુ મને આ રૂળ આપે છે, ખરેખર ! ”

“ પણ ઉપાને કોઇ વૈધ ડાકતરને બતાવી છે ? તેની મસ્તક-પરીક્ષા કરાવી છે ? ”

“ અરે હા બાઇ હા ! તે પણ હું તો કરી ચૂક્યો છું. વધો કહે છે કે તેના નખમાંએ રોગ નથી અને ડાકતરો કહે છે કે તેનું મગજ નબળું પડી ગયું છે માટે કાંઇ ટૉનિક દવાઓ ખવરાવો ! પચાસ રૂપિયાની ટૉનિક દવાઓ પણ ખવરાવી, પણ કશો પતો ન મળે ! મસ્તકપરીક્ષા કરનારો કહે છે કે બહુ નાળુક લાગણીવાળી છે. હવે એક બહુ ડાહ્યા માણસને મેં તેને સુધારવા માટે તસ્દી આપવાનું ધૈર્યું છે. ”

“ તે કોણ ? ”

“ પેલા રા. બા. નાનાલાલનો નાનો પુત્ર અરુણ જે હમણાં જ ટ્રેન્યુએટ થયો છે તેને તમે ઝાળખો છો ને ? તેની ધચ્છા ઉપાને પરણવાની છે. ઉપાના મગજની તરંગી સ્થિતિની વાત અરુણને કાને ગએલી પણ ખરી, તોપણ તે પોતાના વિચારમાંથી ડચ્ચો નથી. તેણે ઉપાને બહુ વાર જોએલી પણ પરિચય નહિ. મેં તેને ધીરથી સમજાવ્યું કે તમે ઉપાની સાથે વાતચીતનો પરિચય પાડો અને જેવી તે બણેલી છે તેવા તમે પણ બણેલા અને વિદ્વાન્ છો તો તેના મગજને અનુકૂળ રહીને તેના વિચારો ફેરવી તેનું મન સંપાદન કરો. પોતાની બુદ્ધિ અને હિંમતના ભરોસાપર તેમણે આ કામ માથે લીધું છે અને આજે તે ઉપાને પહેલવહેલો મળવા પણ જનાર હતાં. હું ધરમાં હોઉં અને ઉપાને તે મળવા આવે, કદાચ ઉપા શરમાય, એમ ધારીને આજથી મેં મારી એક પણ બદલાવી છે. શું કહું ભટલ ? કોઇ રીતે ઉપા ઠેકાણે પડે તે માટે આ બધું કરવું પડે છે ! ”

“ સાહે, સાહે, એમ કરતાંએ તે પરણે એટલે બસ. હં, હવે હું જઇશ. ” ભટલ ઊભા થયા અને જવા લાગ્યા, એવામાં અરુણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ભટલ જતાં જતાં અટક્યા અને અરુણ તરફના સમાચાર જાણવાને અધીરા થયા.

પ્રકરણ ૩ જું.

નિરાશ અરુણ.

. .

ભાનુશંકરની સઘળી આશાઓ હવે અરુણના પ્રયત્ન ઉપર અવલંબી રહી હતી, તેથી અરુણને જોતાં જ એમના મુખમાં આનંદનું સ્મિત ફરકી રહ્યું. અરુણને આવકાર આપતાં તેમણે કહ્યું: “ કેમ, મી. અરુણરાય ! શા સમાચાર છે ? ” પરંતુ એ પ્રશ્ન પૂછતાંની સાથે ભાનુશંકર ડોસાની આંખોએ અરુણના વદન ઉપર છવાઈ રહેલી વિષણુતા તત્કાળ જોઈ લીધી. સુંદરી ઉષાના સૌંદર્યે, તેના સંગીતે તથા તેની વિદ્વતાએ અરુણને સારી રીતે આકર્ષ્યા હતા અને વસ્તુતઃ તેનું ચિત્ત અસ્થિર બન્યું હતું; પરંતુ તેનું અહંકારિત્વ અરુણના હૃદયને દંશ દેતું હતું. ઉષાનો તે અવગુણ વિસરી જવાને અરુણનું મન પોતાને બહુ સમજાવતું હતું, પરંતુ તે અવગુણ તથા પોતાનું અપમાન તેનાથી વિસરી જવાનુંએ નહોતું અને ઉષા ઉપરનો અનુરાગ ત્યજતાએ નહોતો ! અરુણ પોતાના હૃદયની આ દ્વિધા સ્થિતિની વાત કોને કહે ? ભાનુશંકર જેવા વૃદ્ધ જનની પાસે પોતાના હૃદયની વાત જરા પણ સંકોચ વિના કહી દેવી એ અશક્ય હતું અને તે સાથે પોતા જેવા રસિક કવિને ઉષા જેવી રસિક, સુશિક્ષિત અને સંગીતપ્રિય પત્નીનો યોગ મળે એ પણ અશક્ય જેવું હતું; પણ કરવું શું ? અરુણના હૃદયમાંથી ધ્રુવનું પ્રેમનિર્ઝર ઉષાને મન કશીએ વિસાતમાં નહોતું અને તેણે તેનું મુખ પણ જોયું નહિ—અરે, તેનું નામ સાંભળવાની પણ પૂરી દરકાર કરી નહિ ! ખરેખર, અરુણ આથી નિરાશ બની ગયો હતો. તેના નિરાશાસૂચક વદનને જોઈને ભાનુશંકરે અનુમાન કર્યું કે કાંઈ સારા સમાચાર ભાસતા નથી. તુરતમાં અરુણ તરફથી પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ મળવાથી તેમણે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “ કેમ, શા સમાચાર બન્યા ? ”

“કાકાસાહેબ ! આપની પાસે હું એક બાળક શું બોલું? પણ ઉપાવતીની પાસે મને ન મોકલ્યો હોત તો જ વધારે ઠીક હતું. મારી જીંદગીમાં માઈ આવું અપમાન કોઈ પણ દિવસ થયું નહોતું.”

• “તેણે તમારું અપમાન કર્યું કે? હા! પણ શું થયું તે તો જરા કહો!”

“હું ગયો ત્યારે દિવાનખાનાનું દ્વાર તો બંધ હતું. મેં ઘંટડી વગાડીને અંદર જવા માંગ્યું તો ચાકરડીએ મારી પાસે મારા નામનું કાર્ડ માંગ્યું. હું કાર્ડ લેધ ગયો નહોતો અને મ્હોંએથી માઈ નામ સાંભળવાની તેણે પોતાની અનિચ્છા જણાવી! હું જોવો ગયો તેવો જ પાછો આવ્યો!”

ઉપાનું આ નવું ચીટક સાંભળીને ભાનુશંકર ડોસા વિચારમાં પડી ગયા. બાલાશંકર ભટ્ટ તો એકે આંગળી અડકાડીને સધળું સાંભળી જ રહ્યા! થોડી વારે ભાનુશંકરે કહ્યું: “જીઓ, મી. અરૂણરાય! તમે જરા પણ ગુસ્સે થશો નહિ. મારી ઉપા બણેલી છે, ચતુર છે, પણ તેના તરંગો કોઈ એવે માર્ગે વળી ગયા છે કે માઈ દુર્દૈવ ઉભરાઈ નીકળ્યું છે, એમ કહી શકાય. તેને જો કોઈ ખરે માર્ગે વાળે તો તે દેવ જોવી ડાહી છે. હવે સંભળો; તમારો અને મારો આપ્તસંબંધ લક્ષમાં રાખીને આ માટે તમે જરા પણ માફું લગાડશો નહિ. એક વાર જો કોઈ પણ રીતે તમારું તેની સાથે લગ્ન થાય, તો પછી તે ઠેકાણે આવ્યાવિના નહિ રહે.”

બાલાશંકર ભટ્ટ તેમાં ટાપશી પૂરતા બોલ્યા: “ખરેખર, ઉપાનો એ પ્રકારનો અવિવેક એછી સમજણનું પરિણામ છે. કોઈ કોઈ વાર બણેલા પુરોનાં ભેજાં પણ ચક્રમ બની ગયેલાં નથી જોવામાં આવતાં? તો પછી ઉપા તો એક બાળક કહેવાય.”

અરૂણ બોલ્યો: “નહિ, નહિ. કાકાસાહેબ! મને કોઈ ગુસ્સો અડ્યો નથી; માત્ર મારા મનને તેથી કાંઈક કલેશ થયો.”

“હશે, તે હવે ભૂલી જાઓ. મારે અને તમારે સંબંધ વચ્ચે રીતે તે વાતને મનમાંથી કાઢી નાંખો. તમે જે નિરાશ ન બને તો હું તો કહું છું કે હું કોઈ પણ ઉપાયે ઉપાને તમારી સાથે જ પરચુ-વીશ અને પછી તમે તેને તમારી લાયકીના પાસથી સુધારી શકશો.”

મદદ જોડાયા: “ખરૂં છે. લગ્ન થયા પછી તો સ્ત્રીપુરુષોના અનેક અસાધ્ય રોગો પણ સારા થઈ જાય છે.”

“હા હવે, મી. અરુણરાય !” ભાનુશંકર જોડાયા: “મારે તમને જે કંઈ કહેવાનું છે તે એટલું જ કે તમારા આ અપમાનથી તમારે નિરાશ ન થવું. જે ચાર દિવસમાં તમારા મેલાપને માટે વળી હું કંઈ ખીજ જ ગોઠવણ કરીશ. વાર, પણ તમારા મોટા ભાઈની સંમતિને માટે—”

“એ વાત તો પછી થઈ પડશે; હમણાં તેમને કશું કહેવાની જરૂર નથી.”

“વાર, બહુ જ સારું. જ્યારે તમે હા કહેશો, ત્યારે એ વાત હું તેમને કાને નાંખીશ. વાહ, શું યોગ્યતા ? મદદ ! જેવા રા. બા. નાનાલાલ મોટા મનના અને નિઃસ્પૃહી હતા, તેવા જ આ એમના પુત્ર છે ! જુઓ, પોતાના અપમાનને પણ તે કેવી રીતે ગણી ગયા ?” ભાનુશંકર કાંઈક આનંદમાં આવતાં જોડાયા.

“ભાનુશંકરભાઈ ! પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલાઓમાં તો આવાં રત્નો વિરલા જ હોય છે. નાનાલાલભાઈની યોગ્યતા હું ક્યાં નથી જાણતો ? તેમનો જ એ ગુણ તેમના પુત્રમાં ઉતરે તેમાં શી નવાઈ ?”

“ત્યારે હવે હું રજા લઉં છું.” અરુણ ઉઠતો ઉઠતો જોડાયા.

“જરા દૂધ આવે છે તે પીને જાઓ.”

“નાહિ, નહિ, ખાવાનું પીવાનું હું વખતસર જ લઉં છું, એટલે હવે અત્યારે મને માફ કરો.”

મદદ ટકાર કરતા જોડાયા: “હા ભાઈ હા, જુઓ, આ આજકાલનું નવું હિંદુસ્તાન ! મારા દાદા ચાર બ્રહ્મભોજનમાં જંમી

આવીને ચાર ઠેકાણેથી દક્ષિણા લેતા, અને બધે ઠેકાણે થોડું થોડું જમીને જળમાનતું મન રાખતા, તોપણ નીરાગી રહેતા અને આજના જીવાનીયાથી દૂધનો એક પ્યાલો વધારે પીવાય તો અજીર્ણ થઈ જાય છે !”

અરણ્ય મન્દ સ્મિત કરતો કરતો ઉઠ્યો અને ચાલ્યો ગયો. હાનુશંકર ડોસા હર્ષ અને શોકની મિશ્ર લાગણીનો અનુભવ કરતા ઉપાના બેસવાના ઓરડા તરફ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

પ્રેમ-પંખિણીનું ગાણું અને રાણું !

ઉપાના હવાઈ વિચારો તેને પોતાને મન ધણા જ સ્વાભાવિક લાગતા હતા. તેની દૃષ્ટિને આ આખું જગત વિલક્ષણ વિચારો-વાળું અને ‘હાથપેકાઈટ’ (દંભી) માણસ પડતું હતું. લગ્ન સંબંધી તેના વિચારો તો દરિયાપાર ગએલા હતા. તે માનતી કે ‘લગ્ન’ એ ખરા પ્રેમનો સંબંધ છે, તો તેમાં વડીલોએ વચ્ચે પડવાની અગત્ય જ શી છે ? અને વડીલોએ પોતાની મરજી પ્રમાણેનો પતિ શોધવો એ જ કેવી મૂર્ખતા ? કાંઈ વડીલોને તો તે પતિ સાથે જન્મારો ગાળવાનો નથી જ ! તો પછી શામાટે તે વાત દન્યાની પોતાની મરજી પર સંપૂર્ણ રીતે મૂકી દેવામાં આવતી નથી ? એવા પ્રશ્નો તેના મગજમાં હમેશાં ઉપસ્થિત થતા અને તેનો ઉત્તર તેનું ‘પોતાનું’ મન એ રીતે આપતું કે “લોકો મૂર્ખ છે—અજ્ઞાન છે.”

અત્યારે ઉપા એક મોટા અરીસાની સામે બેઠી હતી અને સાંજ પડવાનો વખત થતો હોવાથી બાગમાં ફરવા જવા માટે, મહેં પર જરા પાઉડર લગાવતી હતી ! તેના છૂટા કેશને સમારતી તેની પહેન તથા સખી મુશીલા તેની પાછળ બેઠી હતી. ઉપાના વદનમાંથી એકં ધીકું ધીકું ગીત ગિરિપ્રદેશમાં ઝરતા ઝરણુની પેઠે વહેતું હતું :

*કેશકલાપ સમાર, સખી રી ! કેશકલાપ સમાર ! ટેક.
સુરભિ કુસુમની માળા ગુ થીને કર કંઈ વેણી વિહાર ! સખી રી.
અંગરાગ બહુ લેખ્યાં અંગે, જગવે કંઈ કંઈ વિકાર ! સખી રી.
અભિનવ વેશ ધર્યો અતિ સુંદર, ભોગી ભ્રમર વિણ હાય ! સખી રી.

છૂટા કેશનો અંખોડો બાંધતાં સુશીલા બોલી: “ વાહ વાહ ! તારો આ અભિનવ વેશ બહુ મજનો લાગે છે હં ! ”

ઉપા અંતરૂમાં અકળાતી હોય તેવી રીતે નિઃશ્વાસ નાંખતી બોલી: “ બહેન સુશીલા ! હું તો આ અભિનવ વેશ ધારણ કરીને તપસ્વિની બની; પણ મારા વિરહાનળથી સંતપ્ત થઈને નિર્જન અરણ્યમાં, નદી-સાગરના તીરપર પોતાની મધુરી બંસીમાંથી વિરહસંગીત ગાનારો તે હૃદયવલ્લભ નવીન તપસ્વી ક્યાં છે ? ”

“ અંહં ! એની મને શી ખબર ? તપસ્વીની વાત તપસ્વિની પોતે જાણે ! હું કાંઈ ‘ મેન્ટલ ટેલીપથી ’ (માનસિક સંદેશવિંધા) શીખી નથી ! ”

“ ત્યારે શું આ મારો તાપસીનો વેશ નિષ્ફળ જશે ? આ ગુથેલી વેણી, આ સુગંધી સુદીર્ઘ કેશકલાપ, આ અંગરાગથી મર્દન કરેલું અંગ, આ ભગવાં વસ્ત્રો—”

“ હં હં ! ભગવાં વસ્ત્ર ક્યાં વળી ? મારી આખોતે તો મજની બદામી રંગની રેશમ સાડી જણાય છે ! ”

“ છટ્ટ ! સુશીલા ! તું ખરેખર અરસિક છે ! હા, જોકે આ સાડી છે, પણ અત્યારે તાપસ વેશને યોગ્ય એવું આ ભગવું વસ્ત્ર છે એવી કલ્પના કરવાની છે ! ”

“ ઠીક બાઈ ! એ વાત કાંઈ મારા લક્ષમાં નહોતી, પણ વાર, તું તપસ્વિની બનીને ક્યાં જવા ચાહે છે ? ”

ઉપા ઉત્તર આપતાં પોતાની સાડીને એ બાજુએથી પકડી, તેની તસ્ક સુગીવાની દૃષ્ટિનું આકર્ષણ કરતી માવા લાગી:

- * “ સખી રી ! તન ભગવાંથી દીપાલું. ટેક.
- “ પ્રેમિકની પાછળ થઈ જોગણ, પ્રેમની પંખિણી કાંતું,
- “ તરવર સરવર ઉડતી ફરે ને, પ્રેમતણાં ગીત ગાડું;
- “ ગગનને ગાતી ગળતું. તન.
- “ વનમાંહે જઈ વાસ કરે ને, નાથનું ધ્યાન લગાવું,
- “ ઇશ્વરે તપ આદરી જોસું, જ્યોત જ્વલંત જગાવું;
- “ પુરે પુરે પાઠ ભળતું. ” તન.

સુશીલા બોલી: “ કેમ વીર ? વનમાં જવા જોઈલી તું કાંઈ વિરક્ત થઈ છે ? શું તને સંસારપર અભાવ આવ્યો છે ? ”

ઉપા કૂકુડી ચક્રવર્તી બોલી: “ બેલી ! પ્રણયી જનોનું પ્રથમ મિલન તો નિર્જન અરણ્યમાં જ થાય છે તો ! જ, જ, આજસુધી તે આટલાં બધાં નાટકો જોયાં અને વાંચ્યાં તે બધું પાણીમાં નાંખી દીધું ! શાકુંતલમાં શકુંતલાની અને દુષ્યંતની પ્રથમ ભેટ વનમાં જ થઈ હતી. કાદંબરીમાં પુંડરીક અને મહાશ્વેતાનું મિલન પણ અરણ્યમાં જ થયું હતું. ”

“ ખરી વાત, ખરી વાત ! ” સુશીલાને હવે સાંભરી આવ્યું: “ સૌભાગ્ય અને ચુંદરીનું પ્રથમ નેત્રસંમિલન પણ તીર્થમાં ભરા-એલા મેળામાં જ થયું હતું. ”

“ અને શેષસપ્તીવરના નાટકમાં પણ તેમજ ! ‘વીન્ટર્સ ટેઈલ’માં રાજપુત્ર અને તેની હૃદયવધૂનાનું પ્રથમ મિલન અરણ્યમાં જ થયું હતું. કાદંબરીનો પ્રેમ પોતાના સ્વામી સાથે પહેલાં વનમાં જ બંધાયો હતો. બૃંહીમચંદ્રની તિલોત્તમા અને જગત્સિંહનું મિલન પણ અરણ્યમાં એક મંદિરમાં જ થયું હતું કે નહિ ? ” એક નિઃશ્વાસ નાંખીને ઉપા આગળ બોલી: “ પરંતુ અરેરે ! મારો આ અભિનવ તામસ વેશ અને મારો નવો જાગ્રત થતો અનુરાગ શું જળસિંચન વિના સુકાઈ જશે ? ”

“હા ! હા ! ” સુશીલા બોલી: “ ખરેખર, ઉપા ! તારા હૃદયની સ્થિતિ જોઈને મારી આંખોમાં તો આવણુ-માદરવો ઉભરાઈ આવે છે ! ”

“ સુશીલા ! પિતાજી કહે છે કે લગ્ન કર ! ”

“ બપુ’ બાપ ! મામા તો હવે ઘરડા થયા એટલે ગતિ ગઈ એમ લાગે છે ! મને તો લાગે છે કે હજી ઈશુની પહેલી સદીના વિચારો તેમનામાં રહ્યા છે અને ખીજા બધામાં ક્યારની વીશમી સદી આવી ગઈ છે ! એવું લગ્ન કરવું અને સ્ત્રીએ પુરુષની દાસી થવું એ ખરાખર ! પીડી ચોળવી, વરઘોડા કાઢવા, ઢોલ વગડાવવા, એ તે શું કાંઈ લગ્ન છે ? ”

“ અરે સુશીલા ! એ ઢોલનો કર્કશ નાદ સાંભળીને તો મારો જીવ ગમરાઈ જાય છે ! ક્યાં એ રાક્ષસી લગ્ન અને ક્યાં કાદંબરીમાં વર્ણવેલું ‘ રોમેન્ટિક ’ લગ્ન ? અહાહા ! ક્લેરિનેટનો કિંવા વાંસળીનો મધુર સ્વર ચારે દિશાએથી ચાલ્યો આવતો હોય, કલકલ શબ્દ કરતી મંદ વદન કરતી નદીના તીરપર કિંવા સરોવરના તટપર નાચિકા એડેલી હોય, તેની પાછળ તેનો હૃદયવલ્લભ આવીને તેના ગળામાં દગવેથી ગુપ્તગુપ્ત ડુલની માળા પહેરાવતો હોય ! અહાહા ! ”

“ અહોહો ! એ પ્રેમપ્રસંગનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું તો શક્ય જ નથી ! તે પ્રેમ એટલે કેવળ અનિર્વચનીય, અચિતનીય, સ્વર્ગીય પ્રાણ ! તેમાં કેવું અહલુત કવિત્વ પરિપૂર્ણ ભરેલું છે ? આસપાસ કોઈ નહિ ! કેવળ એ જાણની ચાર આંખો જ એક ખીજાની સામે લાગી રહી હોય છે ! પછી ઉંચેથી આકાશ પડે કે નીચેથી જળ પ્રલય ઉઠે, પણ એ બેના પ્રેમનિરીક્ષણમાં તો એક સરખી જ લગતી ! સખી ઉપા ! હું જ્યારે કોલેજમાં હતી, ત્યારે મારા પતિ અને હું બન્નેનો નેત્રમિલાપ પણ એવો જ મધુર હતો એમ મને સાંભરે છે ! અરે. એક વાર કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ નાટકનો જલસો કરેલો, તેમાં તે ક્ષીંગ જાહેરના નાટકમાં હિયર્ટ બનેલા ! હું જોવા એડેલી, તે મને જુએ જુએ અને હસી જાય ! ”

“ વાહ ! વાહ ! કેવો મધુર પ્રસંગ ? સખી ! આપણને પાંખો હોય અને આપણે ખરેખરી પ્રેમ-પંખિણીઓ જ બનીને આવા મધુર પ્રસંગોનો અનુભવ સ્થળે સ્થળે લેતાં તથા જોતાં ફરીએ તો કેવાં ભાગ્ય-શાળી લેખાઈએ ? ”

“ અહો ! તો પછી પૂછવું જ શું ? મેઘદૂતમાં વર્ણવેલો અતુલ વિરહાગ્નિ આપણને જરા પણ પ્રભળી શકે નહિ ! ”

એટલામાં ઉપાતું ધ્યાન સામેના બારણા તરફ ખેંચાયું. ત્યાંથી અવાજ આવ્યો : “ અરે છોકરીઓ ! તમે આ શું ગાંડપણ લેઈ બેઠીઓ છો ? ” એમ બોલતા ભાનુશંકરે દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

‘ રોમૅન્ટિક ’ લગ્ન કેવું હોય ?

પિતાજીનો અપમાનસૂચક ઉદ્દગાર સાંભળતાં જ ઉપાની ઝૂકડી ચડી. પોતાના સખી સાથેના વિનોદની આડે આવનાર પિતાજી ઉપર તેને ક્રોધ ચડ્યો. તે એકદમ ભાનુશંકરની સામે જઈને બોલી : “ અંહ ! પિતાજી ! આ શું ? આવા સુંદર સંધ્યાકાળમાં—

સુશીલા વચમાં પુરાઈ : “ વાંસળીના સુમધુર-મંજુલ સ્વરને બદલે—”

ઉપાએ આગળ ચલાવ્યું : “ ‘ છોકરીઓ ’ અને ‘ ગાંડપણ ’ એવા તાલસૂર વિનાના અપમાનસૂચક શબ્દોનો ઉપયોગ ? બપુરે એ તે શું ? ”

“ કેમ ઉપા ! આ શી ગરબડ માંડી છે ? જરા વિવેકી બનતાં શીખો ! ”

પિતાજીનો વિવેકી બનવાનો ઉપદેશ સાંભળીને ઉપાને નવાઈ લાગી. તે એમ માનતી હતી કે વિવેક એ શું તેની ખુદ પિતાજીને જ ખબર નથી, છતાં તે અત્યારે વિવેકી બનવાનો ઉપદેશ કરે છે ! તેણે આશ્ચર્ય સાથે પિતાજી તરફથી નજર ફેરવીને સુશીલા ભણી

જેયું. બન્નેની આંખો મળી અને ભાનુશંકર ડોસા બન્નેની નજરમાં મૂર્ખા જણાયા ! ક્ષણવારમાં બન્ને સખીઓ એક બીજાની સામે જોઇને ખડખડાટ હસી પડી !

છોકરીઓની આ ઉચ્છૃંખલતા જોઇને ભાનુશંકરને વસતું લાગ્યું. તે બોલ્યા: “ કેમ, હું તમને શું કહું છું તે કાંઈ તમારી નજરમાં આવતું નથી ? તમારા કાન ફૂટી ગયા છે શું ? ”

ઉપા બોલી: “ પિતાજી ! સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓની સાથે કેવી રીતે વાતચીત કરવી, તે પહેલાં તમે પોતે જ શીખો અને પછી અમને વિવેકનો પાઠ શિખવવા આવો ! ”

ઉપાના શબ્દો સાંભળીને ભાનુશંકરની નિહવા બંધ થઇ ગઇ. થોડી વાર મૌન રહીને, અંતરમાં ઉઠેલો સંતાપ એમનો એમ ગળી જઇને તે બોલ્યા: “ આટલી ઉંમરે તમે મને શું શિખવવા માંગો છો છોકરીઓ ? શું તમે મારી મસ્કરી કરો છો ? ”

ઉપા બોલી: “ ના પિતાજી ! એમાં તમારી મસ્કરી કશી નથી. ”

“ ત્યારે આજે પેલો તને મળવા આવ્યો હતો અને તે તેને તારી પાસે કેમ આવવા દીધો નહિ ? તેના જેવો સુંદર, શ્રીમંત અને વિદ્વાન્ જુવાન પોતાની મેળે તારી પાસે આવ્યો અને તે તેનું નામ પણ સાંભળ્યા વિના બહારથી ને બહારથી પાછો કાઢ્યો ? એ તે કાંઈ વિદેક કહેવાય ! ”

“ પિતાજી ! તમે આ કેવી વાત કહો છો, હું કાંઈ સમજતી નથી ! ”

“ તું ખિચારી શેત્રી સમજે ! તારે કેાઇની દરકાર હોય ત્યારેને ? એવા એના જેવા સહુચુટ્ટી જુવાનનું તેં અપમાન કર્યું ! તેનામાં તે શું ગુણહીનતા જોઇ ? તારા કરતાં તો નેણે એ પરીક્ષા વધારે પસાર કરી ! તેની સાથેનું લગ્ન તું ઇચ્છતી નથી ત્યારે તેનાથી સારો વર હું ક્યાંથી શોધી કાઢવાનો હતો ? ”

“ અરે ઉપા ! આ તો પેટી જુની પુરાણી વાત-તારા લયની જ તો ! ” મુશીલા ખડખડ હસતી બોલી.

લાનુશંકર બોલ્યા: “ સાંભળ ઉપા ! આજસુધી તને માહું લાગે એવો એક પણ શબ્દ મેં તને કહ્યો નથી, તેથી મનસ્વી બની જઈને તું નવા નવા રંગ-ઢંગ શીખી છે ! પણ હવે હું તે ચાલવા દેનાર નથી ! ”

“ પિતાજી ! આજે તમારું મગજ કાંઈ ઠેકાણે નથી ! પહેલાં તમે એક વાર શાન્ત થાઓ પછી તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહો, એટલે હું તે સાંભળી લઉંશ. આ હેમંત ઋતુની મધુરી સંધ્યાને સમયે—શાંતિપૂર્ણ એકાન્ત સ્થાને—તમારી ગરબડ સાંભળવાનો મને વખત—”

“ ચૂપ રહે મૂર્ખા ! બહુી ગણીને વિદ્વધી બની ગઈ છે તે બહુી એ તો ! પ્રત્યક્ષ વડીલની સામે પણ મરજી મુજબ બોલતાં તને શરમ આવતી નથી ? સીધી રીતે તું ઠેકાણે આવનાર નથી અને હવે કોઈ પણ બીજી રીતે તને ઠેકાણે લાવ્યા વિના હું રહેનાર પણ નથી. ”

“ પણ એટલો બધો ક્રોધ તમે મારા પર શામાટે કરો છો ? કહો, તમારે કહેવું હોય તે, મારા કાન્ધ ખુલા છે. ”

“ છોકરી ! તું અંગ્રેજી બહુી ભલે, પણ તારા વૃદ્ધ પિતાનો જે સંબંધ વિધિએ બાંધ્યો છે તે કાંઈ છૂટી શકનાર નથી. તારી માતા મરણ પામી ત્યારપછી માંડે સર્વસ્વ તું જ છે. નાની મટીને ક્યારે મોટી થઈશ, મોટી થયા પછી તને કોઈ સાંડે ધર કેવી રીતે મળે, તું સાસરામાં રહીને કેવી રીતે સુખી થાય, તારું કલ્યાણ કેમ થાય એવી અનેક તરેહની ચિંતાથી મારા વાળ કાળાના ધોળા થયા. તને એક-વાર સારો પતિ મળે એટલે પછી હું સુખે મરીશ. ઉપા ! હવે તું તારી હઠ છોડી દે. તને જેવો પતિ જોઈશે તેવો હું મેળવી આપીશ. બહુી ગણીને ગ્રેજ્યુએટ થએલો તથા કવિતાઓ વાંચીને મોજ કરનારો પતિ તને જોઈતો હશે તો તે મેળવી આપવાને પણ હું ના કહેતો નથી. તારા સુખને માટે ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચવાને પણ હું ના પાડનાર નથી ! ”

પિતાના આ શબ્દો સાંભળતાં જ ઉપાતું મગજ બ્રમવા લાગ્યું. તે બોલી: “ શું ? પૈસા ખર્ચવાથી કે એવું લાફડે માંકડું વગગાડી

દેવાથી લગ્ન થઈ જતું હશે ? તમારું એ ‘લગ્ન’ એટલે હૃદયમાંથી આશારૂપી લતને જડમૂળથી કાઢીને ફેંકી દેનાર, નીરસ અને પુરૂષનું દાસત્વ એ જ કે નહિ ? ત્રેતાયુગથી-એટલે કે માંધાતાના વખતથી ચાલી આવેલી એ જુની પુરાણી અને ‘અનરોમેન્ટિક’-પ્રેમશૂન્ય રીત એવું જ નામ તમે ‘લગ્ન’ કહો છો ને ? ના ના, પિતાજી ! હું સાફ સાફ કહું છું કે એવું લગ્ન મને નથી જોઈતું ! એવા અકુદરતી લગ્નની વાત તમે કરો છો કે મારું આખું શરીર કમ્પી ઉઠે છે ! ”

“ અરે છોકરી ! આ તું શું બોલે છે ? જગતની ઉત્પત્તિથી તે આજસુધી સૌ કોઈ લગ્ન કરતું આવ્યું છે તે સઘળા શું મૂર્ખ હશે ? શું તું એકલી જ દોઢાહી અને તે બધા ડહાપણ વિનાના હશે ? તારી કોલેજમાં ભણનારી છોકરીઓ પણ શું પરણતી નથી ? તારા મામાની છોકરી શું પરણી નથી ! ”

“ નહિ, પિતાજી ! મને લગ્ન કરો ! એ પ્રકારના લગ્નનો હું સ્વીકાર કરનાર નથી. કાંઈ ખ્હીકિ બતાવવાથી કે બળાત્કારથી હવે (પ્રેમ) જોડાતો નથી ! ”

“ અરે રામ, રામ, રામ ! આ તું શું બોલે છે ? હું તારો બાપ તારી સામે બેઠો છું, છતાં તેની આગળ આવા શબ્દો બોલતાં તને શરમ નથી આવતી ? અરે ! છોકરી, ખુલ્લું કહે, હવે તે શું ધાર્યું છે ! ”

મુશીલા વચ્ચે બેઠી : “ સાંભળો, મામા ! ઉપાએ શું ધાર્યું છે તે હું તમને કહી સંભળાવું. તેને એ તમારું જૂની શૈલીનું લગ્ન જોઈતું નથી. ઘોડા ઉપર બેસીને ઢાલ નગારાનાં કર્કશ-ધોર અવાજ ગળવતો વર પરણવા આવે, આખા ગામના લોકો મંડપમાં એકઠા થાય અને સ્ત્રીઓ ગભરાવી નાંખે તેવો કકળાટ મચાવી મૂકે, ગોર મહારાજ સાચા-જૂઠા મંત્રો ભણવા માંડે-એ બધું તેને જોઈતું નથી ! ”

“ એટલે ? ત્યારે તેને કેવું લગ્ન જોઈએ છે ? જો તેની એવી મરજી હશે તો હું ઢાલ નગારાના અવાજ વિના કે બીજી કશી મરજી

“સાંભળો પિતાજી!.....ત્વજે કે હું એક અગાડીપર કાબો
 લેઈ, સામેથી ટ્રાઈ એક વાર નક્કી થોડો દોડાવતો-ખેલાવતો ચાલ્યો
 આવતો હોય.....”

પૃષ્ઠ ૨૩

કરાવ્યા વિના વરને બોલાવવાની ગોઠવણ કરીશ અને શુપ્ત્યુપ લગ્ન થઈ જશે; પણ હા, લગ્નના મંત્ર તો બોલાશે—તે વિના લગ્ન થઈ કહેવાય નહિ !”

“ નહિ, નહિ, નહિ, મામા ! એ કશું ચાલવાનું નહિ. માથા-પર મોઢું પાધોઢું ઘાલીને અને મોટો—અસલી વારીનો નનમો પહેરીને વર આવે, હાથે દોરકાં ને મીઠળ બાંધ્યાં હોય, તે કશું ન જોઈએ !”

“ તારી તે અકલ ગઈ છે કે શું ? લગ્નને માટે વર એવી રીતે ન આવે ત્યારે કેવી રીતે આવે ? ”

“ કોઈ એક વિજન અરણ્યમાં, એકલા દેવમંદિરમાં, જ્યારે ધોધમાર વૃષ્ટિ પડી રહી હોય અને આકાશમાં ગાજવીજ થઈ રહ્યાં હોય, ત્યારે અપરિચિત નાયક—નાયિકાનું પ્રથમ મિલન થવું જોઈએ ! પછી તેઓની વચ્ચે વિરહ થવો જોઈએ. વિરહમાં પ્રેમવિદ્વળતાને લીધે શોક, નિઃશ્વાસ, આકંઠ, દૂત પ્રેરણા, પતિની શોધ, વગેરેમાં કેટલોક વખત વીતી જવો જોઈએ. પછી નાયિકા વિરહદુઃખથી મરણની પથારીએ પડી હોય એટલામાં એકાએક ને અપરિચિત તરૂણ ત્યાં આવી ચડવો જોઈએ અને પછી નવા જીવનનો સૂર્ય ઉગે, આકાશ-માંથી ગેબી વાજાં વાગે, અપ્સરાઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે, ઇલાહિ ઇત્યાદિ.”

“ ઓ ભગવાન ! આ છોકરી શું પટપટ બોલી ગઈ તે હું તો કશું સમજ્યો નહિ ! ”

ઉપા બોલી : “ સાંભળો પિતાજી ! હું સમજવું ! ખરું ‘રોમૅન્ટિક’ લગ્ન તે એ કહેવાય. જાણે કે હું એક ઉંચી અગાશીપર ઊભી હોઉં, સામેથી કોઈ એક વીર તરૂણ ઘોડો દોડવાતો—ખેલાવતો ચાલ્યો આવતો હોય, તે પાસે આવતાં જ મારા હાથમાંની બકુલ પુષ્પોની માળા એક-એક સરકી જઈને તેના ગળામાં પડે, પરંતુ તે તો એમ ને એમ ચાલ્યો જ જાય; પછી હું અનાથ વિરાગિની—યોગિની બનીને તેની શોધને માટે દેશે દેશ ફરું ! છેવટે એક સ્થળે રાજસિંહાસનપર જોઉં, તો મારા હૃદયવલ્લભની મૂર્તિ ! તુરત જ તેના ચરણમાં હું નમી પડું ! એ જ મારો જીવનદેવતા, પિતાજી ! ”

“હાય, હાય, આ તો કોઈ નાટકની વાર્તા બોલતી હોય તેવું જણાય છે! ઉષા! ઉષા! તું જરા બાનમાં આવ! મૂર્ખા કવિઓએ માનસિક સૃષ્ટિ ઊભી કરેલી એ તો માત્ર કલ્પિત વાતો સમજવી! એવી રીતે આપણું લગ્નો થાય જ નહિ! અરે, એ નાટકના કવિઓ! જરા જમાનાને ઓળખીને તમારાં નાટકો લખો! નાટકમાં નિરર્થક રસ આણવાને જમાનાને પ્રતિકૂળ અને કલ્પિત કથાઓને છોડી દો! તમારાં નાટકો જીવાન પ્રજાઓ ઉપર કેવી ખરાબ અસર કરે છે તે જુઓ!”

“પિતાજી! એવા વિદ્વાન કવિઓને તમે મૂર્ખ કહો છો?!”

“ફિકરી! હું તો તારાથી થાક્યો! હવે મારે તારી સાથે વાત કરવી નથી!” ભાનુશંકર નિરાશ થતા ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૬ હું.

કલખમાં જવાની તૈયારી.

રાત્રિના નવ વાગ્યા છે. અરુણનો મોટો ભાઈ માધવલાલ અત્યારે બહાર જવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. નવાં મોજાં, નવા ખૂટ, નવું શર્ટ વગેરે સઘળું કપાટમાંથી બહાર કાઢીને મેલ્યું છે અને માધવલાલ તે પહેરવામાં રોકાઈ રહ્યો છે. તેની સ્ત્રી મનોરમા રાત્રિભોજન અને ગૃહકાર્યમાંથી પરવારીને પાનનો ડબ્બો હાથમાં લેઈ સ્વામીના ખેસવાના ઝોરડામાં આવી. શર્ટને ઉતાવળે હીરાનાં બટન ધાલવામાં માધવલાલને રોકાએલો જોઈને મનોરમા બોલી: “આટલી રાત્રે ક્યાં જવાની તૈયારી કરો છો?”

“જરા બહાર શરવા જવું છે.” માધવલાલે શર્ટને પહેરતાં કહ્યું અને પછી તરત જ તેણે વેસ્ટકોટ તરફ હાથ લંબાવ્યો.

મનોરમા બોલી: “કાલે આખી રાત નાટક જોવા ગયા હતા એટલે ઉજાગરો કર્યો, આજે આખો દિવસ ક્યાંક ગાન-તાનના જલ્લ-

સામાં ગુમાવ્યો અને જરાએ ઉંઘ તો લીધી નહિ; વળી અત્યારે પાછા બહાર ક્યાં જાઓ છો? વાર એ તો હીક, પણ પાછા ક્યારે આવશો?”

“તે કાંઈ અત્યારે કહેવાય નહિ.”

“ના બહાલા! એ તો કહેવું પડશે.” મનોરમા લાડપૂર્વક પતિનો હાથ પકડીને બોલી: “એટલું કહ્યા વિના તો હું તમને જવા દેવાની નથી.”

“ચાલ, ચાલ, હવે! આ વળી ગાંડપણ કેવું? મને મોજ પહેરી લેવા દે!”

“તમે ખુરશીપર બેસી રહો, હું મોજ પહેરાવું છું!” મનોરમાએ મોજ હાથમાં લીધાં. માધવલાલ ખુરશીપર બેઠો અને મનોરમાએ શેતરંજીપર બેસી તેના પગમાં મોજ પહેરાવવા માંડ્યાં.

“હાં, હાં, પણ મેં પાન તો હજી લીધું નથી.” માધવલાલે પાનત્રા ડાઘા તરફ હાથ લંબાવ્યો.

પાનના ડાઘાને આંધો હડસેલી દેઘાં મનોરમા બોલી: “પાન હું હમણાં આપવાની નથી. એક વાર ક્યાં જાઓ છો તે કહો! તે પહેલાં પાન નહિ મળે, તમારી લાકડી પણ નહિ મળે, મેં તે છુપાવી રાખી છે!” મનોરમાએ આંધું સ્મિત કર્યું.

“આજે તું કેવી ગાંડી બનીને બેઠી છે? ચાલ, જલ્દી મારી લાકડી શોધી આપ.”

“આજે હું તમને બહાર જવા દેવાની નથી.”

“કારણ? તો પછી મને મોજ જ્ઞાને પહેરાવે છે?”

“મોજ પહેરીને કાંઈ ઘરમાં નહિ રહેવાતું હોય?”

“પણ તે કાંઈ બનવાતું નથી. મને આજ અગત્યનું કામ છે અને ગયા વિના ચાલે તેમ નથી. તું પણ આજે કાંઈ નવરી પડી લાગે છે!”

“જમી રહ્યા પછી રાત્રે તો નવરાથ ખરી જ તો! તમારે કેઈ દિવસ નિરાંતે બેસીને વાતચીત પણ કરવી નહિ!”

“અંહહહ, તું વાતે ચડે છે અને મારો વખત જાય છે ! જલદી લાકડી શોધી આપ !”

“શોધી આપીશ, પણ ક્યાં જવાના છે! તે નહિ કહો ત્યાં-સુધી તો નહિ જ.”

“અરે શું ધરની બહાર જતાં પણ મારે તારી રજા દ્રેવાની ? ત્યારે તો હવે અમારે સ્ત્રીની મરજીને—”

મનોરમા પતિના મ્હોંપર હાથ દબાવે તેને આગળ બોલતાં અટકાવતી બોલી: “એવું ન બોલો. હું ક્યાં કહું છું કે તમારે રજા લેવી જોઈએ ? પણ તમે તે દિવસે ‘રમણી હિતસાધક સભા’ માં બાષણ કરતાં બોલ્યા હતા કે સ્ત્રીનો અર્ધાગના તરીકે પતિના આત્મા ઉપર અર્ધો હક્ક રહેલો છે. હવે જો અમને અર્ધાગના તરીકે સાથે લેઈ જવા ન માંગતા હો તો નહિ, પણ તમે ક્યાં જાઓ છો તે જાણવાનો પણ અમારો હક્ક તમે લેઈ લેવાના કે ?”

“ઓહ ! આ તો હું. મીરા શબ્દોવડે જ તારે હાથે બંધાયો ! મનોરમા ! હવે તો મારે જાહેરમાં બોલતાં બહુ વિચાર કરવો પડશે; પણ ઘેરી મને પાંદડે પાણી નહિ પાછ શકે, હં !”

“હું કાંઈ તમારાપર અધિકાર નથી ચલાવતી ! હું તો સહજ પૂછું છું. રોજ તમે મારા પર અતુલ પ્રેમ દર્શાવતા અને આજે આટલું પૂછ્યું કે ક્યાં જાઓ છો તો તેનો જવાબ પણ નહિ !”

મનોરમાનું અંતઃકરણ એટલું બોલતાં ભરાઈ આવ્યું. તેણે મ્હોં ફરવીને સાડીને છેડે આંખો લૂછી.

“ઓહો ! આ તો મોટો ત્રાસ કહેવાય ! હું ૧૨વા જઉં છું, એમ કહું છું, પછી ‘ક્યાં જાઓ છો’ નો ખીજો શો જવાબ ?”

મનોરમાએ રોષભર્યે વદને પાસેના ઓરડામાં સંતાડેલી લાકડી આણી અને અવનત વદને જ સ્વામીના હાથમાં આપી. મનોરમાને, માહું લાગ્યું, એ માધવલાલ સમજી ગયો. ત્યાંથી રોષમાં જ પાછો

ચાલી જતી મનોરમાને ખભે હાથ મૂકી જતી અટકાવીને તે બોલ્યોઃ
 “જો, નકામું કલ્પાંત કરવાનું કશું કારણ નથી ! માણસે પોતાની
 યોગ્યતા જોઈને દરેક કામ કરવું જોઈએ. હું ક્યાં જઈ છું અને ક્યાં
 નથી જતો એ બધું તારે પૂછવું નહિ, તારે તો રસોડામાં જઈને
 વખતસર રસોઈ કરવી એટલું કામ કરવાનું છે,—પુરૂષના કામમાં માથું
 મારવાની જરૂર નથી ! તું મારી સ્ત્રી અને હું તારો પતિ, હું તારા
 પર પ્રેમ કરું, તને જોઈએ તે લાવી આપું, પણ મારા પર હુકમ
 ચલાવવો એ કાંઈ નહિ બને, સમજી ? તું કોણ અને હું કોણ તેના
 વિચાર કર—”

“બસ કરો, નાથ ! આજસુધી સ્ત્રીસન્માન વિષેનાં તમારાં
 જાહેર ભાષણો બહુ સાંભળ્યાં હતાં અને ખાનગી ભાષણ આજે
 પહેલ વહેલું જ સાંભળ્યું ! ખુશીથી તમારે જવું હોય ત્યાં જાઓ,
 હું તમને રોકનારી તે કોણ ગુલામડી ?”

“ગાંડી ! આટલો બધો ક્રોધ ?” .

“હા, હું તો હવે ગાંડી ખરી જ ! તમને ક્રોધ કરવાનું કારણ
 બંધ અને મને તો કાંઈ જ નહિ !”

“ત્યારે કહે, તને ક્રોધ કરવાનું શું કારણ છે ?”

“કશું જ નહિ ! તમે ક્યાં જાઓ છો તે જાણવાનો પણ મને
 અધિકાર નહિ અને તમે ગમે તેવી સોબતમાં રહ્યા કરો છતાં મારાથી
 તમને કશું કહેવાય નહિ ! પણ મનોરમા કાંઈ અણસમજી બાળકી
 નથી હોં ?”

માધવલાલ જરા ગભરાયો. બહારથી સ્મિત કર્યું અને કહ્યુંઃ
 “સમજી છે, તો કહે હું ક્યાં જઈ છું ? મારા સોબતીઓ શું
 નહારા છે ?”

“ના, સારા છે ! બહારના મોટા અને અંદરના ખોટા એવા
 તમારા સોબતીઓ છે અને તમે પણ તેવા જ છો ! મને તો બાળકી

ધારીને તમે ફેસલાવો છો. આજે ગાયન મંડળીમાં જઈ છું, કાલે સભામાં જઈ છું, પરમ દહાડે નાટકમાં જવાનું છે, પેલે દહાડે પાર્ટી છે, એવાં એવાં કારણો બતાવીને તમે તમારી નામીચી કલબમાં પધારો છો તે કાંઈ હવે મારાથી અનન્ય રહું નથી !”

“વાહ ! વાહ !” અંતરથી ગભરાતો પણ બહારથી હિંમતનો ડોળ કરી માધવલાલ બોલ્યો : “જુઓ આ ડહાપણ ! ભણ્યા ગણ્યાનું આ ફળ કે ખુદ સ્વામીપર પણ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ નહિ !”

“વિશ્વાસ નહિ ? ઉઘાડી આંખોમાં કોઈ ધૂળ નાંખવા માગે તો તે ન સહેવાય અને ખુદ પરમેશ્વરપરનો વિશ્વાસ પણ ઉઠી જાય ! કલબમાં જવાની લત છોડાવવાને કેટલું કેટલું કર્યું હતું ? થોડા દિવસ ઠેકાણે આવ્યા અને પાછું હતું તેને તે જ ! કલબમાંથી આવ્યા પછી રાત્રે કોઈ દિવસ બોલતા નથી. પણ તમારું ગંધાતું મ્હેં તો કહી દે છે કે તમે ક્યાં જઈ આવ્યા છો !”

પોતાનું પોગળ વેરાઈ જતું જોઈને માધવલાલ ગુસ્સે થયો. મનો-રમા ઉપર કરડી આંખ કરી અને દાંત પીસ્યા : “બહુ દોઢડાહી ન થા ! મારાપર તું બોદું આળ ચડાવીશ તે મારાથી સહારો નહિ હોં ! તને મારો વિશ્વાસ ન હોય તો અરણ્યને મારી પાછળ જોવા મોકલ !”

“હું શામાટે તેમ કરું ? હું તો કોઈને પૂછતીએ નથી ને કહે-તીએ નથી ! મનમાં જ સમજું છું ને બળું છું ! ધરતું છિદ્ર કોને કહેવા જઈ ?”

“હા, બહેમ લાવવો અને તેને આધારે લોકોમાં ફેળેતી ન કરવી એ તો ડહાપણનું લક્ષણ કહેવાય !” માધવલાલ જરા ધીરો પડ્યો.

“ના, હું તો ગાંડી છું; મારામાં ડહાપણ ક્યાંથી હોય ? પણ નાથ ! હું તમને પગે પડીને કહું છું કે એ લત સારી નથી હોં ! આપને અર્થે જ માંડે જીવન છે અને આપના સુખને અર્થે જ મારો જન્મ છે. આપ શાથી સુખી થાઓ, કેમ કરવાથી આપને સાંડે લાગે

એ જ ચિંતા આઠે પહોર મારા ચિત્તમાં થયાં કરે છે. તમારી સગવડો ઉપર ધ્યાન આપીને મેં મારી સગવડોનો અને સુખનો કદી વિચાર કર્યો નથી. લોકોની લાજ મર્યાદા ત્યજીને વાળું બળવતાં શીખી, ખરે ખપરે પણ વડીલોની આમન્યા ત્યજીને તમારી સેવામાં હાજર રહેવા લાગી, તમારા આગ્રહથી વળી બે અક્ષરો બહીને પુસ્તક વાંચતાં શીખી, તમારા મનને સુખી થાય એવા સઘળા પ્રયત્નો મેં તમારે માટે કર્યા, છતાં તમે તો મને લાતો મારીને દૂર ફેંકી દો છો! એ નાથ! કહો, એવો મારો શો અપરાધ છે?”

માધવલાલ જરા દયાથી પીગળ્યો. તે બોલ્યો: “મનોરમા! તું તો મારી પ્રિય સહધર્મિણી છે, હું તારું અપમાન—”

“બળ્યું મારું અપમાન! બલે મારું અપમાન કરો, મને લાતોએ મારો, પણ તમારી કલ્પમાં જવાની અને નદારા સોમ્પતીઓમાં બેસવાની ટેવ મૂકી દો, તો મારે મન તમે સુક્ષ્માત્ રામચંદ્રજી અને સાક્ષાત્ પ્રભુ છો! કુસંગતિથી કેવા અનર્થો થાય છે એ આપને શિખવવાને આ દાસી યોગ્ય નથી; પણ નાથ! ધન, ધર્મ, કાર્ત્ત્ત્વ અને આરોગ્ય એ સઘળું એથી નાશ પામશે, હોં! પ્રભુએ પૈસો આપ્યો છે, વિદ્યા આપી છે, સઘળું આપ્યું છે, પણ કુસંગતિ તેને! નાશ કર્યા વિના નહિ રહે, નાથ!”

“આ બધો તારો ઉપદેશ તું મને મૂર્ખ સમજીને કરે છે એ તારી ભૂલ છે! મારા મિત્રો કાંઈ ખરાબ નથી અને મારી લત મેં છોડી દીધેલી જ છે. જા, આજે હું વહેલો આવીશ હોં! ચિંતા કરીશ નહિ.” એમ બોલતો માધવલાલ ચાલ્યો ગયો. મનોરમા અશ્રુ સારતી પાછળ બેતી જ બિભી રહી.

પ્રકરણ ૭ મું.

કલ્પનાં કૌતુકો.

માધવલાલ મનોરમાના હાથમાંથી છટકીને પોતાની કલ્પનામાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે રાત્રિના દશ વાગ્યા હતા. જે સમય મનુષ્યોને માટે કુદરતે વિરામનો નક્કી કર્યો છે તે સમય નિશાચરોને માટે પ્રવૃત્તિનો લેખાય છે; તેમ માધવલાલની ‘સોશ્યલ કલ્પ’નો કાર્યક્રમ બહુધા રાત્રિના દશ વાગતાં જ શરૂ થતો! ‘સોશ્યલ કલ્પ’ એ કાંઈ સુરતનું અપ્રિય મંડળ લેખાતું નહિ, કારણકે લોકોમાં વિદ્યાન અને ડાહ્યા લેખાતા કેટલાક જીવાનો પણ એના મેમ્બર હતા; પરંતુ સ્વભાવભિન્નતાને લીધે એ કલ્પના એ વિભાગો પડી ગયા હતા. એક વિભાગના કેટલાક મેમ્બરો રોજ સંધ્યાકાળે કલ્પમાં આવતા, કાંઈવાર્તા વિનોદ કરતા કિંવા બીજીક કે શેતરંજ રમવામાં આનંદ મેળવતા; ત્યારે બીજા વિભાગના મેમ્બરો રાત્રિના નવ-દશ વાગતા એકઠા થઈને મધરાતે છૂટા પડતા. માધવલાલ એ બીજા વિભાગમાં હતો અને તેથી તે કલ્પમાં મોડો જતો, તો જ તેના મિત્રોને તે મળી શકતો. આ બીજા વિભાગ લોકોમાં બહુ જાણીતો નહોતો, એટલે સારા માણસો તેના મેમ્બર હોવાને લીધે સામાન્ય રીતે કલ્પ કાંઈક મોભાવાળી લેખાતી.

કલ્પનો આ બીજા વિભાગ પોતાનો સમય હાસ્ય વિનોદમાં-શરાવખાજમાં ગાળતો તે એ વર્ગના થોડાએક મેમ્બરો જ જાણતા. તેની સાથે કોઈને બીલયર્ડ કે ગંજશનાં પત્તાંથી જીતાર રમવાની આદત પણ પડી હતી, ત્યારે કેટલાકો ગામનાં સ્ત્રીપુરુષોની નિંદામાં વખત ગુમાવતા હતા. માધવલાલ કલ્પમાં જઈ પહોંચ્યો તે અગાઉ ત્રણ ચાર જીવાનો ખાટલી અને પ્યાલા એકઠા કરી બેસી ગયા હતા અને તે જતાં જ એક જણ: “હો લો, મી. માધવલાલ” કરતો તેની સામે દોડી આવ્યો. માધવલાલ હસતો હસતો તેઓની વચ્ચે

જમને બેઠો કે તુરત તેને માટે લાલ પાણીનો પ્યાલો ભરાયો ! માધ-
વલાલ બોલ્યો : “ જુઓ યાર ! આજે આપણુથી એ મ્હોંએ લગાવી
શકાય તેમ નથી ! ”

“ હું મારી ? આજે કાંઈ મિસીસ બીસાંટે દીક્ષા આપી દીધી છે ? ”

“ અરે યાર ! આજે તો અહીં અવાત જ નહિને ! માંડ માંડ
છૂટ્યો છું ! ”

“ કેમ વાઈ ? દેવીચક ફરવાથી તમારાં દેવીશ્રીના પંજામાં પડ્યા
હતા કે ? ”

“ હા, તેમજ હવું ! તે તો એવી હડ લઈને બેઠી કે તમે
ક્યાં જાઓ છો તે કહો ! ”

“ છટ યુ Coward ! એવી હઠનો ઉપાય તને ન જડ્યો ? ”

“ ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ નિષ્ફળ નિવડ્યા. ‘ રમણી હિત-
સાધક સભા ’ માંના મારા ખાપણના યોડા બોલ પકડીને પણ મને તેણે
હરાવ્યો ! ”

“ સ્ત્રીને હાથે હાર ખાધી ? છૂટ ! માધવ ! તું તો તેવો ને
તેવો જ રહ્યો. સ્ત્રીઓ ગમે તેવી યુદ્ધિમતી હોય તોપણ તેમને રમા-
ડવી એમાં તે શી મોટી વાત છે ? ”

“ સ્ત્રી પ્રત્યે માઈ મૂળતું સન્માન છે તે બિલકુલ દૂર કરી શકાતું
નથી. વળી સમાજના એક મેમ્બર થયા અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પતિઓએ
સન્માન ધરાવવું એવો ઉપદેશ આપ્યા પછી આપણે પોતે જ નિષ્કુર
થઈને સ્ત્રીની અવગણના કરી બેસવું એથી મને શરમ આવે છે કે-
કદાચ લોકો આપણા બોલ આપણા મ્હોંમાં નાંખીને આપણી
જાણેતી કરે ! ”

“ ઓહ ! આટલું બધું બહીકણપણું ? માધવ ! તાઈ નામ અમારે
હવે ‘ માધવી ’ પાડવું પડશે ! શું મરદ થઈને સ્ત્રી ઉપર એટલો કાણુ
પણ તું નથી રાખી શકતો કે જેથી તે ધરની વાત બીજા કોઈને
કહી જ શકે નહિ ? શું આપણી સ્ત્રી આપણી જાણેતી કરે ? જો તે

એમ કરે તો ‘શુટર કંપનીના શઝનું સાયંટીશીક સોલ’ તેની ટાલ-કીમાં જ ન પડે?”

“ગાંડો ન થા!” માધવ પોતાના મિત્રને કહેવા લાગ્યો: “સ્ત્રીએ પ્રત્યે એટલી બધી ઘાતકી વર્તણુક ન જ ચલાવાય; પણ હા, આપણી પોતાની ફજેતી તે ન કરે તે માટે તેના પર દાખ તો રાખવો જ જોઈએ, એ વાત તેં ખરી કહી.”

માધવલાલનો મિત્ર સન્મુખલાલ કે જે ‘સુંદરી હિતસાધક’ નામના સ્ત્રી ઉપયોગી માસિક પત્રનો આગેવાન લેખક હતો તે માધવલાલ ઉપર ગુસ્સો કરતો બોલ્યો: “ઓ મૂર્ખ! જોજો હો, આ બધું ડહાપણ ધરમાં ચલાવીશ તો બૈરી તને પાંદડે પાણી પાશે! સ્ત્રીએને સન્માન આપવાની વાતો તો બહાર કરવાની, ધરમાં તે ન પોષાય, સમજ્યો કે? તું જ વિચાર કે તેં સ્ત્રીના વિચારને માન આપ્યું હોત અને ધરમાં ગોંધાઈ રહ્યો હોત, તો અહીં આવી શકત ખરે? ત્યારે જરા એટલું સમજતો થા કે લોકોને ઉપદેશ આપતી વખતે તત્પર બનવું અને એ ઉપદેશ પ્રમાણે ધરમાં ચાલતી વખતે ‘ખચ્ચર’ બનવું!”

“વેલ ડન, વેલ ડન!” ત્રણ ચાર મિત્રો સન્મુખલાલના જોર-દાર ભાષણને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા.

માધવલાલ પણ હસતો હસતો બોલ્યો: “વારુ, ચાલો હવેથી તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીશું; પણ અલ્યા સન્મુખ! આ વખતના ‘સુંદરી હિતસાધક’ માં તારી સ્ત્રીને હાથે લખાએલો એક મળનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે! લેખો લખતાં પણ તેં એને શીખતી દીધું કે શું?”

“ઓહ, યસ! મારા જેવા લેખક અને કવિની સ્ત્રી પણ લેખક ન બની શકે તો પછી મારી વિદ્યા શા કામની?! તારી બૈરી જેવી અક્ષરશૂન્ય બૈરી બધે નહિ હોય.”

“નહિ, હવે તો તે પણ સારી પેઠે લખી વાંચી બાજુ છે, પણ

હા, હજી સ્વતંત્ર લેખ લખવાની શક્તિ તો મુદ્દલ નથી જ આવી !
વાર, તે તેને લેખ લખવામાં કેવી રીતે પ્રવીણ કરી ? ”

માધવલાલના આ શબ્દો તરફ સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા.
માધવલાલ તેઓના હાસ્યનું કારણ સમજ્યો નહિ. તેને મૂઠ જોવા
બની બેઠેલા જોધને તેના મિત્ર ગણપત બોલ્યો:

“ અરે, સન્મુખની બેરી તો એમ. એ. એલ. એલ. બી. થઈ
ગઈ છે ! ”

“ કેમ, તમે સન્મુખની મશ્કરી કરો છો ? ” માધવલાલ બોલ્યો.

“ મશ્કરી ક્યાં કરીએ છીએ ! ખરૂં કહીએ છીએ ! આજે લેખ
લખવા માંડ્યા છે તો કાલે વકીલ પણ બનશે ! સન્મુખનું સંપત્તિ જ્ઞાન
તે એની સ્ત્રીનું જ સમજવું ! પતિપત્ની તો એક બીજાની વિધાનાં
પણ અધિકારી લેખાય અને સન્મુખ લેખ લખીને તે નીચે પોતાની
સ્ત્રીનું નામ લખીને મોકલી દે તોપણ ચાલે ! ”

“ ઓ...હો ! એમ જ કે ? ત્યારે શું આ બધી કરામત છે ? ”

“ કરામત નહિ ત્યારે બીજું શું ? પેતાનું નામ તો પૂરૂં પાછરૂં
લખતાં આવડતું નથી, પછી લેખ તો બીજું કોણ લખતું હશે તે
સમજી લેવું ! કેમ સન્મુખ ! ”

સન્મુખ મંદ સ્મિત કરતો બોલ્યો: “ અરે ચાર ! તમે મારી
આખર હલકી કરી નાંખી ! જરા વાત ચલાવી હોત તો માધવને
ચોડી વાર બનાવત ! ”

માધવલાલ બોલ્યો: “ પણ સન્મુખ ! એમ કરવાથી શું ? પોતે
લેખ લખીને સ્ત્રીને નામે છપાવવાથી કાંઈ લાભ થતો હશે ? ”

સન્મુખ બોલ્યો: “ લાભ ? ખરે ચાર ! લોકોમાં વાહ વાહ
થાય કે નહિ ? લોકો અમરથા કેમ જાણે કે મીસીસ ડાહીગૌરી
સન્મુખલાલ પંડિત એક વિદુષી બાઈ છે ? જરા પેપરોમા નામ આવે,
વખાણ આવે, વખત આવ્યે ફોટોગ્રાફ પણ આવે તો તે પણ પંકાય
તો ખરી ! પછી ભલેને ઘરમાં તો અગડ અગડ ગાડું ગમે
તેમ ચાલે ! ”

સન્મુખના શબ્દો ઉપર સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા. ગણપત બોલ્યો: “ અરે સન્મુખ! એ બધું તો ઠીક, પણ એવી રીતે તારી સ્ત્રી લોકોમાં વિદુષી ગણાયા પછી કોઈ વાર કોઈ જાહેર સભામાં તેને બા-
ધણ કરવાનો પ્રસંગ આવી લાગે, તો પછી કેમ થાય? ખરેખર, પછી તો તારી અને તેની બન્નેની રેવડી દાણાદાણુ થઈ જાય હોં ! ”

“ અરે! એવો પ્રસંગ આવવા જ કેમ દરેકે? એ તો કોઈ આશ્રય કરવા આવે કે તમે જરા બોલજો પણ પોતે જરા નાણુ-
કાઈથી એવો જ જવાબ ન આપી દે કે ‘ નહિજ! આપ જ બોલજો એટલે ચાલશે-મારે બોલવાની કશી જરૂર નથી ! ’ ”

“ છટ! એ તો જાહેર પત્રોમાં લેખો લખીને નામ કાઢનારી સ્ત્રીની જાહેર હિંમતમાં ખામી આવી લેખાય ! ”

“ તો પછી ઘેરથી હું બાધણુ લખી આપું, એક બે વાર રીહ-
સેલ ચલાવીને તાલીમ આપું અને પછી જાહેર સભામાં કડકદાટ વાંચી જાય તો બેડો પાર થઈ જાય ! પણ આજસુધી તો એવો પ્રસંગ નથી આવવા દીધો, એટલે ભરમ ભારી અને ખીસ્સાં ખાલી ચાલે છે.”
સન્મુખલાલે પોતાની ખરી વસ્તુસ્થિતિ જણાવી દીધી.

“ એ પણ બડી મજાહ તો ખરી ! વાર, ડાહીગૌરીના લેખો વાંચીને બહારના લોકો તો સમજે કે એ એક વિદુષી સ્ત્રી છે, પણ અમારા જેવા તો એ પોલ સમજે ખરા કે નહિ? અરે, ‘ સુંદરી હિત-
સાધક ’ પત્રના તંત્રી તો એ વાત જાણતા જ હશે તો ! ”

“ જાણે તેથી શું થઈ ગયું? સ્ત્રીઓનાં નામવાળા એવા વિદ્વાન-
બર્યાં લેખો વિના એના પત્રને પૂરી પ્રસિદ્ધિ પણ ક્યાં મળે તેમ હતું? મનમાં જાણે તોએ બહારથી અજાણપણાનો ડોળ રાખીને ચાલે ! બહુ પ્રમાણિક થવા જાય તો પછી સ્ત્રીઓના લેખોને નામે મોટું મીઠું સમજવું અને સ્ત્રીઓના ઉપયોગના લેખો પુરૂષોને હાથે લખાય તેથી તેનું કેટલુંક મહત્ત્વ પણ ઘટી જાય ! ”

“ ત્યારે અત્યારસુધી તો કાગળની હાંદલીમાં આવલ પાકતા જણાય છે ! ”

“એમ જ ! પણ હવે એ પ્રકરણ અટકાવીને આ લાલ પાણી પ્યાલામાં ઉછળી કહ્યું છે તેને ઇન્સાફ આપો ! ચાલ માધવ ! તારો ભાગ ઉઠાવ; હજી તો બીજીકનાં કાર્ડ બાકી રહ્યાં છે !”

“એ ના નથી કહી ? બીજીક તો હું રમીશ !”

“તારે શું અત્યારસુધી તારી સમક્ષ બાપણુ કર્યું તે બધું નકામું ગઈ ?”

“ઘેર ટોટો થાય એવો મામલો છે, માટે આજે એ વાત જવા દો !”

“એ તો તે પીધેલો નહિ એટલે બેરીથી ડરી ગયો; પીને જમથ એટલે તારામાં જરા હીંમત આવશે; ચાલ ગલ્લાં તલાં કર્યા વિના ઉપાડ.”

“તમે લોકો મારો પીછો છોડો તેવા નથી !” એમ કહી ધીમું સ્મિત કરીને માધવે પ્યાલો ઉપાડ્યો અને સૌની સાથે તે પણ ગટગટાવી ગયો.

એક પછી એક ચીફ્ટો સળગી અને ધુમાડાના ઝોટ નીકળવા લાગ્યા. ગણપતે કબાટમાંથી બીજીકનાં કાર્ડ તથા માર્કર લાવીને ટેબલ પર મેલ્યાં. બન્ને સાથીઓની ટોળીઓ બંધાઇને ચાર જણાએ રમવા લાગ્યા. એક માર્ક હારનાર એક રૂપિયો જીતનારને આપે એ હીસાબે બાજી ચાલી અને બે રમતો પૂરી કરવાને ડરાવ થયો. અર્ધા કલાક પછી બે રમતો પૂરી થતાં માધવ અને તેના સાથીના માર્કની સંખ્યા સન્મુખલાલના માર્ક કરતાં ૩૦૦ જેટલી ઓછી રહી બન્ને સાથીઓએ ૧૫૦-૧૫૦ ના ચેકો જીતનારાઓને લખી આપ્યા અને પાછો ચીફ્ટોનો ધુમાડો ચાલ્યો ! આજે રોજ કરતાં વહેલાં-રાત્રિના બાર વાગતાં જ મંડળી વેરાઇ ગઇ અને કલ્પનાં કૌતુકે પૂરાં થ્યાં. માધવલાલે મ્હોંની વાસ દૂર કરવાને બે ચાર પાન ખાધાં, તે ઉપર ‘સેન સેન’ ની ટીકડીઓ ચાવી અને પછી પોતે ઘર તરફ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

દિયર-લોભધ.

માધવલાલ મનોરમાને ફાસલાવીને આલ્યો ગયો, પરંતુ તેથી મનોરમાના ચિત્તનું સમાધાન થયું નહોતું. તે પોતાના “ખિછાનામાં” પડી અને પોતાની સ્થિતિનો વિચાર આવતાં તેને રડવું આવી ગયું. અરુણ તે વખતે અગાશીમાં ઊભો ઊભો ચંદ્રની ઉદયલીલાનું અવલોકન કરતો હતો અને મનમાં ને મનમાં કાંઈ કવિતા ગણગણતો હતો. થોડી વારે તે નીચે આવ્યો તો તેણે મનોરમાનાં ડુસકાં સાંભળ્યાં. તે ખચકાઈને ઊભો રહ્યો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો: “ભાભી રડે છે શું? ભાઈ પણ નથી! તે ભાભીપર ગુસ્સો કરીને ચાલ્યા ગયા હશે શું? અથવાતો ભાઈની બદચ્છા ભાભીએ જાણી હશે? લાવ, હું તેની પાસે જઈને તેને બોલાવું.” એમ વિચારતો તે ઓરડાનાં દારમાં ઊભો અને મનોરમાને બોલાવવા લાગ્યો: “ભાભી!”

અરુણનો સ્વર સાંભળીને મનોરમા ખિછાનામાંથી ઉઠી સ્વસ્થ થઈ અને બોલી: “કાણે! અરુણભાઈ છે?”

“હા, ભાભી! હમણાં તમે રડતાં હતાં કે શું?”

“ના, રડતી નહોતી, પણ આજ સાંજનું માફ માથું દુઃખવા આવ્યું છે અને અત્યારે તો એવા સણુકા નાંખે છે કે કહેવાની વાત નહિ. પેલી “રમેલીંગ સોલ્ટ” ની બાટલી ક્યાં છે, અરુણભાઈ?”

“મોટા ભાઈ બહાર ગયા છે?”

“હા, આજે ક્યાંય ગાન-તાનનો જલસો છે ત્યાં ગયા છે. વાર, અરુણભાઈ!” મનોરમા મ્હોંપરની ઉદાસીને ખંખેરી નાંખતી બોલી: “તમે કેમ કોઈ વાર જલસામાં જતા નથી? મોટા મોટા ગવૈયાઓ કરતાં પણ એવા જલસામાં વધારે સારાં ગાયનો થાય છે એમ. કહે છે; તે શું ખરું હશે?”

“શી ખખર? મને તો તેમાં કશી મજાહ આવતી નથી! જ્યાં-
સુધી ગાયનના ભાવથી અંતર રંગાય નહિ, ત્યાંસુધી કાનને રંજન
કરવાથી શું વળ્યું? હશે, ત્યારે તમારે માટે ‘સ્મેલિંગ સોલ્ટ’ ની
ખાટલી શોધી લાવું કે?”

“હા, લાવોને જરા, મેં બહુ શોધી પણ હાથ લાગી નહિ.”

અરુણ ખાટલી શોધવા ગયો અને પાછળ મનોરમાએ મ્હોંપ-
રની ઉદાસીને ઉરાડવાને મ્હોં ધોઇ નાંખ્યું. તે પતિપ્રાણ સાધ્વીને
અરુણ પોતાને રડતી જોઇ ગયો તેથી કાંઈક સંકોચ પેદા થયે હતા.
તેના મનમાં એમ થયાં કરતું હતું કે “અરુણભાઈએ મારા દુઃખનું
કારણ શું જાણ્યું હશે? ધણું કરીને તો તેમણે કશું જાણ્યું હોય એમ
જણાતું નથી, નહિતો મારા રડવાની વાતનો તે પીછો છોડત નહિ.
હશે, ન જાણ્યું હોય, તો વધારે સાફ. આ હૃદયવિદારક દુઃખ ખીજ
પાસે રડવાથી મારા કુળને એજ લાગે, તે કરતાં હું મુંગી મુંગી સહન
કરી રહું એ જ વધારે સાફ. જો માફ મન શુદ્ધ હશે અને હું એ
દુઃખ શુદ્ધ મને સહન કરી રહીશ, તો પ્રભુ પોતે જ મારા પતિને
ઠેકાણે લાવશે. જો હું પતિને ખરા માર્ગપર ન લાવી શકું તો પછી
મારો જન્મ વ્યર્થ છે! વિશુદ્ધ પ્રેમના બળથી એ કાર્યમાં પ્રભુ મને
અવશ્ય યશ આપશે.”

આ વિચારમાળા ચાલતી હતી એવામાં અરુણ ‘સ્મેલિંગ
સોલ્ટ’ ની ખાટલી લેધને આવી પહોંચ્યો એટલે તેનું ધ્યાન અરુણ તરફ
દોરાયું. તેના હાથમાંથી ખાટલી લેધને એકવાર સુંઘતાં જ મનોરમાનું
માથું ઉતરી ગયું! માથું દુઃખવાનો ટોંગ કરવાનું એ નાટક અરુ-
ણને સમજાવવાનું હતું અને અરુણ પતિની વર્તણૂક છુપાવવાને પો-
તાનું દુઃખ બૂલી જવાની મનોરમાની સાધુતાને અંતરથી ધન્યવાદ
આપતો હતો. એ મનુષ્યરૂપિણી દેવી તરફ અરુણ જોતો જોતો
રહ્યો. મનોરમા બોલી: “હે અરુણભાઈ! હમણાં તરૂં એકસરૂર કેમ

બની ગયા છે? એરો પણ એક બે દિવસથી તો ઉતરી ગએલો જ દેખાય છે!”

“ના, ના, તેવું કશું નથી, બાબી—”

“કાંઈક છે એ નક્કી. અંતરૂની છાપ છુપાવતાં છતાં એકએક મ્હોંપર પડી જાય છે! મનની છાની વાત મને કહેવી કે જા કહેવી તે માટે મનમાં ગડમથલ થતી જણાય છે! કહો તો કવિરાજ! તમારી કોઈ કવિતા ઉપર પત્રકારે કડવી ટીકા કરી છે કે શું?”

“અરે બિલકુલ નહિ—મારી કવિતા છાપામાં છુપાવવાનો મને શોખ નથી—મારી કવિતા મને પોતાને જ આનંદ આપે તો બસ છે!”

“ત્યારે તો તમારી કાવ્ય કલ્પનાને પોષનારી કોઈ પ્રણયિની જડી આવી છે કે શું?” બાબીએ દિયરની હાંસી કરવા માંડી.

અરજી સામું સ્મિત કરીને બોલ્યો: “બાબી! તમે તો મારી મસ્કરી ઉઠાવવા માંડી શું?”

“ત્યારે કહોને તમારાં મનમાં શું છે? અત્યારે તો તમે તમારા પેલા રસિક મિત્રવર મધુકરની સાથે તાપીના તટપર ફરતાં ચાંદની નિહાળતા હો, કે કવિતા ગણગણતા હો, તેને બદલે બહેલા નવરા ક્યાંથી પડ્યા? એચાર દિવસથી રોજ ઘરમાં બરાછ રહો છો, તો મનમાં કાંઈક હલેગ જાગ્યો જણાય છે ખરો! કહો તો ખરા દિયરજી! કઈ પ્રણયિનીએ તમને મુગ્ધ કર્યા છે?”

અરજીનું અંતરૂ હવે વધારે વખત ધ્રુપું રહી શકે તેમ જણાયું નહિ. તે નિઃશ્વાસ નાંખીને બોલ્યો: “એવું માફ બાગ્ય ક્યાંથી હોય, બાબી?”

મનોરમા હસતી હસતી બોલી: “હાં, હાં, મેં તો અંદાજે ગોળી છોડી, પણ તે તો ખરાખર લાગી જણાય છે ને શું? એકદમ આવા ગંભીર કેમ બની ગયા? કહો તો ખરા!”

“હું તમને સઘળી વાત કહું, પણ જોજો, મારી ફજેતી કરવાની નહિ હોં! અને વળી એક કાનેથી સાંભળીને બીજે કાને કાઢી

નાંખવાની પણ નહિ ! મને કાંઈ પણ ઉપાય શોધી આપવો પડશે ! ”

“ ઉપાય જ્ઞાનો વળી ? તમને કાંઈ રોગ થયો છે કે શું ? ”
મનોરમાથી ઐટલું બોલતાંમાં ખડખડ હસી જવાયું.

“ જો, પાછી તમે તો મસ્કરી શરૂ કરી ! જાઓ, ત્યારે હું કહેવાનો જ નથી. ” અરુણ ત્યાંથી ચાલ્યો જવા લાગ્યો.

“ ઐરે નહિ નહિ, અરુણભાઈ ! પાછા આવો, મારા સમ; હવે હું તમારી મસ્કરી નહિ કરું. ” મનોરમાએ સોગન આપ્યા ઐટલે અરુણ પાછો આવ્યો. મનોરમા બોલી : “ ચાલો, હવે તમારી વાત કહો, મસ્કરી કરવાનું હું હવે મૂકી દઉં છું. ”

અરુણ બોલ્યો : “ બાબી ! હું તમને ખરું જ કહું છું કે આ વાતનો તમારે કાંઈક ઉપાય શોધવો જ પડશે, નહિતો આ અરુણ
૧ રે વખત આ સુરતમાં જોવામાં નહિ આવે ! ”

“ હેં હેં ! ” મનોરમા ચમકી જતી બોલી : “ તમારો રોગ તો બહુ આગળ વધી ગયો લાગે છે ને શું ? ત્યારે પછી આટલા દિવસ કેમ કશો આપધોપચાર કર્યો નહિ ? વાર કહો જોઈએ તમારાં એમની હકીકત ! ”

અરુણ બોલ્યો : “ આપણી ન્યાતના પેલા જ્ઞાનુશંકર ડોસાને તો તમે જોળખો છોને ? તે જ્ઞાનુશંકરે આજ કેટલાક દિવસથી મારી પાછળ લાગીને મને કેવળ નાખલાજ કરી મેલ્યો છે ! ”

“ જ્ઞામાટે તે તમારી પાછળ લાગ્યા છે ? કોઈ કંડમાં તમારી તરફનો ફાળો તો નથી માંગતા ને ? ”

“ નહિ, નહિ, એવી બાંજગડમાં તો તે પડતા જ નથી. તેમને એક પુત્રી છે, સમજ્યાં ને બાબી ? ”

“ જ્ઞાનુશંકરની પુત્રી તો પેલી મુંબઈમાં એના મામાને ત્યાં કોલેજમાં ભણવા માટે રહી હતી એ જ કે નહિ ? તેનું નામ પણ બાંધું કરીને—”

અરણ્ય વચમાં બોલી ઉઠ્યો: “ ઉપા છે. તેના સંબંધે જ હું તમને કહું છું.”

“અરે કવિરાજ! તે લાનુશંકરની પુત્રીને તમે તમારી જીવન-સહચરી બનાવવાનો વિચાર કરો છો કે શું? ત્યારે તો મારી અટકળ આપાદ રીતે સાચી પડી!”

“લાનુશંકર એકસરખો આગ્રહ કરી રહ્યા છે, પંછી હું શું કહું બાબી? હું કેવળ નામલાજ—”

“સાબાશ, દિયરજી સાબાશ! તમે તો કહેતા હતા કે લગ્ન કરીને હું મારા પગમાં પત્નીની બેડી પહેરનાર નથી—મારો પ્રેમ તો મારી કવિતાઓ પુરતો જ છે! અને એકાએક તમારો વિચાર શાથી બદલાયો?”

અરણ્ય મંદ હાસ્ય કરતો બોલ્યો: “હું તે કાંઈ બોલું નહોતો કહેતો, બાબી! પણ લાનુશંકરના આગ્રહ આગળ મારો બીજો કશો ઇલાજ નથી, પછી હું શું કહું? એ તરફના રસ્તામાં ચંપને જવાનું પણ હવે તો મને મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે! લાનુશંકર મને જીએ કે તુરત જ મારી પંજવણી શરૂ થએલી જ સમજવી!”

મનોરમા બોલી: “અહ! એ તો કાંઈ મુશ્કેલ વાત નથી! જો તમારી ઇચ્છા જ ન હોય, તો પછી તે ડોસાને હાજી હાજી કરીને ચકવી નાંખો! તમે હા કહ્યા કરશો પણ લગ્નની કશી તૈયારી નહિ કરો તો પછી એની મેળે એ પોતે જ ચાકશે કે નહિ? અને પછી થોડાક દિવસ સુરતને નમસ્કાર કરી દો, એટલે એ પ્રકરણ પતી જશે, સમજ્યા?”

“એટલે? હું કાંઈ તે સમજ્યો નહિ.”

“એક—બે મહિના મુંબઈ કે અમદાવાદ તરફ ચક્ર મારી આવો, એટલે ડોસો ચાકશે અને તમારો પીછો છોડી દેશે!” મનોરમાએ અરણ્યને ઉપાય બતાવ્યો.

“ના, ના, બાબી! એ બિચારા બોળા બહા નેવાં ડોસાને

શસાવે! એ કાંઈ સાઈ દેખાય નહિ ! મારા માટે ભાનુશંકરના અને બીજાના મનમાં જે માન રહેલું છે તે મારા એ કાર્યથી દૂર થઈ જશે અને તેઓ જ પાછા મારી નિંદા કરવા લાગશે.”

મનોરમાથી હવે હસી ગયા વિના રહેવાયું નહિ. તે બોલી: “અંહંહંહં! વાહ રે તમારા માન માટેની તમારી કાળજી ! આ તો બોળી બોળીને ઠગતા હશે કેમ ? દિયરજી ! ભાનુશંકરે તમને કાંઈ નામલાજ કર્યા લાગતા નથી—પણ મને લાગે છે કે તેને ગળે પડીને ઉલટા તમે તેને માથે આરોપ ચડાવે છો અને બાબીના મ્હેણામાંથી મુક્ત થવાને શંકાં મારો છો !”

અરજી હસી પડ્યો. તેને લાગ્યું કે મનોરમાએ આખા નિશાન ટાંકીને ધા કર્યો હતો અને હવે તેની પાસે ગલ્લાં તલ્લાં કરીને કશું છૂપું રાખવામાં માલ નથી. તે બોલ્યો: “બાબી ! જ્યારે તમને બધુંએ કહ્યું છે, ત્યારે વળી બીજું બધું છૂપું રાખવામાં શો લાભ છે ? વેધ પાસે જવું અને નાડી ન બત્તવવી એ કાંઈ ડહાપણ કહેવાય નહિ !”

“ત્યારે એવું જેરડહાપણ કેમ કરો છો ? ચટપટ બોલી જાઓને કે તમને કયો રોગ વળ્યો છે, એટલે વેધ બિચારો રોગનું નિદાન તો કરે !”

અરજી બોલ્યો: “બાબી ! તમને હું ખરું જ કહું છું કે મારી કવિતાને પોષણ આપનારી, મારા હૃદયને ઉલ્લસિત કરનારી અને મારી મર્તિમંત સ્ફૂર્તિ એ રમણી પોતે જ છે ! બાબી ! જે તે સુંદરીની સાથે માફ લમ નહિ થાય તો હું સંસારનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી બની હિમાલય તરફ ચાલ્યો જઈશ !”

આ શબ્દો સાંભળીને દિગ્ભૂદ બનેલી મનોરમા અરજીની સામે ટગર ટગર જોતી ચિત્રવત્ બની ગઈ !

અકરણુ ૯ મું.

પ્રણય-કથાનક.

થોડી વારે માન્યનો ભંગ કરીને મનોરમા બોલી: “ કષિરાજ ! તમારા આ બાપણને તમારી કાવ્યસ્ફૂર્તિના પુવારાની એક ધારા-રૂપ સમજવું કે એમાં કાંઈ સત્ય રહ્યું છે ખરું ? જો તે ખરું જ હોય, તો તમારા અંતઃકરણની આવી શોચનીય અવસ્થા ક્યારથી થઈ છે ? ”

અરૂણ બોલ્યો: “ બાબી ! હાંસી કરીને તમે મારા બળી રહેલા અંતઃકરણને કેમ વધુ ડામ દો છો ? તમને મારી માતારૂપ જ સમજીને મારું અંતઃકરણ મેં પૂર્ણપણે ઉઘાડું કરી બતાવ્યું; લાજ-શરમ છોડીને મારા પ્રેમશુષ્ક હૃદયનો પડોડો મેં તમારી સમક્ષ પ્રુલ્લેહ કરી બતાવ્યો છે. બાબી ! હવે જો હું આ સંસારમાં રહું એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે આ વાતનો તાબડોતોબ કાંઈ પણ ઉપાય શોધી કાઢો. ”

“ એટલે ? હવે તમને કોઈ રીતે બેપગાના ચોપગા બનાવવા એટલું જ ને ? ઠીક છે, આ સઘળી વાત મને તમારા બાધના કાને નાંખવા દો, પછી વાત. ”

“ મોટા બાધને મારા મિત્ર મધુકરે આ વાત એક વાર કહી દીધી છે અને તેમણે એવો જવાબ આપ્યો છે કે અરૂણને જો કશો વાંધો ન હોય તો મારે કશી હરકત નથી ! ”

“ ત્યારે પછી હવે ગાડું માર્ગે ચડી ચૂક્યું છે. હું પાપડ-વડી-આની તૈયારી કરવા લાગ્યું છું અને આજકાલ જોશી મહારાજને બોલાવીને મુહૂર્ત જોવડાવીએ એટલે બહેરો પાર ! ”

“ નહિ, નહિ, બાબી ! જો વાત આટલી સરળ હોત તો પછી બીજું શું જોઈતું ? મોટામાં મોટી મુશ્કેલી જ એ છે કે અહીં

ઉપા લગ્ન કરવાને તૈયાર નથી !”

મનોરમા આશ્ચર્ય પામતી બોલી: “આ તો કાંઈ વિલક્ષણ વાત લાગે છે ! તમારે ઉપાને પરણવું છે અને ઉપાની તેમાં મરણ નથી, પછી આ બધી ધમાધમ શા કામની ?”

“મૂળ હરકત એ છે કે ઉપાનું મગજ કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું છે ! તે કહે છે કે નાટકોમાં અને નૌવેલોમાં નાયક-નાયિકાનો જે પ્રમાણે ‘રોમેન્ટિક’ પ્રેમવ્યવહાર થાય છે, તે પ્રમાણે થયા વિના પોતે બિલકુલ લગ્ન કરનાર નથી ! તેના મગજમાં એવું બુદ્ધિ ભરાયું છે કે પ્રેમ વિના લગ્ન હોય જ નહિ અને પ્રેમની પ્રતીતિ માટે ‘નાટકીયો’ પ્રેમવ્યાપાર જોઈએ જ જોઈએ ! પોતાની આ બમણાને માટે તે એવી જીદ પકડી રહી છે કે બિલકુલ માનતી જ નથી ! હું તો ધારું છું કે નાટકો અને નૌવેલો વાંચીને તેનું મગજ ભ્રષ્ટિત બની ગયું છે !”

“શું એ ખરી વાત છે ? ત્યારે એવી ગાંડીને ઘરમાં બેસાડીને તમે શું રજા કાઢવાના હતા, દિયરજી ?” મનોરમાએ પૂછ્યું.

“બાબી ! તેનું આ ગાંડપણ કેવળ ઉપર ઉપરનું જ છે ! તે નાની હતી ત્યારે જ તેની માનું મરણ થયું હતું એટલે તેને આપણી રીતભાત સ્વીકારવાનાર કોઈ બાપ માણસ લાનુશ્ચંકરના ઘરમાં ન રહ્યું; તેને પુરતા લાડમાં તેના પિતાએ ઉછેરી છે. તેણે વિદ્યાના ઝરણામાંથી બહુ જ થોડું અમૃત માત્ર ચાખ્યું છે અને તેથી બળતી જ કલ્પનાઓ વડે તેનું મસ્તિક ભ્રમિત થાય એ સંભવિત છે. ‘અધૂરો ઘડો બહુ છલકાય છે’ એ કહેવત તો તમે સાંભળી હશે. પહેલેથી જ માતાની ધાક રહી નહિ અને મુંબઈ જેવા શહેરમાં રહીને તે બધી એટલું જ નહિ પણ એના જે મામાને ઘેર એ મુંબઈમાં રહેતી હતી તે પોતે જ નાટક-ચીટકના બહુ શોખીન હતા, એટલે એ સઘળાનું એકંદર પરિણામ ઉપાના મગજપર આવા પ્રકારનું આવ્યું છે. તમારા જેવી ચતુર ગૃહિણીના હાથ નીચે તે થોડો વખત રહેશે એટલે એનું એ

ગાંડપણ—તેના શુદ્ધ સરળ મનપરતો એ આછો આછો મળ-ત્વરાથી દૂર થઈ જશે, એવી મારી પાકી ખાત્રી છે. આ એક ભ્રમણા સિવાય બીજો કશો પણ અવગુણ તેનામાં નથી. અહાહા ! શું તેનો મધુર કંઠસ્વર ! શું તેનું ગાયન ! શું તેના સ્પષ્ટ શુદ્ધ શબ્દોથી ભરેલી અમૃતસરીખી વાણી ! બાબી ! તમારા સમ ! એના લાવણ્યનું વર્ણન હું તો શું કરી શકું ? પણ ખુદ કવિ કાળિદાસ પણ ચાકી જાય !”

મનોરમા ઉત્તેજક સ્વરે બોલી : “ સાખાશ, સાખાશ ! કવિરાજ ! હવે તમે ખરાખર ઠેકાણે આવ્યા ! હવે બાબીને નહિ ઉડાવતાં ખરી વાત કહી ! પણ તમે તેને મળવા ગયા હશે ખરા ! ”

“ હા, ગયો હતો, પણ તેમાં જ મને મોટી નિરાશા પ્રાપ્ત થઈ ! એવી મારી ફજેતી ભાગ્યે જ બીજી કોઈ વાર થઈ હશે ! હું તો એને ત્યાં ગયો, તો દિવાનખાનામાંથી શું મધુર ગાયન આવે ? બાબી ! હું બહાર બિભો બિભો સાંભળીને જ સ્થંભી ગયો ! પછી મેં અંદર જવાને ઘંટડી વગાડી તો ચાકરડીએ આવીને મારા નામનું કાર્ડ માંગ્યું ! હું કાર્ડ લેઈ ગએલો નહિ એટલે મારું નામ કહેવરાવવાની ઇચ્છા કરી પણ તે સાંભળ્યા વિના જ ચાકરડી ચાલી ગઈ ! બીજી વાર પ્રયત્ન કર્યો પણ એ સુંદરીની સાથે વાતચીતનો લાભ ન મળ્યો. એના અનુપમ સૌંદર્યને દૂરથી તો મેં ઘણીએ વાર જોયું છે ! બાબી ! વિદ્યામાં જેવી અનુપમ છે એવી જ રૂપમાં અપ્સરા જેવી છે ! સોનું અને સુગંધ બન્ને તેનામાં મળેલાં છે, માત્ર એ સોનામાં થોડી માટી મળેલી છે, તેનું સંશોધન તમારા જેવો સોની કરે તો એ શુદ્ધ કુંદનરૂપ બની જાય ! ”

“ વાહ, દિયરજી વાહ ! પહેલે તડાકે જ તમે તો રણુક્ષેત્રમાં પૂંઠ બતાવીને પાછા ફર્યા ને શું ! પણ લગ્ન થયા પછી કદાચ તમારા બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થશે તો પછી શું કરશો ? વારૂ, પણ આ વાત અત્યારસુધી મારાથી છાતી કેમ રાખી ? ”

“ શરમને લીધે તમને અત્યારસુધી કશું કહી શક્યો નથી ;

પણ અભારે જે કશું છે તે બધું ધ્યાનમાં ઉતારીને આ માટે કાંઈક બંદોબસ્ત કરે તો મારા ચિત્તને શાન્તિ થાય !”

“ ઠીક-ઠીક ! તમે આટલા બધા અધીરા થયા છો તેની કશી દવા મારી પાસે નથી. સઘળું કામ ધીરે ધીરે થશે ! જુઓ, પહેલાં તો તમારી ઘેલી પ્રિયતમાને મારે નજરોનજર જોવી પડશે !”

“ જોવાનું ખાસ કારણ શું છે ?”

“ કારણકે તેના રોગની મારે પૂરેપૂરી પરીક્ષા કરવી જોઈશે ! રોગ જાણ્યા વિના વૈદ્ય કેવી રીતે દવા આપી શકે ?”

“ વાર, પછી ?”

“ પછી તેના રોગનો ઉપચાર કરીને દૂર કરવો પડશે અને ત્યારપછી લગ્ન કરવા સંબંધી વિચાર ચાલશે !”

“ અહોહો ! બાબી ! એટલો બધો વખત ધીરજ રાખીને બેસવું એ તો અશક્ય. ”

“ ત્યારે એ રોગ મટવો પણ અશક્ય ! એ ગાંડીનું ગાંડપણ દૂર કરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ હજી તમે તમારું અધીરાઈથી ગાંડપણ તો દૂર કરો !”

“ પણ એટલો બધો વખત—”

મતોરમાં વચમાં બોલી : “ એટલો બધો વખત કેમ ન જોઈએ ? જુઓ, તેનું ગાંડપણ દૂર થયા વિના તો તમારું લગ્ન શાય તેમ નથી જ, ખરું ?”

“ હા; પણ તેનો ઉપાય તમે શું કરશો ?”

“ ઉપાય તો હું ગમે તે કરીશ પણ એકવાર માંડે કહેવું સાંભળી લો. આવતો કાલે તમે લાનુશ કરને ત્યાં જઈને એવી ગોઠવણ કરો કે ધરમાંના સઘળા પુરૂષો કાંઈ ને કાંઈ કામસર બહાર જતા રહે; પછી હું તેને ઘેર કોઈ પણ કારણ બતાવીને જઈશ અને તમારી એ ભ્રમિત પ્રિયતમાને મળીશ. ત્યારપછી ત્યાં જોવા રંગરાગ

દેખાશે તેને અતુસરીને ભવિષ્યમાં કેવી ગોઠવણ કરવી તે સંબંધે આપણે સાથે મળીને વિચાર કરીશું. પણ જુઓ, આ વાત આપણા ચાર કાન વિના પાંચમા કાને જાય નહિ હોં ! તમારા બાઇને પણ એ વાત કહેવાની નહિ ! તમે જાણો છો ને કે લડાઈમાં અને પ્રેમમાં શુભતા જળવવાથી જ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ! ”

“ વાર, તમે કહો છો તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરવાનું કંઈ બહુ મુશ્કેલ નથી; કારણકે હાનુશંકરના ઘરમાં પુરૂષ તો પોતે એકલા છે. તોફાર ચાકરોમાં પણ પુરૂષ એકે નથી ! એટલે એ એકલા ડોસાને ક્યાંય બીજે મોકલી દેવા, એ તો નાની સરખી વાત છે ! ” અરજી કર્યું.

“ જોઈએ તો તમે તેમને એટલું કહેજો કે મારી બાબી ઉપાને જોવા ધવિંછે છે, તોપણ કશી શીકર નથી. ”

“ તે તો સઘળું થશે, પણ બાબી ! હું જાતે તો હાનુશંકરને કહેવા જનાર નથી ! ”

“ કેમ વાર ? શું કારણ છે ? ” મનોરમાએ આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ તેમની સાથે વાતચીત કરતાં મને બહુ શરમ આવે છે. ”

“ વાહ, વાહ ! આ તો મોટી નવાઈ ! ઉપાને જોવા જતાં શરમ નહોતી આવી શું ? ”

“ તે વખતે તો શરમ નહોતી આવી, પણ ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી હાનુશંકર અને પેલા બાલાશંકરની પાસે જતાં તો મને બહુ જ શરમ આવી હતી, બાબી ! ”

“ ત્યારે હવે તેનો બીજો શો ઉપાય કરશો ? ”

“ તમે કહો છો તે પ્રમાણે સઘળી ગોઠવણ હું મારા મિત્ર મધુકરની મારફતે કરાવીશ. બસ, પછી શી હરકત છે ? ”

“ ત્યારે આ કામમાં વળી મધુકરને પણ જાણીતો કરવો ? ”

“ એમાં કશી શીકર નથી, બાબી ! બોલવા-ચાલવામાં મધુકર

મારે ચપળ હોવાથી મારા કરતાં તે આ કામ વધારે સાફ બળવશે. તમારા ઉપર તો મધુકરની માતા જેવી ભક્તિ છે, એટલે પછી આ વાત તેને કહેવામાં કશો સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી.”

“વાર, ત્યારે તેની માર્જિતે બહે જોઈવણુ કરજો, મને કશી હરકત નથી.”

“હીક, ત્યારે હું અત્યારે સૂવા જઈ છું; કાલે સહવારે જ મધુકરને મળીશ.”

“રહો, રહો, એમ જવાશે નહિ! ગરજ સરી એટલે વેઘ વેરી જ કે?”

“હજી ક્યાં ગરજ સરી છે? હજી તો વેઘનું ધણુંએ કામ છે!”

“એ કામ તો થશે, પરન્તુ એક વાર વેઘની શી નક્કી કરો! જોલો, મારી મહેનતથી તમારું ઉષા સાથે લગ્ન થાય, તો તેના બદલામાં તમે મને શું આપશો?”

“તમારે માટે સોનાની બંગડીઓં ઢાવી આપીશ.”

“નહિ રે! બંગડીઓ તો મારી પાસે ધણી છે; પણ મારે તમારી પાસેથી બીજું કંઈ જોઈએ છે.”

“ત્યારે જે જોઈતું હોય તે માંગી લો! હું તે અવશ્ય આપીશ.”

“ત્યારે સાંભળો! મને બહુ દિવસથી અંગ્રેજી ભણવાની ઇચ્છા થઈ આવી છે. તમારા બાઈ તો કોઈ વાર રાત્રે મોડા આવે ને કોઈ વાર આખી રાત નાટકમાં કે જલસામાં ગાળે! દિવસે મને નવરાશ મળે નહિ; માટે આવતી કાલથી રોજ રાત્રે એક એક કલાક તમારે મને અંગ્રેજી શીખવવું પડશે!”

“ધન્ય છે, ભાભી! તમારી એ માંગણી હું ધણી હોંશથી પૂરી પાડીશ! તમારો ઉત્સાહ જોઈને હું દંગ થઈ છું! તમે ‘ઘેર અભ્યાસ કરીને સાફ ગુજરાતી લખતાં વાંચતાં શીખ્યાં, ગાતાં-બળ-વંતાં શીખ્યાં અને હવે અંગ્રેજી શીખવાને પણ તૈયાર થયાં છો!”

“કેમ ન શીખું? દેરાણી અંગ્રેજી ભણેલી આવવાની અને દિયર

દેરાણી મારાથી જાની અંગ્રેજ વાતચીત કરી લે અને હું તેમના સામે
મ્હેં વિકાસીને બેસી રહું તે કેમ પાલવે ? હું પણ તેમની વાતચીત
સમજી લેવાની અને તે માટે તમારી જ પાસેથી અંગ્રેજ શીખવાની ! ”

“ તેની શી શીકર છે ? પણ બાબી ! ઉપા સંસ્કૃત બહુલી છે
અને હું સંસ્કૃત બણ્યો છું, માટે તમે સંસ્કૃત પણ શીખી લ્યો, નહિ-
તો પાછળથી પસ્તાશો ! ” એટલું બોલતાં અરુણ ખડખડ હસી પડ્યો
અને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મનોરમાની યોગ્યતાની પ્રશ્નસાના વિચારો
જ તે જતાં જતાં કરવા લાગ્યો : “ અહા ! મારી બાબી એક સાક્ષાત્
લક્ષ્મી છે ! સ્ત્રીકેળવણીના શત્રુઓ ! એકાન્ત ન્યાયે સ્ત્રીકેળવણીને
દોષ દેશે નહિ ! સ્ત્રીકેળવણીના ઉપા જેવા દૃષ્ટાંતો જોઈને તે તરફ
તિરસ્કાર ધરાવનારાઓ શું આ મનોરમાને જોઈને આનંદિત નહિ
થાય ? પૂર્વજન્મમાં સુકૃત્યો કર્યા હોય તો જ આવી પત્નીરૂપી
દેવી પ્રાપ્ત થાય અને તે માટે મોટા ભાઈ કેટલા બાગ્યશાળી લેખાવા
જોઈએ ? પણ ભાઈ આ રત્નની કિંમત નહિ સમજતાં તેની અવ-
ગણના કરે છે અને એ બિચારીને સંતપ્ત કરે છે ! ઓ પ્રભુ ! આ
સાધ્વી સતીની તપશ્ચર્યા ઉપર પ્રસન્ન થઈને મોટા ભાઈને સન્માર્ગ
દર્શાવ ! ”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

લાનુશંકર અને મધુકર.

બીજે દિવસે અરુણ રોજ કરતાં વહેલો ઉડ્યો અને લાગલો જ
મધુકરને ત્યાં ગયો. મધુકર હજી તો બિછાનામાંથી ઉઠીને દાંતણુ કરી
ચાહ પીવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં અરુણ તેની પાસે જઈ
પહોંચ્યો અને ગઈ રાતે પોતા તથા મનોરમાની વચ્ચે થયેલો નિશ્ચય
મધુકરને જણાવ્યો. મધુકરે તે સઘળું શાન્તિથી સાંભળી લીધું અને

કહ્યું: “ અને હવે મારે ભાનુશંકરને ધરની બહાર હાંકી મેલવા એ જ કામ તું મને સોંપવા માટે આવ્યો છે ને ? ”

“ હા, એ જ. ”

“ એ તો હું ક્યારેનોએ સમજી ગયો છું. વારૂ, ત્યારે હું આજે ભાનુશંકરને ત્યાં જમણ અને સઘળી વાત કહી તેમને ક્યાંક ખસેડી મેલ્લીશ, પણ મનુ બાબી ક્યે વખતે ત્યાં જવાનાં છે ? ”

“ આજે બપોરે બરાબર એ વાગતાં. ” અરુણે જણાવ્યું. મધુકરે અરુણને માટે ચાહનો પ્યાલો મંગાવ્યો અને બંને જણ ચાહ પીવા બેઠા. ગઘ રાતની વાત કહેતાં અરુણે મનોરમાને પોતાનાં પતિ તરફનું દુઃખ હોવાની વાત પણ કહી. થોડી વારે બંને છુટા પડ્યાં અને તે વખતે અરુણે પુનઃ મધુકરને તેના આજના મોટા કાર્યની યાદ આપી.

બપોરે ભોજનાદિ કાર્યથી નિવૃત્ત થઈને મધુકર ભાનુશંકરને ત્યાં ગયો. ભાનુશંકર ડોસા મધુકરને અરુણના મિત્ર તરીકે સારી પેઠે ઓળખતા હતા એટલે તેમણે તેનું સ્વાગત કરીને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને કુશળ અંતર પૂછીને પછી કહ્યું: “ વારૂ મધુકરરાય ! આજે આપને માંડું કામ પડ્યું છે વારૂ ? ”

મધુકર બોલ્યો: “ કાકાસાહેબ ! આપનું કશું ખાસ કામ તો મારે નથી, પરંતુ આપે તે દિવસે મને આપના હૃદયનું દુઃખ જણાવ્યું હતું ત્યારથી મને તે સંબંધી ચિંતા રહ્યાં કરે છે. આપની એ ચિંતા દૂર થાય તે માટે જે કરવું જોઈએ તે કરવું એ માંડું કર્તવ્ય છે. આ સુરતમાં આપણી ન્યાતમાં આપના જેવા વૃદ્ધ, સન્માન્ય અને પૂજ્ય ગૃહસ્થ બીજા કોઈ મળવા મુશ્કેલ છે અને મારા જેવા જીવાનોએ આપના સરખા જ્ઞાનવૃદ્ધ પૂજ્ય ગૃહસ્થોની સેવા કરવી એ તો અમારું નિત્ય કર્મ લેખાય. ”

“ અહા ! મધુકરરાય ! તમારા મુખમાંથી ખરેખર અમી ઝંરે છે ! તમારા શબ્દો સાંભળીને મને જેવો આનંદ થાય છે તેવો જ આનંદ તમારા મિત્ર અરુણના શબ્દો સાંભળીને પણ થાય છે ! અહો !

તેનામાં પણ કેટલો વિનય છે ?! કેટલું ડહાપણ છે ! ”

“ આપ ખરું કહો છો. અરુણનો હું બાલ્ય વયથી મિત્ર છું. આપની ઉપાને માટે તેના જેવો સદ્ગુણી પતિ મેળવવો એ તો પૂર્વ ભવના પુણ્યથી જ મળે ! ”

“ ખરી વાત, ખરી વાત ! મધુકરરાય ! તમારા પિતાને અને મારે પણ ઘણો જૂનો સ્નેહ હતો હોં ! કેવા બિચારા પ્રેમુના ભક્ત જેવા હતા ? મરતાંને પણ ‘ મેર ’ ન કહે ! વાર, પણ મારી ઉપાના સંબંધમાં હમણાં તમે શું કહ્યું ? ”

“ હું એમ કહું છું કે ઉપાને માટે અરુણ જેવો પતિ મળવો મુશ્કેલ છે. અરુણના બાધ તથા બોબાઈને પણ આપનું ઘર પસંદ પડ્યું છે. ”

“ એમ કે ? ત્યારે તો મોટા આનંદની વાત ! ” ડોસા ખુશ થતા બોલ્યા.

મધુકર બોલ્યો : “ ઉપાનું ચિત્ત જરા ચંચળ બન્યું છે, તેટલા માટે અરુણની બાબી મનોરમાનો વિચાર એવો છે કે આજે અહીં આવીને ઉપાને ઉપદેશની કાંધ બે વાતો કહે, કે જેથી તેનો ભ્રમ દૂર થાય ! જુઓને ઠાકાસાહેબ ! આપના ઘરમાં ઉપાને શિખામણ આપનાર કોઈ વૃદ્ધ બાધ માણસ નથી અને આ મનોરમા બાબી એવાં ચતુર, ઠાવકાં અને નાનાં-મોટાં સૌની સાથે મળી જાય એવાં છે કે તે જરૂર ઉપાને ઠેકાણે લાવશે. માત્ર મનઃકલ્પિત નાવેલો અને નાટકો વાંચવાથી તેનું મગજ ભ્રમી ગયું છે અને વળી એકલા બેસી રહેવાથી તે ભ્રમણને ટેકો મળવા જેવું બન્યું છે. જો તે થોડો વખત બે-ચાર ડાહી સખીઓની સોબતમાં ગાળે તો તેમના પરિચયથી ઉપાનું ગાંડપણ થોડા જ વખતમાં દૂર થાય એવી મનોરમાની પક્કી ખાત્રી છે. ”

“ અહાહા ! એ તો લાખ રૂપિયાની વાત તમે કહી, મધુકર-રાય ! તમને શું કહું ? મારી ઉપા બહુ લાડથી આવી બની ગઈ

છે; નહિતો શું બીજી છોકરીઓ બચતી નથી? પરમેશ્વરની કૃપા થાય અને જે અરણ્ય સાથે મારી ઉપાનું લગ્ન થઇ જાય તો મારા મસ્તકપરનો મોટામાં મોટો બોબો દૂર થઇ જાય! અહાહા! તે લગ્ન વખતે મને કેટલો હર્ષ થશે?”

“અમ્મ ખરું કહો છો કાકાસાહેબ! પરંતુ આપનો હેતુ જ્યારે સરલ રીતે સિદ્ધ થતો નથી, ત્યારે તે સિદ્ધ કરવાને મનોરમાએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી છે.”

“પ્રભુ મનોરમાનું કલ્યાણ કરો! તે શું કહેવા માંગે છે?”

“તે એમ કહે છે કે આજે એકાદ કલાક પછી જ્યારે મનોરમા અહીં આવે ત્યારે આપ ઘેર હો તે ઠીક નહિ, કારણકે ગમે તેમ તો એ જીવાન બેઠું લેખાય અને સખીઓની સાથેનો વાર્તાવિનોદ જૂરા વિલક્ષણ પણ હોય, એટલે આપ બે કલાક અત્યારે બીજે કોઇ સ્થળે ગાળી આવો તો સાઈ, કે જોઈ તો અહીં આવતાં શરમાય નહિ.”

“એમાં શરમાવા જેવું શું હતું વાર? કહો તો હું આ ઓઝાનાં બારણાં બંધ કરીને કેદી તરીકે પુરાઇ રહું!”

“ના, એમ કંઇ નહિ, પણ મનોરમાની એવી ઇચ્છા છે કે આપ ઘેર ન હો તે જ વખતે એ અહીં આવે તો સાઈ.”

“તો કશી શીકર નહિ. ઉપાએ કોઈ બે પુસ્તકો મંગાવ્યાં છે તે લેવા માટે સાંજે હું બહાર તો જવાનો જ હતો, તો પછી અત્યારે જ જઈ છું. પણ મધુકરરાય! આજને માટે તો કશો વાધો નથી, પણ હવે પછીને માટે એક બીજી અડચણ મને સાંભરી આવી.”

“એવી શી અડચણ છે વાર?”

“આવતી કાલે હું ઉપા અને સુશીલાને લઈને હિમંતપુરના રાજાની કુંવરીના લગ્ન પ્રસંગે ત્યાં જવાનો છું, એટલે થોડા દહાડા મનોરમા ઉપાને ઉપદેશ આપવાને આવી શકશે નહિ!”

“ તે તો વળી થઇ પડશે, પરન્તુ આજની પહેલી મુલાકાતનો પ્રસંગ સચવાઇ જવા દો ! હું હવે જઈ છું. ”

“ વાર, પધારો. હું પણ આ ઉઠ્યો-બહાર જવાને ! મધુકર-રાય ! આજે તમને મળવાથી મને બહુ જ આનંદ થયો હો ! ”

મધુકર ચાલ્યો ગયો એટલે લાનુશંકર ડોસા કપડાં પહેરી બહાર ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સ્વપ્નનો વૃત્તાન્ત.

વાચક ! પુનઃ આપણે ઉષાના દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. બપોરનો સમય છે. ઉષા બપોરની નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા છતાં હજી પલંગમાં જ બેસી રહી છે અને કાંઈ અતિગૂઢ વિચારમાં નિમગ્ન બની છે ! ચાકરડી શીતળ જળનો પ્યાલો ભરી લાવીને બેઠી છે, પરન્તુ ઉષાનું તેની તરફ ધ્યાન નથી. મુશીલા કોઈ એક વાર્તાનું પુસ્તક વાંચતી સામેના સોશ ઉપર આડી પડી હતી તેનું ધ્યાન ઉષા તરફ દોરાયું અને તેનાથી સહસા જ બોલી જવાયું : “ અરે ઉષા ! જરા મ્હોં ઘોઘ નાંખી, વાળ સમારીને બેસ ! કેમ કાંઈ વિચારમાં પડી છે કે શું ? ”

ઉષાએ જવાબ આપ્યો : “ અહા ! કેવું રમ્ય સ્વપ્ન ? મુશીલા ! વર્ષોનાં વર્ષસુધી હું એ જ સ્વપ્નમાં પડી રહી હોત તો કેવું સાફ ? ”

“ અહો ! શું તને કશું સ્વપ્ન આવ્યું હતું તેના વિચારમાં તું પડી છે ? કહે, કહે ત્યારે તારા સ્વપ્નનો વૃત્તાન્ત ! ”

પોતાના જ રમ્ય સ્વપ્નનું વર્ણન કરવાનું કામ ઉષાને બહુ પ્રિય લાગ્યું. હવે તેનામાં ચૈતન્ય સ્ફુર્યું. તે સત્વર બેઠી થઇ. અને : “ મ્હોં ઘોઘ નાંખી, એક નાના ટુવાલને ગુલાબ જળમાં ભીંજવી તેને મસ્તક

ઉપર નાંખીને સુશીલા પાસે બેઠી. સુશીલા પણ પુસ્તકને દૂર ફેંકી દઇને પોતાની સખીના સ્વપ્નનો વૃત્તાંત સાંભળવાને તૈયાર બની બેઠી હતી. ઉષા આવતાં જ તે બોલી ઉઠી: “બોલ, બોલ, તેં શું જોયું તારા સ્વપ્નમાં?”

ઉષા બોલી: “જાણે કે હું ઇંદ્રની સભામાં નવાં નવાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઇને હાથમાં કુલની માળા લઇને સ્વયંવર મંડપમાં આવી છું અને સભામાં અવનવો વેશ ધારણ કરીને દેવો પણ પધારેલા છે.

સુશીલા આશ્ચર્ય પામતી બોલી: “અને પછી?”

ઉષાના મુખમાંથી ગાન સરી પડવા લાગ્યું:—

- * “સખિ સ્વપ્નમહીં પછિ મેં અવલોક્યું બહુ બહુ દેવ વિરાજ રહ્યા,
“પણ મેં મનમાં કયું ચિંતન જેનું નહીં તહિં તે નજરે પાડયા!
“ફરિને ફરિ જોઇ વિચાર્યું બહુ કંઈ અંતરમાંચિ નિસાસ ખર્ચા,
“ઠહિં છા મમ પ્રીતમ! એમ પુકાર્યું અને કણ આંસુ તણા નિસર્યા.”

સુશીલાએ ઉત્સાહપૂર્વક પૂછ્યું: “બાર વાર પછી?”

- “પછિ કોષ થયો પ્રભુ ઇન્દ્ર તણો, કંઈ શાપ દુરીત દિધો મુજને,
“પતિનું નહિ દર્શન કીધું અને વળિ દેવસભા ગઈ જાડિ નભે!
“બનિ બહાવરિ હું સખિ એકલકી નહિ માર્ગે મુજે જઈ ક્યાંહિ અરે?
“જમતાં જમતાં વન કાનનમાં અતિ સુંદર બાચ પડયો નજરે!”

આ સુંદર વૃત્તાન્ત સાંભળતાં સુશીલાને બહુ આનંદ થયો. વિશેષ ઉત્સુકતાથી તેણે પૂછ્યું: “હં, હં, પછી તેં શું જોયું?”

- “સખિ શું કહું બામતણી રચના? અમરોનિ રચેલિ હશે સઘળા,
“તહિં મેં નિરખ્યો નિજ મિત્ર સમેત, અલૌકિક કોઈ યુવા નૃપતિ!
“પ્રમુદીત મને હું નિહાળિ રહી પછિ તો સમજ ગઈ હું અધિરી,
“હવં ચિન્તન ચિત્ત વિષે નર જેહનું તેહજ સ્વામિ હતો, સખિ રી!”

“અરે, વાહ રે વાહ! આ સ્વપ્ન તો બહુ જ મજનું!
વાહ, વાહ, પછી શું થયું?” સુશીલાએ ઉત્કંઠ બનીને પૂછ્યું.

* ઇન્દ્રવિજય છંદ.

ઉષા નિઃશ્વાસ નાંખતી બોલી: “પછી ? હા...ય ! પછીની વાત હું શું કહું સખી ? પછી તો જ્યાં હું એ પ્રિયતમના કંઠમાં પુષ્પમાળાનું આરોપણ કરવા જઉં છું, ત્યાં તો:—

“કહિં દ્વરથિ આવિ તહીં નૃપતી તણિ નારિ બતાવતિ કોધુ ધણો,

“અમ નેત્રમિલાપ થયો—ન થયો, તહિં ભંગ થયો સહુ રંગતણો !”

સુશીલા હસતી હસતી બોલી ઉઠી: “અહો, અહો ! ઉષા ! આ તો બધી પેલી ઉર્વશી અને રાજા પુરૂરવાની વાત તું બોલતી જણાય છે ને શું ? ત્યારે શું તે વિક્રમેર્વશી નાટક સ્વપ્નમાં જોયું અને તું પોતે જ ઉર્વશી બની કે શું ?”

ઉષાને ઉર્વશીના ચરિત્રનું સ્મરણ થયું. આગલે દિવસે પોતે વિક્રમેર્વશી નાટક વાંચેલું, તે બહુ રમણીય લાગેલું, ઉર્વશી અને પુરૂરવાનો પ્રેમપ્રસંગ બહુ જ આનંદજનક ભાસેલો, ઉર્વશીની પેઠે જ પોતે કોઈ પ્રેમી પતિને સંપાદન કરે એવી અભિલાષા થએલી: એ સઘળું ઉષાના સ્મરણમાં આવ્યું. એ જ ચિંતનને પરિણામે પોતે એ જ સ્વપ્ન જોયું તે ખરેખર ઉર્વશીનું જ નાટક જોયું એવું હવે તેને સાંભર્યું. તે બોલી: “સખી સુશીલા ! ખરેખર એમ જ; પરંતુ માફ સ્વપ્ન વર્ષોનાં વર્ષ ચાલ્યું હોત અને હું ઉર્વશી જ બની રહી હોત તો કેવું સાઈ ?”

“તે તો ઉર્વશી જ્યારે વનમાંની વેલી બનીને વર્ષોસુધી જડની પેઠે ઊભી રહી અને એ રીતે ઇન્દ્રનો શ્રાપ પૂરો થયો એ બધુંએ તારા સ્વપ્નમાં આવ્યું હોત તો જ ખચર પડત !”

સુશીલા એ શબ્દો પૂરેપૂરા બોલી રહી એટલામાં સામેનું બારણું ઉઘડ્યું અને એક પારસી બાળા બારણામાં જ દર્શન દેતી બોલી: “અંદર આવું કે બાહજી ?”

ઉષા જરા ચમકી તો ખરી, પણ જરા સ્વસ્થ બનતાં તે બોલી: “બહે, પધારોને બહેન !”

અકરણ ૧૨ મું.

“ સ્રીલેખના બગીચા. ”

મેહેરબાદએ અંદર આવીને ઉપાની પાસે પડેલી ખુરશી પર બેઠક લીધી અને તુરત જ પોતાના નામનું ‘ ટાઇપ ’ કરેલું વીઝીટીંગ કાર્ડ ઉપાના હાથમાં મેલી પોતાની ઝોળખાણ આપી. ઉપાએ તે ઉપરનું “ મેહેરબાદ કાસવજી સોનાવાલા ” એવું નામ વાંચ્યું મરનું પોતે તેની સાથે કશી ઝોળખાણ ધરાવતી હોય તેવું તેને નસાંભર્યું નહિ. લાગલું જ મેહેરબાદએ સુશીલા તરફ મ્હોં ફેરવીને તેને પૂછ્યું: “ ઉસા બેહેન તો આપનું જ નામ કે ? ”

“ નહિ, આ મારી બહેનનું નામ ઉપાવતી છે. ” સુશીલાએ જવાબ આપ્યો.

“ એમ કે ? એવળુની સાથેનો મારો આ પહેલવહેલો મેલાપ છે એટલે એવળુને હું પિછાની સકી નહૈંજી. વાર ઉસાવટી બેહેન ! હિંદુ ઇસ્તરીઓમાં આપ પેહેલવેહેલાં જ કોલજની કેલવની લેઈ આવવાં એ માટે હું આપને મોબારકબાદી આપુંચ. ”

“ થેંક યુ. ” ઉપાએ ટૂંકા જવાબ આપ્યો અને આગળ ઉમેર્યું: “ મારા સરખું કાંધ કામકાજ હોય તો કહેજો. ”

“ ઝોહ ! તે માટે તો હું અહીંયા વેર આવી છેઉંજી. જુઓની ! આપને બધાંય કેલવનીની લેહજત આખી ચૂચકાં ઉંચે અને આપરી બીજી બેહેનો બી કેલવની લેવા માંગે તે કાજે મેં એક માસિક ચોપાન્યું પરગટ કરવાનો એરાદો રાખ્યોહ, અને એમાં આપ બેહેનજીની મદદ મુને જોઇસે. ”

“ મારાથી બની શકતી મદદ હું જરૂર આપીશ. સ્રીઓની ઉન્નતિને માટે આપણે સૌએ સાથે મળીને કામ કરવું એ આપણી ફરજ છે. ”

“આપની સાથની વાતચિતથી મુને ખુસાલી પેદા થાય. ચોપાન્યામાં આપની મોહોતી મદદ તો મુને ફક્ત લખાનેની જોઈએ. આપ આપની પસંદગીની કોઈ બાબત ઉપાડી લેઓ અને તે વિશે લખ્યાં જ કરો તો બસ છે. વરી આય ચોપાન્યું ઝોરતો માટેનાં ખીજાં બધાંય ચોપાન્યાંથી જુદી જ ઝેખારતમાં પરગટ કરવું એવો મેં મારા મનસે ઠેરાવ વટીક કીધો.”

“કેવી જુદી ઝેખારત તમે કરાવી છે ?”

“એ જ કે આય ચોપાન્યું ફક્ત બાનુઓનાં જ લખા-
નોથી બેરપૂર બહાર પડે, તેમાં મરદોનાં લખાનો છાપવાના અખાડા
કરવાના છે.”

“એ તો ઘણું જ સાઈ. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે સ્ત્રીઓએ જ
વિચાર કરવાનો છે અને તેમાં પુરૂષોએ હાથ ધાલવાની જરૂર નથી—
બલકે તે સંબંધે કશી સલાહ આપવાનો પણ તેમને અધિકાર નથી !
એહેરબાઈ ! હું તમારા આ પ્રયાસની સફળતા ઇચ્છું છું. વાઈ, પણ
માસિકતું નામ શું રાખ્યું છે ?”

“મારા બાવાજીનો એરાદો તો એનું નામ ‘ગુલશને ઝોરત’
એવું રાખવાનો હતો.”

“નહિ, એ તો ઘણું જ ખરાબ નામ !” મુશીલા વચમાં બોલી.

“એવું ઉર્દુ બાસાતું નામ ખીજાંઓને પસંદ નહીં આવે એમ
મને લાયગું એતલે મેં મારી એહેનને મુંબઈ લખ્યું જે તમે કોઈ
નામ પસંદ કરીને લખી જનાવજો. તેપર તેવણે મુંબઈના એક ઇસ્તરી
ઉધોગી ચોપાન્યાનાં બાનુ અધિપતિની સલાહ લીધી અને ‘ઇસ્તરીલે-
ખનો બગીચો’ એવું નામ લખી મોકલ્યું અને ખી એ નામ પસંદ
આયવું છે, અને વરી ‘ગુલશને-ઝોરત’ એ નામનો માયનો ખી.
આય નવા નામમાં આવી જાય.”

“નહિ નહિ, તે કરતાં તો એવા જ અર્થવાળું ‘સ્ત્રીલેખો-
ધાન’ અથવા ‘વનિતા વિચારવાટિકા’ એવું નામ રાખશો તો

વધારે ઠીક દેખાશે.” ઉપાએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ નહેં બેહેનજી, એ બાબતમાં હું આપના મતથી જુદી પડું છુંજી. એવી સંસકૃત જડબાંતોડ ભાસા અમુને પસંદ નથી અને જાં વેર અને તાં વેર સાદી-સહેલી ભાસાજ હોવી જોઈએ એવું માંડું અને મારા બાવાજીનું મત છેજી. આપ કદાચ નહેં જાનતા હોવો કે મારા બાવાજી મહુમ કાબરાજીના વખતથી છાપાઓમાં લખાનો કરતા આવવા છ.”

“ પણ તમેએ જો આ ચોપનીયું સ્ત્રીઓનાં લખાણોમાં જ બહાર પાડવાનો ઠરાવ કર્યો છે, તો પછી તમારા બાવાજી કે જે એક પુરૂષ છે તેમની સલાહ તમે શાને લ્યો છો ? ”

બેહેરબાઈએ હસીને કહ્યું: “આપ સાચું કાહોછ! વારૂ, ઉસાવટી બેહેન! આપ એ ચોપાન્યામાં કઈ બાબદપર બયાન લખસોજી? આપની પસંદગીની ખાસ બાબદ કેમ છે એ હું જાનવા માંગુંછ.”

“ હું તેમાં ‘હિંદુ લગ્નનું અન્યાયીપણું’ એ વિષયપર લખીશ, કારણકે એ બાબતનો મેં ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે અને તેમાં ઘણી નવી નવી બાબતો ઉપર હું પ્રકાશ પાડવાની છું.”

“ ધનુંજ સારૂ. અમુનેબી હિંદુ બાબતો વીસે લખાન કરનાર ની મોહોતી જરૂરત છે. મકુંજે ઉસાવટી બેહેન! આપ તે લખાનમાં ક્યા ક્યા નવા વિચાર લખસો તે તો જાનાવો.”

“હિંદુઓનાં હાલનાં લગ્નો તદ્દન ગેરવાજબી રીતે કરવામાં આવે છે. પિતા પુત્રીને માટે વર પસંદ કરીને તેની વેરે પરણાવે એ જ-ગલી રીત છે. માટે પુત્રીને પોતાને જ વર પસંદ કરવાનો હક આપવો જોઈએ. વળી વર પસંદ કરવાની રીત જુના વખતમાં જેવી હતી તેવી હોવી જોઈએ, એટલે કે જેવી રીતે શકુંતલા અને દુષ્યંતનો, માલતી અને માધવનો, પુરૂરવા અને ઉર્વશીનો, અથવાતો રૌમીઓ અને જુલીઅટનો, લયલા અને મજનૂનો, ફરહાદ અને શીરીનનો પ્રેમ બંધાવા પામ્યો હતો, તેની રીતે જ કોઈ વનપ્રદેશમાં, કોઈ સરો-વરતીરે, કે ઉપવનની કુંજોમાં એ પ્રેમ બંધાવો જોઈએ અને પછી

લગ્ન થવું જોઈએ. આ જ ખરૂં પવિત્ર અને શાસ્ત્રીય લગ્ન હોઈ શકે.”

મેહેરબાદ થોડો વખત એ વિચારો જાણીને આશ્ચર્યથી સ્થંભી ગઈ, પરંતુ તુરંત હસતું મ્હેં રાખીને બોલી: “વારૂ, બહે આપ એ બાબદ પર લખજો. મને માફ કરો તો એક બાબદ પૂછવાનો. મને એ-રોડો થઈ આવવોછ.”

“ ખુશીથી પૂછો.”

“ આપ બેઠેન પન્નેલાં છેઓ કે ન્હે ? ”

“ હું હજી કુંવારી છું અને જ્યાંસુધી મેં કહ્યું તેની રીતે કોઈ પ્રેમી પતિ મને મળે નહિ ત્યાંસુધી હું કુંવારી જ રહેવાની છું. ”

“ આપની કામમાં કાંઈ વરનો ટોટો હોતો નહી તો કોઈ બનેલા જવાનને પસંદ કરીને ચાર ચોખ્ખા છાંટી લેઓ તો સોજી વાત.”

“ નહિ! એવા ભણેલા પણ સુક્કા-લુખ્ખા દિલના પતિને હું શું કરું? જ્યાંસુધી ઉર્વશીની પાછળ ઘેલા બનેલા પુરૂરવાના જેવા પ્રેમી પતિ ન મળે ત્યાંસુધી ન પરણવું એ જ સારું છે, એવો મારો મત છે અને એ જ મત હું મારા લેખમાં પ્રતિપાદન કરીશ. ” ઉપાએ આવેશમાં આવી જતાં કહ્યું.

“ ઘન્ટું જ સારું બેઠેનજી ! ખોદા મદદઓનાં ડાચાં બંધ કરે અને આપના એરાદામાં ફતેહ મલે. લેઓ તીયારે હું હવે રજા લેઉં છું ! ”

“ બહે ખુશીથી પધારો ! આપના કામમાં હું આપને મદદ કરીશ, એ માટે નચિંત રહેજો. ”

“ આપની મેહેરબાની છે તો મુને જરૂર ફતેહ જ મલશેજી. ” એમ કહેતાં મેહેરબાદ પાછી ચાલી ગઈ અને ઉપા તેને વળાવવાને બારણાંસુધી ગઈ. મેહેરબાદ બહાર બેઠેલી બંધ બારણાંવાળી ગાડીમાં બેઠી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ગુપ્ત સંકેત.

“ કેમ બાબી ! શું પરિણામ આવ્યું ? ” મેહેરબાઈ ગાડીમાં બેસતાં જ મોંહિ ગુપચુપ બેસી રહેલા અરુણે પ્રશ્ન કર્યો : “ તમારો વેશ કળાયો તો નથીને ? ”

વાચકને ફરી કહેવાની જરૂર નથી કે ઉપાની મુલાકાત મનો-રમાએ જ એક પારસી બાળાના વેશમાં અને પારસીશાઈ બોલીમાં લીધી હતી ! મનોરમાએ જવાબ આપ્યો : “ દિયરજી, ખરેખર તમે બેન્ગલોરેલ છોકરી શોધી કાઢી છે, પણ બિચારી છે તો બોળી ! તેના મગજમાં એક ધૂન ભરાઈ છે, ને તે ધૂન દૂર કરનાર કોઈ વૈદ્ય મળી આવે તો તેના જેવી શાણી અને સુશિક્ષિત બાળા ભાગ્યે જ બીજી કોઈ હોય. મારી પારસીશાઈ બોલીમાં મેં અને એવી તો બનાવી હતી કે તે બિચારી સમજી શકશે જ નહિ ! ”

“ વારૂ, તમે તેની સાથે શી વાત કરી ? ”

“ મેં એક ઐતિહાસિક માસિક પત્રના બાલુ અધિપતિનો વેશ લીધો હતો અને મારા માસિક “ ઐતિહાસિક બોળ્યો ” માટે તેની પાસેથી લેખની મેં માગણી કરી અને લેખની પસંદગીની વાતચીતમાં મેં તેના પોતાના લઘુ સંબંધે વિચાર બોલી લીધા. ” મનોરમાએ ટૂંકા અહેવાલ કહ્યો.

“ તેની ધૂન તમે બરાબર બોલી શક્યા ? તે રોગનું ઓસડ તમારા ધ્યાનમાં બરાબર આવ્યું છે ? ”

“ હા. રોગ પરખાયો છે અને તેનું ઓસડ પણ મારા મગજમાં ઉતરી ગયું છે. હવે તે પ્રયોગ બરાબર અસર કરે તે રીતે અનુભવવાનો છે. ”

“ પણ આપણને મધુકરે કહ્યું કે આવતી કાલે બાલુચંદર-

તે બન્ને બહેનોને સાથે લઈને હૈમન્તપુર જવાના છે. પછી કેમ થશે ? ”
અરણે ચિન્તા દર્શાવી.

“હૈમન્તપુરથી તે પાછા આવશે, પછી આપણે આપણા પ્રયોગ ચલાવીશું ! ” એટલું બોલીને મનોરમા અરણના વદન ભણી લાકી રહી.

અરણ કાંઈક નિરાશ થતો જણાયો. થોડી વાર રહીને તે બોલ્યો:

“ ત્યારે શું આપણે એટલા દિવસ નકામા બેસી રહેવું પડશે ? ”

મનોરમા હસી પડી અને બોલી: “ ઝોહોહો ! અરણભાઈ ! આટલી બધી અધીરાઈ શી ? હું તો તમારી પરીક્ષા કરું છું ! તમે ઉતાવળ ન થાઓ, આપણને નકામા બેસી રહેવું પડશે નહિ, પરન્તુ ઇચ્છ હેતુ સાધવાનો આપણો પ્રયત્ન આવતી કાલથી જ શરૂ થશે. ”

“ પણ તે કેવી રીતે ? એ તો કાલે હૈમન્તપુરમાં જઈને બેસશે અને આપણે અહીં માંખે ઉરાડતા બેસી રહીશું. ” અરણે નિરાશા દર્શાવી.

“ તમે શાને અધીરા બનો છો ? મેં સઘળી ગોઠવણ ધારી રાખી છે અને જ્યારે વખત આવશે ત્યારે હું તમને તે જણાવીશ. અત્યારે તો હું તમને ફરીથી યાદ આપું છું કે મારા કલ્પા પ્રમાણે તમારે મુજે મોઢે ચાલ્યા કરવું અને વચ્ચે કશો પણ સવાલ કરવો નહિ: હું જે જે યુક્તિઓ કરું તે જોયા કરો અને પ્રસંગોપાત તમને સૂચના કરું તે પ્રમાણે ધ્યાન રાખીને વર્ત્યા કરો. ”

“ વાર, તે પણ કમુલ છે; પણ અત્યારે મને તે જણાવવામાં કશો વાંધો છે ? ”

“ હા વાંધો છે તેથી જ હું તમને તે કહેતી નથી. ચાલો, હવે ઘર આવ્યું, પહેલાં તમે ગાડીમાંથી ઉતરી જાઓ અને તમારા ભાઈ ક્યાં બેઠા છે તે મને કહી જાઓ. એટલે પછી તેમની નજરે પડ્યા વિના જ હું મારા ઝોરડામાં પેસી જઈ; નહિતો વળી મારો આ વિચિત્ર વેશ તે જોઈ જશે અને કાંઈ તકવિતર્ક કર્યા કરશે ! ”

ગાડી ઘર આગળ આવીને ઊભી રહી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

હિમન્તપુર.

હિમન્તપુર ખીજ વર્ગનું દેશી રાજ્ય હતું અને જ્યારે ભાનુ-શંકર સરકારી નોકરીમાં હતા ત્યારે એ રાજ્યે કેટલાંક વર્ષ સુધી તેમની નોકરી ઉછીની લઇને હિમન્તપુરના મોટા ન્યાયાધિકારી નીમ્યા હતા. ભાનુશંકર સરલ રીતભાતોવાળા અને ન્યાય તેજવામાં નિષ્પક્ષપાત હોવાથી તેમના ઉપર રાજની મહેરબાની ઉતરી હતી અને તેથી સરકારમાંથી તેમની નોકરી ચરૂઆતમાં ત્રણ વર્ષને માટે જ માંગવામાં આવી હોવા છતાં પાછળથી તેમાં ખીજ વર્ષેની ઉમેરો કરીને ૧૦ વર્ષસુધી રાજ્યે ભાનુશંકરને પોતાના રાજ્ય-માંથી જવા દીધા નહોતા. તે વખતે રાજનો જે પ્યાર ભાનુશંકર ઉપર ઉતર્યો હતો તે હજી પણ ચાલુ ને ચાલુ જ રહ્યો હતો. ભાનુશંકર પેન્શનપર રોટાયર થયા હોવા છતાં કોઇ કોઇ વાર હિમન્તપુર જતા અને પોતાના જૂના સ્નેહીઓને મળી આવતા તથા એ રીતે રાજની પ્રીતિને પણ તાજ ને તાજ રાખતા. હિમન્તપુરના કેટલાક અધિકારીઓ અને ભાનુશંકરના હાથ નીચે કામ કરનારા નોકરો હજી પણ તેમને સંભારતા અને જ્યારે જ્યારે ભાનુશંકર હિમન્તપુર જતા ત્યારે ત્યારે તેમની પાસે જઇને રાજ્યની નવાજુનીનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવતા તથા પોતાનાં સુખ દુઃખની વાતો કરતા. ભાનુશંકર તે સંઘળું ઉત્સાહપૂર્વક સંભળતા, જુનાં સ્મરણને તાજ કરતા અને નવા તથા જુના પ્રસંગોની સરખામણી કરી નવા પ્રસંગોને અનુકૂળ આવે એવી સલાહ રાજ્યના નોકરોને આપવાનું કદી ચૂકતા નહિ. હિમન્તપુરના રાજની કુંવરીનાં લગ્ન ઉપર મહાલવાની હવે ભાનુશંકરની ઇચ્છા નહોતી અને અવસ્થા અતિવૃદ્ધ હોવાથી મુસાફરી કરવાનું હવે તેમને ગમતું પણ નહિ, તોપણ હિમન્તપુરમાં પોતે

દશ વર્ષ રહેલા અને ત્યાંના લોકોનો પ્રીતિ સંપાદન કરેલી તેથી તેમ જ રાજાજીના અતિ આગ્રહથી હિંમંતપુર જવાની ઇચ્છા તેમને સ્ફુર્તિ આવી અને રાજાજીની સૂચના પ્રમાણે ઉપાને તથા સુશીલાને પણ સાથે રાખવાનું વાજખી માન્યું.

હિંમંતપુરમાં ભાનુશંકર પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે એ નગરને કેવળ નવું જ બની ગયેલું જોયું. રાજકુંવરીના લગ્નનો પ્રસંગ હોવાથી રાજ્ય તરફથી તેમજ ઉત્સાહી પ્રજાવર્ગ તરફથી નગરની શોભામાં મોટો વધારો કરી મેલવામાં આવ્યો હતો. ઠેર ઠેર વિજળીની ખેતીની, રંગબેરંગી કપડાંથી મઢેલી કમાનોની અને ધ્વજપતાકાની શોભા પરાણાઓને આવકાર આપવા માટે કરવામાં આવી હતી. નાનાં મોટાં દરબારી મકાનોને સમરાવીને તથા સાફસુક કરાવીને પરાણાઓના ઉતારાને માટે તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ભાનુશંકરને રાજ્યના પરાણાઓની સાથે એક ઉતારો અપવામાં આવ્યો અને ઉપા તથા સુશીલાની સેવામાં એક દાસીની નીમણૂક કરવામાં આવી. પરાણાઓની સેવામાં રાજ્યના તમામ નોકર ચાકરો એક પગે રહેતા હતા અને તેમની સગવડો પૂરી પાડવાને લખલૂટ ખર્ચ કરવામાં આવતો હતો. કુંવરીના લગ્નોત્સવની ધામધૂમ એકસરખી રીતે આઠ દિવસ ચાલી અને ત્યારપછી પરાણાઓ વેરાવા લાગ્યા. એ આઠ દિવસમાં ભાનુશંકરને રાજાની મુલાકાતનો યોગ માત્ર એક જ વખત મળી શક્યો હતો કારણકે લગ્નોત્સવની ધામધૂમમાં તેમને બિલકુલ ધુરસદ મળી શકતી નહિ. જ્યારે પરાણાઓ એક પછી એક વિદાય થવા લાગ્યા ત્યારે ભાનુશંકરે પણ રાજાજીની રૂબરૂમાં જઈને વિદાય માંગી. રાજાજીએ હસતે ચહેરે જવાબ આપ્યો: “ અરે ભાનુભાઈ ! તમને તો હું કેવી રીતે રજા આપું ? આટલા દિવસ ઉત્સવની ધામધૂમમાં ગયા એટલે તમારી સાથે એક કલાક પણ નિરાંતે બેસીને વાતચીત કરવાનો વખત મને મળ્યો નથી. તમારે તો હજી અહીં બે અઠવાડીયાં રોકાવાનું છે. ”

“ના, મહારાજ! એટલા બધા દિવસ હું થોભી શકું તેમ નથી.”

“કેમ વાર? હવે તમારે ધર આગળ શું કામ પડી રહ્યું છે? જેવા સુરતમાં દિવસ ગાળવાના છે, તેવા અહીં પણ ગાળવાના છે. અને હવે તમે તમારો ઉતારો બદલીને નજીકમાં લાવો. એટલે તમને અવારનવાર મળવા માટે બોલાવતાં ફાવે.”

રાજાજીના આગ્રહને તાબે થવાની ભાનુશંકરને ફરજ પડી. રાજ્યખર્ચ ખાતાના ઉપરીને બોલાવીને રાજાજીએ ફરમાવ્યું એટલે તે જ દિવસે સાંજે ભાનુશંકરનો સરસામાન રાજાજીના મહેલની બાજુએ આવેલા એક જૂના અને નાના બંગલામાં આવીને પડ્યો. આ સ્થળ ઉપા અને સુશીલાને વધારે ગમ્યું કારણકે તે એકાંત તેમ જ મનોરમ હતું. રાજાજીએ નવો રાજમહેલ બંધાવ્યો ત્યારથી એ જુનો નાનો મહેલ બહુધા ખાલી પડી રહેતો હતો અને તેની આસપાસનો નાનો બગીચો રાજકુટુંબના ઉપયોગમાં આવ્યા વિના એમનો એમ પડી રહેતો હતો. કોઈવાર કોઈ ભારા પરોણાઓને ત્યાં ઉતારો આપવામાં આવતો અને બાગને ઠીક ઠીક રાખવાને માટે એક ધરડા માળીને રાખવામાં આવ્યો હતો તે સિવાય એ સ્થળની સંભાળ બીજાઓ ભાગ્યે જ લેતા હતા. રાજાના કોઈ નોકર ચાકર કામથી થાકી કંટાળીને કોઈ વાર એ બગીચામાં છુપાઈ બેસતા અથવાતો જુના મહેલના કોઈ ખૂણામાં ભરાઈ રહીને કાંઈ ખટપટ મસલત ચાલતી તે વિના એ સ્થળે કોઈ બીજું આવતું જતું પણ નહિ.

આ એકાન્ત મનોરમ સ્થળ ઉપા અને સુશીલાને મન સ્વર્ગ જેવું આનંદદાયક લાગ્યું. બે વખત ખાઈ પીને બગીચામાં બમ્યાં કરવું, ગાયનો ગાંધને તરંગો દોડાવ્યા કરવા અને અવનવાં સ્વપ્નોમાં લીન રહેવું એ જ તેમના આખા દિવસનો મુખ્ય કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો. ભાનુશંકર બહુધા બપોરે સૂઈ રહેતા અને સહવારે કોઈ વાર રાજાજીની પાસે જઈને બેસતા તે વિના તે પણ આગસમાં દિવસો ગાળતા હતા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ગાનમુઘ્ધા ઉપાવતી !

સાંજનો સમય હતો. ઉનાળાની ઋતુ હોવાથી સાંજનો મધુરો પવન બગીચાની વનસ્પતિમાં થઈને વાતાં કિંચિત્ શીતળતા ધારણ કરીને ત્વચાને સુખકર લાગતો હતો. ભાનુશંકર પણ તાપથી કંટાળી આજે તો ઉષા અને સુશીલાની સાથે બાગમાં જરા લટાર મારવાને નીકળ્યા હતા. બગીચાની વચ્ચે એક નાનું બનાવટી તળાવ કરવામાં આવ્યું હતું અને આસપાસમાં ફુલનાં કુંડાં છોડ અને મેંદીની વાડો ઉગાડવામાં આવી હતી. આસપાસમાં વપરાશ વિના કાળાં પડી ગયેલાં પથરનાં આસનો મુકવામાં આવ્યાં હતાં. એ સ્થળે આવતાં જ ભાનુશંકરને જરા ઠંડક મળી અને હર્ષ પામતાં તેમણે કહ્યું: “ઉષા! સુશીલા! આવો, અહીં બેસો, જરા! જુઓ તો! કેવી શીતળતા, વ્યાપી રહી છે? અહાહા! કેવું આ એકાંત મધુર સ્થળ છે? મેં તો તે આજે જ જોયું. આ નાનુંશું તળાવ, આ ડોલી રહેલાં કરેણનાં ફુલ, આ ફુલથી ઉભરાએલો હળ-રીનો છોડ! અહાહા! કેવો રમણીય બગીચો છે? ઉષા! બેસ, હું પણ ગરમીની અકળામણ દૂર કરવાને જરા અહીં બેસું છું.” એમ કહી ભાનુશંકર એક શિલાસનપર બેઠા અને તેમનાથી થોડેક દૂરના આસનપર બન્ને બહેનો બેઠી. ભાનુશંકર પાસે હોવાથી ઉષાનાં તરંગી ભાષણો અટકી પડ્યાં હતાં અને તેને બહુ મુંઝવણ આવતી હતી, પરંતુ એટલામાં થોડી વારે ભાનુશંકર ઉઠી ગયા એટલે ઉષાની મુખધારાઓ વરસવા લાગી: “સુશીલે! કેવો રમ્ય આ ઉદ્યાન છે? પિતાજીના જેવા ગદ્યમય અને ‘અનરોમૅન્ટિક’ મનુષ્યના સાદા-બોળા મનને પણ આ બાગે મોહ પમાડ્યો! અહાહા! અદ્ભુત, રમ્ય, સ્વપ્ન-મય, રમણીય, કાવ્યકલ્પનાપૂર્ણ એવા જે સુંદર સ્થળની કલ્પના આજ અનેક દિવસથી મારા મનમાં સતત વાસ કરી રહી હતી તે

જ આ સ્થળ મારા સહભાગ્યયોગે મારી નજરની સમીપમાં આવી રહેલું છે. સુરતના બગીચાઓ ગમે તેટલા સારા અને વિશાળ હોય, પણ આ એકાંત બગીચાની પાસે તેનો શો હિસાબ છે ! ખરેખર, રોમેન્ટિક્-રોમેન્ટિક્ ! આ પદ્મ-પુષ્પથી સુંદર દેખાતું નાનકડું તળાવ, તેના કાંઠાપર આ શિલાસનો, આસપાસમાં આ ધીચ વનસ્પતિ અને પુષ્પલતાઓ, આ વાંકાયુંકા અને સ્વચ્છ માર્ગો, પ્રેમજળની ધારાઓ ઉડાડતો આ સંગેમરમરનો કુવારો, વૃક્ષોપરથી કલકલ કરતાં પક્ષીઓનું પ્રેમગાન, પુષ્પોમાંથી રસ ચુસતા ભ્રમરોની ગુંજ, આ રત્નભૂમિય શાંતતા-ખરેખર એ સઘળું અદ્ભુત-રોમેન્ટિક્ છે ! પણ સખી સુશીલે !” એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને ઉપા બોલીઃ “ એ સર્વ રોમેન્સનો શું ઉપયોગ ?

* “ ઉપવન રમણિય જોઈ, વિરહાગ્રીની જવાળા ઉર ઉકલી,

“ સુરભિ કુસુમની માળા, શૂળી સમ મમ મસ્તક ભ્રમ કરતી !

“ કોઠિલકૂજન સુણિને, અંતર ફડકડું, નહિ ચેન પડે;

“ ધારા જલયત્રોની, અગ્નિકણ સમ શરીર દગ્ધ કરે !

(સાખી) “ સુમંદ શીતલ વાયુનો, થાયે જ્યાં સંચાર,

“ કંપે થરથર કાળજી, ન પડે ચેન લગાર !

“ પક્ષીકેરાં યુગલો, સાથ વિચરતાં જોઈ છું જ્યારે;

“ ગભરાઈ અંતરમાં, હું પંખિણિ પતિસહ વિચરું ક્યારે ?”

સુશીલા બોલી ઉઠીઃ “ અરે સાંભળ સાંભળ, ઉપા ! જો, જો, પેલી તરફથી કોઈ વાંસળી બળવે છે અને તુટક તુટક ગાય છે ! ”

બન્ને સખીઓનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. તેઓએ જોયું કે કોઈ સુંદર નવયુવક ધીરે ધીરે પગલે વાંસળી બળવતો બળવતો આવ્યો આવે છે ! તેણે શરીરે ઝીણું મલમલનું અંગરખું, ખુલતા આસમાની રંગનો ફટકો અને ઝીણું કોરદાર ધોતીઉં પહેર્યું હતું. મ્હોંપર મ્હોંપર દોરો પણ ફટકો નહોતો તે પરથી તેનું વય અઠારેક વર્ષથી વધારે લાગતું નહોતું. ચહેરો કામદેવ જેવો સ્વરૂપવાન અને

વર્ણ તપાવેલા સોના જેવો ઉજ્જવલ હતો. માથાની બાબરી ‘કલ્ક’ કરીને એક બાજુએ સેંથી પાડી હતી તે તેના કટકામાંથી સહેજ સહેજ દેખાતી હતી. નજીક આવતાં તેણે ધીમે સ્વરે ગાયન ગાવા માંડ્યું:

- * “ રાધા, રાધા ! હૃદયવલ્લભા ! કોપ તું ત્યજને શાણી !
 “ શોધું તને ક્યાં ? શ્રમ આપે કાં ? ઉચાર મધુરી વાણી !
 “ કુંજ નિકુંજ લતાને સમજું, ભ્રમયિ હું પ્રિયા રાધા !
 “ આલિંગન દે રોષ ત્યજને, માનિનિ ! ચૈવનમુગ્ધા !
 “ તુજ વિણ સુંદરી ! વિષ મુજ મનમાં અમૃત જે સ્વર્ગતણું ;
 “ તુજ દર્શનથી માતું કે મળ્યું, રાન્યવિભવ સૌખ્ય ઘણું !
 “ રાધા, રાધા ! હૃદયવલ્લભા ! કોપ તું ત્યજને શાણી !
 “ શોધું તને ક્યાં ? શ્રમ આપે કાં ? ઉચાર મધુરી વાણી ! ”

તુટક તુટક એક પદ મુખથી ગાઇને પુનઃ તેને જ વાંસળીના મધુર સ્વરમાં ઉતારતો અને ઉપાને તેના રસમાં તક્ષીન કરતો એ યુવક પાસે થઇને જ પસાર થઇ ગયો અને બન્ને સખીઓ તેના કટકાના શરદરતા છેડાને દૂર દૂર ચાલ્યો જતો ધણી વખતસુધી જોઇ રહી. તે દક્ષિની બહાર ગયો એટલે ઉપાનું એ સુખસ્વપ્ન પૂરું થઇ ગયું ! તે બેલી: “ અહા ! હું જગૃત છું કે સ્વપ્નમાં છું ? બંસીનું કેવું મધુર ગાન ! કેટલું મોહક ! મુશીલા ! મુશીલા ! એક ક્ષણમાં પોતાના મધુર ગાનથી મનને મુગ્ધ બનાવી મેલનારો, સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્ રતિપતિને પણ લજવનારો એ યુવક કોણ છે ? બસ, બસ, ખરેખરે રોમન્સ તો આ જ ! ”

મુશીલા બિચારી શો જવાબ આપે ? તેના ચિત્તની દશા પણ એ મધુર ગાયને અને તે ગાનારાએ ઉપાના જેવી જ બનાવી મેલી હતી ! તે તો દિગ્મૂઢ અવસ્થામાં ઉપાના પ્રશ્નનો કશો પણ ઉત્તર આપ્યા વિના જડવત્ મૌન જ બેસી રહી !

પ્રકરણ ૧૬ મું.

તૃષાતુર આતકી !

થોડીવારમુધી ઉષા અને સુશીલા સ્તબ્ધ બનીને બેસી રહી અને માંહોમાંહે વાતચીત કરવાનું ચૈતન્ય પણ તેમનામાં ન હોય એટલેમુધી તેમની પરવશ સ્થિતિ થવા પામી હતી. ઉષાના મનનું આકર્ષણ એટલું બધું થવા પામ્યું હતું કે એ નવયુવકની નાતજાત કશું પણ જાણવાની દરકાર વિના તે તેને પોતાના મનથી હૃદયવલ્લભ માનવા લાગી હતી. થોડી વારે તે બોલવા લાગી: “ અહાહા ! તેના ગાયનનું અને વાંસળીનું તાન હજી પણ મારા કાનમાં કેવું ગાજી રહ્યું છે ! ‘ રાધા ! રાધા ! હૃદયવલ્લભા ! કોપ તું ત્યજને શાણી ! ’ એ ટેકનો કેવો મધુર આલાપ ! અહો મનમોહન ! તારા સરખા નયનમનોહર સુંદર નટવર ઉપર કોપ કરનારી એવી હતભાગિની અસિક રાધા વળી કોણ હશે ? અહાહા ! તારા ઉપર તો આ દેહ પણ શીદા છે ! સખી સુશીલા ! એનો વેશ પણ કેટલો સુંદર ? અને તેનો ફરફરતો સુંદર શટકો, બે ગિરિશિખરોને અલગ કરનારી ખીણના જેવી જીણી સેંથી, સુંદર રીતે કંઈ કરેલી બાબરી ! અહો ! તેના મસ્તકની મનોહરતાએ જ મારા દિલને તો જીતી લીધું છે ! બંસી બજાવતાં અને સાથે ગાયન કરતાં તેની મુખમુદ્રા કાદમ્બરીના નાટકમાં જોએલા અંદ્રાપીકને કેટલી મળતી હતી હેં ! અહા ! રોમેન્ટિક ! અદ્ભુત ! ”

સુશીલા હવે કંઈકી બાનમાં આવી હતી. તે બોલી: “ ઉષે ! એ તો મને ખરેખર મેંજીક-ઈંદ્રજાળ જેવું જ લાગ્યું છે ! મને લાગે છે કે આપણા ધ્યાનમાં, મનમાં અને સ્વપ્નમાં સદા સર્વદા વસી રહેલું એ દિવ્ય ‘ રોમેન્સ ’ મૂર્તિમાન પ્રકટ કરીને તેમાં જ પરમેશ્વર આપણો અંત લાવશે ! અહા ! મલય પર્વતપર થઇને વાતા અંદનમિશ્રિત વાયુના જેવો ‘ સુગંધી સમીર ’ કેવો મંદ મંદ વડી રહેશે ! સૂર્યદેવ

અસ્તાચળમાં ડૂબી જવાને કેવા તૈયાર થઇ રહ્યા છે ! શીકો! અંદ્ર પણ કેવો ધામે ધામે તેજ ધારણ કરતો જાય છે ? ”

“ ખરેખર, પ્રકૃતિસુદરી અત્સરે મનોહર નૃત્ય કરી રહી છે ! સુશીલા ! મને એવી ઉત્કટ ઇચ્છા થઇ આવી છે કે હું ગાયનના તાનરૂપ સૂક્ષ્મ દેહ ધારણ કરીને આ શાન્ત સિંગધ વાયુહરિની સાથે સાથે વહી જઉં !

* “ વિશ્વમોહિની ! ગાનકળા તું ! વાયુરૂપિણી દેવી !

“ પાપ્રસાદ તું અર્પ મને થઈ, કૃતાર્થ તુંજને સેવી ! વિશ્વ .

“ વહન કરે તુંજ સંગે વનમાં, વિવિધ પુષ્પપર થઈને,

“ વિચરે જ્યોત વિષે જળ થળમાં, વિરમણ ભ્રમણ કરીને. વિશ્વ.

“ કદા ઉબળ તમ વાલુકા ભુમિ-પરથી વહું આનંદે !

“ રમશાનમાં પણ જઈ તો સત્વર મોઢ પ્રસાદે ઉમંગે. ” વિશ્વ.

“ ખરૂં, ખરૂં, ઉપા ! આપણે વાયુહરિ બનીને સ્થળે સ્થળે ઉડીએ તો કેટલો આનંદ થાય ! ” સુશીલાએ પણ એ તરંગમાં આનંદ માન્યે.

“ પણ સુશીલા ! પેલા ગંધર્વરાજને તો મેં બરાબર જોયા જ નહિ ! તેમના એ દિવ્ય ગાયનમાં હું એટલી બધી મુગ્ધ બની ગઇ હતી કે મારા હૃદયમાં ઉથલપાથલ થઇ રહી હતી, તેથી તેમની મુખમુદ્રાનું સ્મરણ પણ મારા ચિત્તમાં નથી રહ્યું ! હવે હું શું કરું ? એ ફરીથી આ તરફ આવે અને આ તૃષાતુર ચાતકીને તમ કરે એવું બાગ્ય ચાતકીનું હશે કે નહિ ?

+ “ જોયો તને ન નયને, સુષ્ણિ બંસિ માત્ર,

“ આલાપથી શિથિલ થૈ જ ગયાં સુગાત્ર !

“ હે શ્યામ મેઘ ! દિન ચાતકિના વિરામ !

“ તૃપ્તી કરાવ વચનામૃત સિંચિ નાથ ! ”

સુશીલાએ ઉપાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : “ સ્થિર થા, ઉપા ! સ્થિર થા ! કોને ‘ નાથ ’ કહી વાળે છે તેનો તો જરા વિચાર કર !

* મરાઠી ચાલની સાખી-ચોડા ફેરફાર સાથે. + વસંતનિલકા.

એક અભણ્યો યુવક બાગમાં ફરવા આવીને ગાયન ગાતો ગાતો અહીં તહીં ફરે છે અને તું બણેલી-ગણેલી બાળા તે ગાયનપર આટલી અધીરી બનીને ચંચળ બની જાય છે—એ તે કાંઈ કહાપણ કહેવાય ?”

ઉપાને મુશીલાનાં વચનો કપકાબરેલાં લાગ્યાં. તે બેલીઃ
“ મુશીલા ! આ વખતે વળી તને એ વેદાંતવિદ્યા ક્યાંથી સૂજ આવી ?
“ Love at first sight (પહેલા જ નેત્રમિલાપનો પ્રેમ) શું લોકોમાં નકામો વખણાતો હશે ? છટ્ટ ! તેં આટલાં આટલાં નાટકો જોયાં અને વાંચ્યાં તે બધું શું પાણીમાં પેસી ગયું ? પ્રણયી જનોનો પ્રેમ એક બીજાપર પહેલી દૃષ્ટિએ જ એક ક્ષણમાં જોડાયે છે, એ શું તું નથી સમજતી ? જો તેમ ન હોય તો ‘ચક્ષુરાગ’ કેવા ‘તારા-મૈત્રક’ એવાં નામો પ્રેમને કેવી રીતે લાગુ પડે ? માલતી-માધવ, દુષ્યન્ત-શકુંતલા, રોમીઓ-જુલીઅટ ઇત્યાદિ નાટકોમાં પ્રણયી યુગ્મોનો પ્રેમ પહેલી જ દૃષ્ટિએ નથી જોડાયો શું ? જેમનો પ્રેમ પહેલા જ મિલનમાં એક બીજાપર જોડાયો નહિ, તે યુગ્મ નાયક-નયિકાની ભૂમિકાને બિલકુલ યોગ્ય નથી ! ”

ઉપાતું એ બાષણ પૂરું થયું એટલામાં પુનઃ ગાન શ્રવણગોચર થવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે તે નજીક આવતું બાસ્યું. પૂર્વોક્ત નવયુવક બંસી બળવતો અને ગાયન ગાતો ગાતો ઉપા બેઠી હતી તે તરફ ધીમે ધીમે પગલે આવતો હતો. બન્ને જણીઓ તેનાં તરફ તાકી રહી હતી અને કાનમાં તેતું મધુર ગાયન પ્રવેશ કરતું હતું:—

* “ પ્રેમ-ચાચકને વિમુખ કર નહીં તું ખ્યારિ મારી,

“ જીવન મારું રહ્યું તવ કર મહીં એવું વિચારી;

“ દયા તું લાવ, હૃદયદાન શાણી સુંદરી દે !

“ રમણી હોઈ રાક્ષસી પ્રભાવ ના જરી લે !

“ પ્રેમ-ચાચકને વિમુખ કર નહીં તું ખ્યારિ મારી...

“ જીવન મારું રહ્યું તવ કર મહીં એવું વિચારી. ”

* ગજલ-ઘરસે ઇહાં કોન ખુદાકે સિયે લાયા મુજકો—એ હબ.

ગાયન ગાતો ગાતો, ઈર્ષસી બળવતો બળવતો અને મંદ ગતિથી પગલાં ભરતો ભરતો તે નિકટ આવી પહોંચ્યો, પરન્તુ ઉપા એ ગાનમાં એટલી તસ્લીન બની ગઇ હતી કે તેને કશું બાન રહ્યું નહિ. તે આવ્યે અને સીધો ચાલ્યો ગયો એટલે ઉપા બાનમાં આવી. તે બંકબંક લાગી: “ નહિ, સુશીલા ! હવે તો માઈ હૃદય કેવળ પરવશ બની ગયું છે. આ શુષ્ક જીવન મને કેવળ નિરર્થક લાગે છે ! પૃથ્વી માતા કાઠીને મને પોતાના ઉદરમાં સમાવી લે તો કેવું સારું ? ખરેખર, સુશીલા ! આ મૃત્યુલોક તરફ હવે મને કેવળ કંટાળો આવી ગયો છે. ” બાનમાં આવતાં તે બોલી: “ શું પેલા ગંધર્વકુમાર ચાલ્યા ગયા ! થોભો, થોભો, હે ગંધર્વરાજ ! થોડો વખત થોભો ! આપ ગાન-કળાના મૂર્તિમાન અધિદેવ મને-અભાગિણીને આ રોમેન્ટિક ઉપવનમાં દર્શન આપવાને શું આવ્યા હતા ? મારા મનને ક્ષણમાત્રમાં મુગ્ધ કરનાર તમે કોણ છો ? આપ દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, કિન્નર ગમે તે હો, ‘ કોમેડી ’ના ધીરોદાત્ત અધિનાયક, ‘ ઓપેરા ’ના નાયક, ‘ પેન્ટામાઇમ ’ના ‘ ડબ્-શો,’ અથવા ‘ મેલો-ડ્રામા ’ના ‘ હીરો’-ગમે તે હો, પણ કૃપા કરીને આ ઉપાનો સ્વીકાર કરો ! હા ! હું કેવી અભાગિણી ? હવે મારી શી ગતિ થશે ? આ સંસારવિજનમાં શું હું એકલી જ રહીશ ? ”

સુશીલા બોલી: “ ઉપા ! એ ગંધર્વકુમાર ગાયન ગાતા ગાતા આપણી પાસે થઇને ચાલ્યા ગયા તે વખતે તો તું કાંઈ બોલી નહિ અને એ ચાલ્યા ગયા એટલે હવે આમ કલ્પાંત શાને કરે છે ? ”

“ સુશીલા ! હું કેવી રીતે બોલી શકું ? તેમનું ગાયન ચાલતું હતું ત્યારે તો હું બાનમાં જ ક્યાં હતી ? તે વખતે તો મારી અંદરનું માઈ ‘ હંપાઈ ’ કેવળ ગળી જઇને હું કેવળ તનમય બની ગઇ હતી. તૃષાતુર ચક્રો પ્રમાણે હું તેમના મુખચંદ્ર તરફ અનિમેષ દૃષ્ટિ લગાવીને જોઇ રહી હતી અને તે મધુર ગાનસુધાનું પાન કરવામાં કેવળ દત્તચિત્ત થઇ ગઇ હતી. માઈ મન, પ્રાણ, યોગ, જીવન એ સમગ્ર તે ગંધર્વકુમારના ગાનમંત્રથી કેવળ પરવશ બની ગયું હતું. તેમણે

- ગાયન ગાતો ગાતો.....મંત્ર ગાંત્રી પગલાં ભરતો. તે નિષ્ઠે
આત્મા પોષાંચો, પરન્તુ ડિપા ઐ ગાનમાં એટલી નક્કીન જાણી અર્પણતી કે
તેનું કશું બિન રહ્યું નહિ.

૫૪ ૧૭૦

મને પોતાની મોહિનીથી એટલી મુગ્ધ કરી મેલી હતી કે તે વખતે હું શુદ્ધિમાં નહોતી. તે દષ્ટિબહાર થયા એટલે જ મારામાં શુદ્ધિ આવી અને આ નિષ્કુર જગતનું અસ્તિત્વ મને ભાસવા લાગ્યું ! ”

સુશીલા તો આ ભાષણ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. ઉપા પોતાના મગજની સાથે હૃદયને પણ ગુમાવી બેઠી હતી એમ તેને જણાયું. “ક્ષણમાત્રમાં એ મોરલીધર યુવકે ઉપાનું સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું” એ હવે તેને સમજાયું. તેણે કહ્યું : “ ઉપા ! તારા ગંભીર હૃદયમાં પુનઃ બરાબર શોધ ચલાવે એમ—તેમાં તને શું જણાય છે ? ”

“ શૂન્યતા—કેવળ શૂન્યતા જ ! ”

એટલામાં બંને સખીઓની દષ્ટિ સામેની કુંજ તરફ ખેંચાઈ. પૂર્વપરિચિત નવયુવક આ વખતે એકલી બંસીમાં જ ગાયન બળવતો ચાલ્યો આવતો હતો. મધુવનની શાન્તિમાં શ્રી કૃષ્ણની બંસી સાંભળવાથી લલિતા અને રાધાની જેવી દશા થતી હતી તેવી જ દશા એ બંસીથી ઉપાની થવા લાગી ! નવયુવક તે કૃષ્ણ અને પોતે રાધા એવી જ વિભ્રમયુક્ત તુલના તેના મગજમાં ઉપસ્થિત થઈ અને આ અદ્ભુતતાએ તેને કેવળ પરવશ બનાવી મેલી ! એ બંસીધર ક્યારે પોતાની નજીક આવે એ જ ઉત્સુકતામાં તેનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું.

સુશીલાએ તેને ચેતાવી : “ જો, તારો હૃદયવલ્લભ આ તરફ આવે છે ! હવે આવી તક જવા દેતી નહિ ! શરમમાં દબાઈ રહીને વાતચીત કરવાને આવો લાગ ગુમાવતી નહિ—નહિતો આખી જીંદગી પથ્થાપમાં ગાળવી પડશે. ”

સુશીલાની એ શિખામણ ઉપાએ પૂરી રીતે સાંભળી કે નહિ તે કશું માલૂમ પડ્યું નહિ, કારણકે તેનું ધ્યાન તો બંસીના નાદમાં અને બંસી બળવનારના મુખારવિંદમાં ચોંટ્યું હતું. એટલામાં યુવક તદ્દન નજીક આવ્યો એટલે ઉપા બેઠકપરથી ઉઠી અને યુવકની સામે જરા આગળ જઈને બોલી : “ મહારાજ ! જરા થોભો ! કૃપા કરીને ક્ષણભર થોભો ! વાતાવરણમાં ભ્રમણ કરનારી સ્વરસહરિ પ્રમાણે અહીં

બંસીની ધૂન મચાવનારા ગંધર્વકુમાર તે આપ જ કે ? ”

યુવકનું વદન આશ્ચર્યયુક્ત દેખાયું. તે બોલ્યો: “ અરે, આ કોણ છે ? કોઈ ઘેલી બાળા દેખાય છે ! ”

સુશીલા બોલી: “ નહિ, નહિ, મહારાજ ! મારી સખી કાંઈ ઘેલી નથી; પરંતુ આપના જેવા માંત્રિક મોહિનીમંત્ર મારીને મારી સખીને ઘેલી બનાવે તો શું તે ઘેલી ન બને ? મારી એ પ્રિય સખી મોરલીધરની મોરલીથી અને તેમના ગંધર્વ તુલ્ય ગાનથી કેવળ મુગ્ધ બનવાથી તેની આવી ભ્રમિતના જેવી સ્થિતિ થઈ છે. હમણાં મોરલીની સાથે ગાયન ગાતા ગાતા પણ આપ જ અહીંથી તહોં ગયા હતા ને ? ”

“ હા, તે હું જ હતો. ”

ઉપા ઉત્કંઠાથી બોલી: “ આપ પોતે જ તે હતા કે ? અહો ! ગંધર્વકુમાર ! ત્યારે તમારા કંઠ ઉપર હું મુગ્ધ બની છું ! આપને હાથ જોડું છું, પગે પડું છું અને કહું છું કે મારી આ વિનતિનો સ્વીકાર કરો. ”

“ અરે, ખરેખર, આ તો કોઈ ઘેલી જ નજાય છે ! ” એટલું બોલતો નવયુવક ત્યાંથી ઉતાવળે ચાલ્યો ગયો અને રાત્રિના નજીક આવતા અંધકારમાં દૂર દૂર બળી ગયો. ઉપા વિરહાગ્નિથી પિડાતી સ્તબ્ધ બિભી જ રહી ગઈ !

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મણીગૌરી.

તે નવયુવક જે તરફ ગયો હતો તે તરફ ખિન્નતાપૂર્વક ઉપા દષ્ટિ કરીને બેસી રહી ! તેનું હૃદય અત્યારે અત્યંત શોકભરિત બની ગયું હતું. આજસુધી આવો પ્રિયતમ આવી અદ્ભુત રીતે તેના જોવામાં કદી આવ્યો નહોતો અને તેથી તે નહિ પરણવાની હઠ

લેઈ બેઠી હતી, અને જ્યારે અકસ્માત્ તેનો મેળાપ થઈ ગયો, ત્યારે તેણે તો પોતાનો અસ્વીકાર કર્યો અને રણવગડામાં તેને રખડતી મેલી ! શકુન્તલાનો દુષ્યન્તે અસ્વીકાર કર્યો ત્યારે તે હતાશ થઈને રાજસભામાંથી ચાલી જવા લાગી, તેવું જ હતાશ હૃદય અત્યારે ઉપાનું બની ગયું હતું ! તેના હૃદયમાં પ્રવીણની ગાએલી પંક્તિઓ જ રમ-માણુ થઈ રહી હતી કે—

“ પ્રેમબાન દે ગયો, ન જનિયે કિતે ગયો;

“ સુપંથી મન લે ગયો, ઝરોખે દગ લાયકે ! ”

મુશીલાને સંબોધીને ઉપા બોલવા લાગી: “ અહા ! /તે તો ગયા જ ! તલભર પણ મારી દયા તેમને ન જ આવી ! પત્થરની પેઠે કંઠણ કાળજી કરીને તે ચાલ્યા ગયા ! એક વાર પણ તેમણે પાછું ફેરવીને મારા તરફ ન જોયું કે અહીં તહીં દૃષ્ટિ પણ કરી નહિ ! મુશીલા ! મારા તરફ નજર પણ નહિ કરતાં તે ચાલ્યા ગયા તેથી મને—મારા અંતઃકરણને મરણ કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ થયું છે ! હા ! હવે હું એક ક્ષણ પણ જીવી શકવાની નથી અને જીવતાં રહીને હવે કરવું છે પણ શું ? મારી તરફ તેમણે જોયું પણ નહિ ! આ કુવારાના પાણીમાં હું ઝંપાપાત ખાઉં છું. જે તેમણે મારો આદર કર્યો નહિ, તો આ કુવારાનું શીતળ જળ પોતાના ઉદરમાં મને જગ્યા આપશે ! કેમજી પુષ્પગુચ્છના જેવા આ મારા દેહને હવે હું પાણીમાં ડુબાવું છું. મારા આ દેહનો બાર પણ હવે મારાથી નથી ઉપાડાતો—સખી ! ”

“ અરે ઘેલી ! આ તે તું કેવું બોલે છે ? ‘ એકસ્ત્રીમલી રામે-ન્ટિક ’ (હૃદયહાર અદ્ભુત) બનતાં પહેલાં જરા વિચાર કર ! મને તો તારી વાત સાંભળીને બીક લાગે છે ! બંગલાના સુંદર દિવાનખાનામાં હાર્મોનિયમની બાજીની મખમલની ઝોલા ખુરશીપર ઝુલનાંરી તું પ્રેમની નિરાશાથી શું પાણીમાં પડીને જીવ આપવા માંગે છે ? એવી રીતે જીવ આપવામાં તે શી રમ્યતા કે કવિત્વ બળ્યું છે ?

કોચપર બેઠી બેઠી જ્યારે તું આવી રીતે ઝંપાપાત ખાવાની કે કટારી ખાધને પ્રાણ આપવાની વાત કરતી હતી ત્યારે તો મને બધ લાગતો નહિ, પરંતુ અહીં કુવારાના કાંઠા પાસે બેસીને તું એવી વાત કર નહિ !”

“ત્યારે હું શું કરું ? આ કોમળ પ્રાણપુષ્પને શું હું, ચીમળાઈ જવા દઉં ? તે કરતાં તો બલે તેનો નાશ જ થાય !”

આ સંભાષણ ચાલતું હતું એવામાં ત્યાં કોઈ એક સુરૂપ અજાણી સ્ત્રી આવી પહોંચી અને બન્નેની પાસે આવીને બોલીઃ “તમે બન્ને જણીઓ અહીં શું કરો છો ? તમારા પર કાંઈ સંકટ આવ્યું છે શું ? આ ખાધને શરીરે કાંઈ વ્યાધિ છે ?”

સુશીલાએ ઉત્તર આપ્યોઃ “ના, તેને શરીરે કાંઈ વ્યાધિ તો નથી.”

“ત્યારે આમ ગભરાએલાં જેવાં એ કેમ દેખાય છે ? અને કાંઈ ગાંડું-થેલું કેમ બકે છે ? ‘પ્રાણપુષ્પ’ તે શું ? તેનો નાશ તો શા-માટે કરે છે ? એવા જ કાંઈ શબ્દો મારે કાને આવ્યા એટલે હું તમને પૂછું છું કે એમને ક્યો વ્યાધિ છે ? તમારી સાથે કોઈ પુરૂષ છે નહિ, રાત્રિનું અંધારું થવા આવ્યું છે અને તમને એકલાં કરો બધ પણ લાગતો નથી ?”

“નહિ, નહિ, અમે એકલાં નથી. અમારી સાથે પુરૂષ છે અને અત્યારે તે આ મહેલમાં જ બેઠા હશે !” સુશીલાએ જવાબ આપ્યો.

“તો પછી આ ખાધની આવી ચમત્કારિક સ્થિતિ કેમ જણાય છે ?”

“તેમ બનવાનું કશું ખાસ કારણ તો નથી; પણ આ મારી સખી કેવળ ‘સેન્ટીમેન્ટલ’ છે—કોમળ લાગણીવાળી છે. તેને આનંદ આપનારું કોઈ ગાયન અહીં ક્યાંયથી તેના સાંભળવામાં આવ્યું, તે ગાયનના તાનની સાથે જ તેના મનની પણ તન્મયતા થઈ જવાથી તેની આત્મિક ભિન્નતા જેવી અવસ્થા બની ગઈ છે, બીજું કશું કારણ નથી.”

આગન્ટુક સ્ત્રી તો આશ્ચર્યચકિત બનીને આ સધળું સાંભળી રહી અને હસતી હસતી ઉપા તરફ જોઈને બોલી: “એમ કે? એ તો એક નવાઈ!”

ઉપા આકસ્મિક રીતે નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ હોય તેમ બોલી ઉઠી: “હં, સુશીલા! તું શું કહેતી હતી? અને આ બાપ કોણ છે?”

“મહં નામ મણીગૌરી છે. હું રાજજીની પુત્રીને અભ્યાસ કરાવનારી શિક્ષિકા છું.”

“આપનો અહેરો મેં કોઈ સ્થળે જોયો હોય એવું મને સાંભરે છે. પણ જોળખ પડતી નથી.”

“મેં તો આપને કોઈ વાર નથી જોયાં. પછી આપે મને ક્યાંથી જોઈ હોય?”

“હશે—મારી બૂલ થતી હશે.” ઉપા બોલી: “વાર, તમે અહીંનાં વતની છો, તો હું તમને પૂછું છું કે આ બાગમાં હમણાં વાંસળી બળવતું અને ગાયન ગાતું કોણ ફરતું હતું તે તમે જાણો છો?”

“કોણ ગાતું ફરતું હતું? એટલે?” મણીગૌરીએ તે સંબંધી વાર્તાનું અજ્ઞાન જણાવ્યું.

ઉપા બોલી: “ત્યારે એ દિવ્ય ગાયનથી આપના કાન પવિત્ર થયા જણાતા નથી! અહાહા! કેવું તે ગાયન? શું તેનું માધુર્ય? તેનું વર્ણન કોણ કરી શકે? અને તે વાંસળીનો નાદ પણ કેટલો કર્ણરોચક? અરેરે! તે ગંધર્વરાજ પોતાની મોહક વાંસળી બજાવી, પણ તેનો કર્ણ અશ્રુમય સૂર મારા મર્મસ્થળમાંથી—મારા હૃદયમાંથી ઉઠ્યો! નિષ્કુર નટવર! મારા તરફ દૃષ્ટિ પણ નહિ કરતાં શું જતા જ રહ્યાને?”

મણીગૌરીના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. સુશીલા તરફ મ્હોં ફરીને તેણે કહ્યું: “આ તે કેવો બકવાટ બહેન! ખરેખર, તેનું મનજી ભંમિત થઈ ગયું છે, નહિતો આવું બળવું—સળવું કેમ બકે?”

અરેરે ! આટલી જુવાન વયમાં ગાંડપણ લાગવાથી તો એ બિચારીને આખો જન્મ વૃથા જશે, ખરેખર !”

મુશીલા બોલી: “ નહિ, તેનું મગજ ભ્રમિત થયું નથી, પરંતુ હમણાં તેણે કહ્યું એ ગંધર્વરાજના ગાયનથી ઉત્પન્ન થએલી એ ‘ સેન્ટીમેન્ટેલીટી ’-લાગણીઓનો આવેશ છે-ખીજું કશું નથી. વળી મારી આ સખીને ભ્રમિત બનાવનારું એ એકલું ગાયન જ નથી પણ તે ગાયન ગાનારની મદનસ્વરૂપ મૂર્તિ પણ છે. ”

ઉષા બકવા લાગી: “ પણ હાય ! તે સુંદર મૂર્તિ સત્વર અદશ્ય થઈ ગઈ ! ક્ષણભર પણ તેણે મારા તરફ જોયું નહિ ! મારી વિનંતિની અવહેલના કરીને તે મૂર્તિ ચાલી ગઈ. ”

મણિગૌરી બોલી: “ એમ કે ? હવે સધળું મારા લક્ષમાં આવ્યું ! એ ગાયન ગાનારનો જ તમને પતો જોઈએ છે કે ? ઓહો ! એ શું કાંઈ મોટી વાત છે ? ”

“ શું તમે જાણો છો કે તે કાણ છે ? ” મુશીલાએ ઉત્સુક બાવે પૂછ્યું.

“ પ્રેમથી મુગ્ધ બનેલો એ પણ એક તરૂણ છે ! આ બગીચામાં ગાતો ફરતો અને બંસી બળવતો મેં તેને ધણીએ વાર જોયો છે. ”

“ પ્રેમથી મુગ્ધ બનેલો ? ” ઉષા સત્વર બોલી ઉઠી: “ કાના પરના પ્રેમથી તેની એવી દશા થઈ હતી વાર ? ”

મણિગૌરી બોલી: “ તેનો પ્રેમ એક તરૂણી ઉપર જડાયો હતો-એટલો બધો કે એ સુંદરી જ તેના આસોન્ધીસરૂપ બની હતી ! ધ્યાનમાં, મનમાં અને સ્વપ્નમાં પણ તે જ ! પરંતુ દુર્દૈવે તે તરૂણીને તે તરૂણની જરા પણ દયા આવી નહિ અને તે બિચારા તરફ તેણે નજર પણ કરી નહિ ! પોતે પ્રાણ કરતાં પણ જોને વધારે ચાહે છે તે મનોહારિણી પોતાની જ ઉપેક્ષા કરે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાનું મુખ પણ તે જોવા ઈચ્છતી નથી એવું જોઈને તે બિચારા તરૂણને અર્થંત

દુઃખ થયું અને તે દુઃખની યાતનાથી તે બિચારે ઘેલા જેવો બની ગયો છે ! ”

ઉપાને તે પ્રેમમુગ્ધ તરૂણની સ્થિતિપર દયા આવી અને તેણે એક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો, મણીગૌરી આગળ બોલવા લાગીઃ “ ત્યારથી તે તરૂણ પ્રેમના ઘેલા ઉભરામાં જ્યારે જ્યારે રસ્તામાં નીકળે છે અથવા બગીચામાં ફરે છે ત્યારે ત્યારે પોતાનું માનસિક રોદન મુખથી અને વાંસળીથી ગાયાં કરે છે. પરંતુ ખ્હેન ! હું શી વાત કહું ? પેલી પાપાણુ હૃદયવાળી તરૂણી તો તે બિચારા તરફ નજર પાડી કરતી નથી ! ”

ઉપા બોલીઃ “ ખરી વાત ! તેણે જે ગાયનો ગાયાં હતાં તે પણ તમે કહો છો તે જ પ્રકારનાં હતાં ખરાં; અહો ! એવા બિચારા પ્રેમીનો તિરસ્કાર કરનારી કંઈયુ હૃદયની તરૂણી કોણુ હશે ? ”

મણીગૌરી બોલીઃ “ અરે એવી તરૂણ કુમારિકાઓ તો આ જગતમાં ઘણીએ હોય છે ! ખરા પ્રણયનો તિરસ્કાર કરતાં પણ તેમના મનને જરાએ લાગણી થતી નથી. તમે તો એમ જ ધારતાં હશો કે એકલા પુરૂષો જ કંઈયુ હૃદયના હોય છે, પણ એમ નથી. કામળ હૃદયવાળી કહેવાતી સ્ત્રીઓમાં પણ પાપાણુ હૃદયવાળીઓ પુષ્કળ હોય છે, ખ્હેન ! ”

“ ખરું કહ્યું. તમે કહો છો તેવી સ્ત્રીઓ હોવાનો પણ સંભવ છે ખરો; પરંતુ તમે આવીને ક્યારનાંએ ઊભાં કેમ રહ્યાં છો વાર ? જરા બાજુપર બેસો તો ખરાં ! ”

મણીગૌરી બોલીઃ “ આવી રમણીય શોભામાં તે એક ડેકાણે બેસી રહેવાનું કેમ ગમે બાઈ ? હું તો જ્યારે જ્યારે આ બાગમાં આવું છું ત્યારે ફરી ફરીને ચાકું છું ત્યાંસુધી ક્યાંય બેસતી નથી ! બાગમાં જે શાંતિ છે—”

ઉપા વચમાં બોલી ઉઠીઃ “ શું ? શાંતિ ! અહીં શાંતિ વાસ કરી રહી છે એમ તમે કહો છો કે ? અહીં ક્યાં શાંતિ છે ? અહીં

આવ્યા પહેલાં મને કાંઈક શાંતિનો અનુભવ થયો હતો પરંતુ આવ્યા છી તો અશાન્તિ જ લાગે છે ! એક અપરિચિત તરૂણને માટે માઈ પેત વ્યાકુળ બની ગયું છે ! મુશીલા ! અહીં આવ્યા પછી મારી આવી અચીત્ત સ્થિતિ શા કારણથી થઈ તે તું જ કહે ! આ કાંઈ નિર્જન નથી, પણ ઉપવન છે; અહીં જીર્ણ થએલું દેવમંદિર પણ નથી, જળાશયમકતી નથી, વૃષ્ટિ થતી નથી, મેઘની ધોર ગર્જના વણગોચર થતી નથી ! તો પછી મારા હૃદયની આ વિલક્ષણ સ્થિતિ યી થઈ ? ”

મણિગૌરીએ જવાબ આપ્યો : “ ક્યા ભાગ્યવાન તરૂણને માટે મારી આવી સ્થિતિ થઈ છે તે મને કહેશો ? આ ગામમાં હું ને પિછાણું છું એટલે કદાચ હું તમારા ચિત્તની ચિંતા દૂર કરવામાં મને સહાયજૂત થઈ શકીશ. ”

“ હું શો જવાબ આપું ? હું તેમનું નામ જાણતી નથી. સ્વ-માં જોવા પ્રમાણેની જ એ ઇષ્ટ મૂર્તિ હતી અને સ્વપ્નમાં સાંભળ્યા માણે જ તેમનું મધુર ગાયન મેં તેમને મુખે ગવાતું સાંભળ્યું હતું ! ”

“ કશી શીકર નહિ ! જે પ્રેમમુગ્ધ તરૂણની વાત હમણાં મેં મને કહી હતી તેના જ પ્રત્યે તમે મુગ્ધ થયાં જણાઓ છો, પરંતુ રાશ ન થશો ! કદાચ આ બગીચામાં જ આપણે તેમનો મેળાપ શકીશું. વળી આ વિસ્તીર્ણ જગતમાં તમારે માટે એક અંતઃક-ુ તલપી રહ્યું છે એમ સાંભળીને તેને પણ કેટલો સંતોષ થશે ? ”

“ શું હજીસુધી તે આ બગીચામાં જ હશે ? ” ઉપાએ ઉત્સુ- સાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“ સંભવિત છે; ચાલો આપણે તપાસ કરીએ. ” એમ બોલતાં મણિગૌરી આગળ થઈ અને મુશીલા તથા ઉપા તેની પાછળ છળ દોરાઈ.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

માધવલાલનો ગભરાટ !

વાચક ! ઉપાને હેમન્તપુરના બાગમાં જ રહેવા દધને હવે આપણે સુરતમાં માધવલાલ તરફ વળીશું. મનોરમાનો તિરસ્કાર કરીને એકવાર રાત્રે તે કલબમાં ગયો અને ત્યાંથી છાનોછાનો પાછો શરીને ગુપચૂપ સૂઈ ગયો, ત્યારથી જ મનોરમા સમજી હતી કે પોતાના પતિની કુટેવ પાછી જોરમાં આવવા લાગી છે. થોડા દિવસ પતિથી રીસાધને મનોરમા બોલી નહિ, પરન્તુ તેનું પરિણામ ઉલટું ખરાબ આવ્યું. રોજ સાંજ પડે અને માધવલાલ બહાર જાય તે વખતે તેને હવે ટાકનાર કે રાકનાર કોઈ રહ્યું નહોતું, એટલે તે પોતાની મેજે ગમે ત્યાં જતો, ગમે તેમ વર્તેતો અને ગમે ત્યારે ઘેર પાછો ફરતો ! મનોરમાનું મૌન્ય-રીસ તેને આ પ્રમાણે ઉલટી સ્વતંત્રતા આપનારી થઈ પડી એટલે તેને તો આનંદ હતો, પરન્તુ મનોરમાનું અંતઃકરણ તેથી બળીને ખાખ થઈ જતું હતું. રાત્રિને વખતે સ્વામીને બહાર ન જવા દેતાં ધરમાં જ રાકી રાખવામાં આવે તો દાડની કે જીગારની કુટેવ મટે એ મનોરમા સારી પેઠે સમજતી હતી અને પોતે રીસાધને પતિની સાથે બોલતી નહોતી તેથી તો ઉલટું ખરાબ પરિણામ આવતું હતું એ જોધને તેણે પોતાનો રાષ મૂકી દેવામાં જ લાભ માન્યો. પતિના મનની નિર્બળતા ઉપર કાંઈક દયા પણ આવી. પતિનો પોતાપરનો પ્રેમ મનોરમાના લક્ષ બહાર નહોતો, પરન્તુ જ્યારે જ્યારે તેને દાડ પીવાની ઇચ્છા સ્ફુરી આવતી ત્યારે ત્યારે તે ઘેલો બની જતો અને મનોરમાને ગણકારતો નહિ ! કોઈ વાર મનોરમા જ્યારે તેને કાંઈ વિનોદમાં ચડાવીને ધરમાં જ રાકી રાખતી ત્યારે તે દાડને સંભારતો નહિ અને સુવાનો વખત થતો એટલે પછી દાડનું સ્મરણ થતું તથાગ્નિ તેને બહુ આતુરતા થતી નહિ, પરન્તુ થોડા દિવસ આમ બનતું અને બહુધા દાડ પીવાની ઘેલછામાં હરકોઈ બહાનું કાઢીને તે

રાત્રે ઘર બહાર નીકળ્યા વિના રહેતો નહિ અને નીકળ્યા પછી ઘેર બહેલાં પાછા ફરવાનું તેને બાન રહેતું નહિ. આવી સ્થિતિમાં દિવસો જતા હતા અને મનોરમાને આપોઆપ રોષ ત્યજીને સ્વામીની સેવામાં ઉપસ્થિત રહેવાની જરૂર પડતી હતી.

એવામાં માધવલાલને પોતાની ટેવમાં ઉત્તેજન મળે એવો એક પ્રસંગ આવ્યો. વાચકને અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે ઉપાના મગજને ઠેકાણે લાવવાના ખાસ પ્રયત્નને માટે મધુકર, અરુણ અને મનોરમા એ ત્રણે હિમન્તપુર ગયાં હતાં ! મનોરમાના પિતાનું ઘર પણ હિમન્તપુરમાં જ હતું એટલે ત્યાં રહેવામાં તેમને કશી અડચણ પડી નહિ અને હિમન્તપુરના રાજના બગીચામાં નવયુવકના ગાનથી ઉપા મુગ્ધ બની હતી તે પોતે જ અરુણ હતો અને જે અગ્નિજ્વી સ્ત્રી તેને બગીચામાં મળી હતી તે પોતે જ મનોરમા હતી એમ સમજાવવાની હવે જરૂર રહેતી નથી.

મનોરમા અને અરુણ હિમન્તપુર ગયાં એટલે માધવલાલને પૂરી સ્વતંત્રતા મળી ! રોજ સાંજ પડતાં તે ઘરની બહાર નીકળતો, તે ઘણી ખરી વાર મધરાતે અને કોઈ કોઈ વાર તો પરોઢના ચાર વાગતાં પાછો ફરતો અને તે પણ ઘણી ખરાબ અવસ્થામાં. ગજવામાં જેટલા પૈસા લઈને તે બહાર નીકળતો તેમાંનું એક દોઢીયું પણ પાછું લેઈને તે ઘેર પાછો ફરતો નહિ ! પરોઢમાં સૂતો તે ઘણી વાર દશ કે બાર વાગતાં થાકીને લોથપોથ થયો હોય એવી અવસ્થામાં બિઠાનામાંથી મેઠો થતો !

ગઈ રાત્રે કલબમાં ગમ્મત હોવાથી અને ગજ કરતાં વધારે પીવાયું હોવાથી આજે અગીયાર વાગ્યા છતાં હજી તે બિઠાનામાંથી મેઠો થયો નહોતો. ચાકર એક બે વાર કહી ગયો કે “ જમવાનું તૈયાર થયું છે અને બટ ખૂમ મારે છે ” પરંતુ હજી તે એમનો ભેમ બિઠાનામાં પડ્યો હતો. એટલામાં ચાકરે આવીને ખખર આપ્યા. : “ કાઠિયાવાડથી આવેલા કોઈ એક ગૃહસ્થ આપને મળવા માંગે

છે અને તે દિવાનખાનામાં બેઠા છે ! ” આ ખબરે માધવલાલની સુસ્તીને ઉડાડી મેલી.

માધવલાલ એકદમ બિછાનામાંથી ઉઠ્યો અને નોકરને પાણી લેખ આવવાનું કહીને તેણે ઉતાવળે ઉતાવળે શરીરપર એક ખમીસ પહેરી લીધું. તુરત ચાકર પાણી લાવ્યો એટલે તે વડે મ્હોં ઘોમ નાંખીને સત્વર તે દિવાનખાનામાં આવ્યો. તેણે જોયું કે પોતાને મળવા આવનાર ગૃહસ્થ કાઠિયાવાડના કોઈ દેશી રાજ્યના અમલદાર જેવો હતો અને પૂર્વે કોઈ વાર પોતાને તેની ઝોળખાણુ થીષ નહોતી. “ પધારો સાહેબ ! ” એટલા વિવેકના શબ્દો બોલીને તે એક ખુરશીપર બેઠો એટલે આગ-નુક ગૃહસ્થે પોતાને આતિ આનંદ થયો હોય એવી રીતે મ્હોં જરા વીધું કરીને પ્રશ્ન કર્યો : “ માધવલાલ ભાઈ આપનું જ નામ કે ? ”

“ જી, હા, હું પોતે જ. સેવકનું આપને શું કામ પડ્યું છે ? ” માધવલાલે ઉત્તર આપ્યો.

“ અને મનોરમાબાઈ તે આપનાં જ પત્નીનું નામ કે ? ”

“ જી હા. ” માધવલાલે મ્હોં મલકાવીને ઉત્તર આપ્યો. આગળ પ્રશ્ન કર્યો : “ આપ ક્યાંથી પધારો છો ? ”

“ જી, હું ભાવનગરથી આવું છું. આપ જાણતા હશે કે અમારા મહારાજનાં કુંવરીસાહેબ બહુ વિદ્યાવિલાસી છે. ‘ સુંદરી હિત સાધક ’ માસિક પત્રમાં આપનાં પત્નીનો એક વિદ્વતાપૂર્ણ લેખ વાંચીને અમારાં કુંવરીસાહેબને બહુ જ આનંદ થયો છે. ”

“ હા. ” માધવલાલે મુંગો હોંકારો બણ્યો.

પેલા ગૃહસ્થે આગળ ચલાવ્યું : “ અમારાં કુંવરીસાહેબ મુંબ-ધથી ભાવનગર જતાં એકાદ દિવસને માટે અહીં યોગ્યાં છે; અત્રની કેટલીક વિદ્યાવિલાસિની સ્ત્રીઓના પરિચયથી તેમને બહુ જ આનંદ થયો છે. ”

“ ધણું સાહે, રાજકુંવરીઓ જ જ્યારે વિદ્યાપ્રિય બનશે, ત્યારે જ તેમના અનુકરણથી સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગમાં કેળવણીનો ફેલાવો થશે. ”

માધવલાલે સ્ત્રીકેળવણીના પ્રશ્નમાં ઉતરવા માંડ્યું.

“આપ ખરું કહો છો. મનોરમાબાઈના લેખ વાંચીને તો કુંવરીસાહેબ બહુ જ ખુશ થયાં છે; અને તેથી તેમની ઇચ્છા. મનોરમાબાઈને મળવાની છે.”

“જણાવવાને દિલગીર છું કે હાલમાં તે અહીં નથી. થોડા દિવસથી તે તેના પિતૃગૃહે ગઈ છે, નહિતો તે પોતે જ ક્યારનીએ કુંવરીસાહેબને મળવાને માટે પહોંચી ચૂકી હોત. કુંવરીસાહેબની પેઠે તેને પણ વાંચવા લખવાનો અને વિદુષી સ્ત્રીઓના સમાગમમાં રહેવાનો મોટો શોખ છે !” માધવલાલે જવાબ આપ્યો, પરંતુ તે જવાબમાં સમાએલું કેટલુંક જુઠાણું તેના હૃદયને દંશ દેવા લાગ્યું; છતાં પારકે મ્હોંએ પોતાની પત્નીની મહત્તા વધારવાને લીધે તેને આનંદ તો થયો જ.

“ખરી વાત છે; એવો શોખ હોય ત્યારે જ ઉત્તમ પ્રકારના લેખો લખી શકાય. ‘હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્થિતિ’ તેનો જેવો ફટ-ગહન પ્રશ્ન તેમણે પોતાના લેખમાં ચર્ચ્યો છે અને તેમાંની ચર્ચાના મુદ્દા તો એટલા બધા ઉત્તમ છે કે હું પણ તે વાંચીને દંગ બની ગયો છું કે એક હિંદુ સ્ત્રીનું મગજ પણ લેખનકળામાં અને વિચારણામાં કેટલું બધું કાર્ય કરી શકે છે ! જે પ્રશ્ન હજીમુધી કેટલાક સંસારસુધારકોના મગજમુધી પણ પહોંચ્યો નથી, તે પ્રશ્ન ઉપર તેમણે એવી તો ઉત્તમ રીતે કલમ ચલાવી છે કે તે વિષયનાં કેટલાં બધાં પુસ્તકો તેમણે વાંચ્યાં હશે ત્યારે આટલો બધો અભ્યાસ કરી શકાયો હશે તેનો જ મને વિચાર થયાં કરે છે.”

માધવલાલે અડાવ્યું : “અભ્યાસ ઉપરની તેની ખંત ધણી મોટી છે અને ખંતથી ગમે તેવું દુઃસાધ્ય કાર્ય પણ સાધી શકાય છે. પણ જો હું ન બૂલતો હોઉં તો એ લેખ તેણે એક અંગ્રેજ લેખને આધારે લખ્યો છે !”

“ઝોહોહો ! ત્યારે તે અંગ્રેજ ભાષા ઉપર પણ કાબૂ ધરાવે છે

કે ? મોટા આનંદની વાત ! અંગ્રેજ લેખો વાંચી સમજીને તેમાંના વિચારોને માતૃભાષામાં યથાસ્થિત રીતે ઉતારવા એ પણ કાંઈ સહેલી વાત નથી—હોં સાહેબ ! એ કાર્યમાં તો ધણીએ અંગ્રેજ ભણેલાઓ પણ ગોથાં ખાઈ જાય છે અને અર્થનો અનર્થ કરી નાંખે છે. અહો ! જમના આટલા બધા ગુણોની તારીફ હું અત્યારે સાંભળું છું, તેમનું દર્શન કરવાનો પ્રસંગ મળે તો હું મને ધન્ય માનું ! ”

“ અત્યારે તો આપ તેને મળી શકો તેમ નથી, એટલે હું લાચાર છું. ”

“ કશી શીકર નહિ. આપ મને તેમનું પૂરેપૂરું સીરનામું આપશો તો હું તેમને મળવાને માટે ખાસ મુસાફરી કરીશ અને કુંવરીસાહેબને પણ તેથી આનંદ થશે. સૌને મળ્યા પછી આવાં એક સન્નારીને મળ્યા વિના રહેવાય એ તો ઠીક નહિ. વાર, ક્યે ગામ તે ગયાં છે ? ”

“ હિમન્તપુર; પણ આપે તસ્દી લાધને એટલે દૂરસુધી જવાની શી જરૂર છે ? ભવિષ્યમાં વળી ધણીએ વારં મળાશે ! ” માધવલાલને કાંઈક વિચાર થવા લાગ્યો.

“ અહો ! એમાં તસ્દી શી છે ? લોકો સેંકડો ગાઉ દેવીઓનાં દર્શનાર્થે જાત્રા કરવા જાય છે અને આવાં દેવીસ્વરૂપ જીવતાં જાગતાં સન્નારીને મળવા જવું એ તો જાત્રા કરતાં પણ વિશેષ છે; એમાં તસ્દી શાની ? ”

“ થોડા દિવસ પછી તે અહીં આવશે એટલે મળી શકાશે; ખીજું તો કશું નહિ, પણ કુંવરીસાહેબને પોતાને તસ્દી પડે તે ઠીક નહિ. ”

“ એવા કામમાં કુંવરીસાહેબ તસ્દી માનતાં જ નથી. તેમને તેમનો મનોરમાખાધને મળવાથી એટલો બધો આનંદ થશે કે તે તસ્દીને ગણકારશે પણ નહિ. તેટલા માટે હિમન્તપુરમાં તે કંઈ જગ્યાએ મળી શકશે તે આપ મને જણાવો. ”

માધવલાલનું મન આનાકાની કરવા લાગ્યું. માસિક પત્ર-
માંનો લેખ તો પોતે જ મનોરમાના નામથી લખ્યો હતો અને એ
લેખ પોતાને નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેની તો મનોરમાને ખબર
પણ નહોતી ! માધવલાલ એ વાત મનોરમાને કહેવાનું ત્રિસરી ગયો
હતો અને વળી અધૂરામાં પૂરું એ લેખ અંગ્રેજી ઉપરથી લખાએલો
હતો કે જે ભાષાનું મનોરમાને જ્ઞાન નહોતું ! જે કુંવરીસાહેબ અને
મનોરમા મળે તો તેમની વાતચીતમાં આ લેખનો મૂળ લખનાર
કોણ છે તે વાત જાહેર થયા વિના રહે જ નહિ અને સઘળો બંડો
ફૂટી જાય ! એક સારા માણસ પાસે પોતાનું આ પ્રકારનું કપટ
જાહેર થાય તે માધવલાલને માટે શરમાવા જેવું હતું અને સ્ત્રીની
મહત્તા વધારવાને માટે લખવામાં આવેલો લેખ તેની જ કીર્તિને
બદો લગાડનારો થઈ પડે એટલું જ નહિ પણ જનસમાજમાં પોતાની
એ વર્તણૂક સખ્ત ટીકાને પાત્ર થઈ પડે ! પોતાના મિત્રે તેની અમણ
પત્નીને નામે જાહેર પત્રમાં લેખો લખીને નામ કાઢ્યું હતું તેવી
રીતે મનોરમાનું નામ પણ લોકોમાં વખણાય અને એ રીતે પોતાની
સુશિક્ષિત પત્ની હોવા માટે પોતાને કાંઈક માન મળે એવી અભિલાષા
પૂરી કરવાને માધવલાલે આ કાર્ય કર્યું હતું, પરંતુ આ સપડામણમાં
આવવાથી તેને હવે પસ્તાવો થવા લાગ્યો. તેણે જવાબ આપવામાં
ગદલાં તદલાં કરવા માંડ્યાં અને કહ્યું : “ તે અહીંથી તો હિમન્તપુર
ગઈ છે, પણ ત્યાં કોઈનો લગ્નપ્રસંગ હતો, એટલે હિમન્તપુરથી તે
ખીજે કોઈ ગામ ગઈ હોય તો તે વિષે હું કશું જાણતો નથી; તેથી
હિમન્તપુરનો આપનો ફેરો કદાચ અશળ જાય એવો પણ બય છે,
તે કારણથી એ તરફી લેવાની હું આપને ના કહું છું. ” માધવલાલે
એક મોટી અડચણ લાવી મૂકી.

પણ એટલાથી કાંઈ આગન્તુક ગૃહસ્થ હિંમત હારી જાય તેવો
નહોતો ! તે બોલ્યો : “ કશી શંકર નહિ. હિમન્તપુર ગયા પછી તે
કોઈ ખીજે ગામ ગયાં હશે, તો ત્યાંથી ત્યાં પણ જવાશે, પછી શો

વાંધો છે ? આપ એક વાર હૈમન્તપુરનું સીરનામું આપો એટલે બસ.”

હવે માધવલાલ ગભરાયો. સામા માણસને નિરૂત્સાહ કરવાનો બીજો કશો માર્ગ હવે તેની પાસે રહ્યો નહોતો ! કુંવરીસાહેબની પાસે પોતાનું પોગળ જરૂર વેરાઇ જશે એવો તેને ભય ઉત્પન્ન થયો. આટલા આગ્રહ પછી ઠેકાણું આપવામાં આનાકાની કરવાથી સામા માણસને વહેમ પડશે એમ પણ તેને લાગ્યું. તે બોલ્યો : “ ત્યારે લખી લ્યો : મન્મથશંકર આનંદશંકરને ત્યાં. પાડાપોળ— હૈમન્તપુર. ”

સીરનામું લખીને આગનુક ગૃહસ્થ પાછો ગયો. માધવલાલના હૃદયમાં ગભરાટનો એક સરખો ઊભરો ચાલતો હતો. આકરે જમવા બેસવાનું કહ્યું, પણ તેને ગણકાર્યા વિના લાગલો જ કપડાં પહેરીને તે તાર ઓશીસ બણો દોડ્યો.

અકરણ ૧૯ મું.

તાર ઉપર તાર.

હૈમન્તપુરમાં મનોરમા પોતાના પિતા મન્મથશંકરને ત્યાં સુખે દિવસો નિર્ગમન કરી રહી હતી. તે મન્મથશંકરની એકની એક પુત્રી હતી તેથી ત્રણ ભાઇઓ તથા ત્રણ ભાભીઓની વચ્ચે એકલી મનોરમાનું માન તથા મન સૌ સારી પેઠે જળવતાં હતાં. પાત દૂર હોવાથી તેનું મન જરા ઉંચું રહેતું, પરન્તુ પતિની કુટેવોને કારણે પતિથી દૂર રહેવામાં તેને રોજના બળાપામાંથી જે મુક્તિ મળતી તે મુક્તિને કારણે તે પિતાને ઘેર સુખે રહી શકતી હતી. વિશેષમાં પોતાના દિયર અરણ્યની સાથે પણ વાર્તાવિતોદમાં તેનો વખત સારી રીતે જતો હતો. અરણ્યને હજીસુધી ઉપાના હાથની પ્રાપ્તિ થઇ નહોતી અને ભવિષ્યમાં તે થશે કે નહિ તે માટે તે શંકાશીલ રહેતો હતો.

૧ કારણથી હિમન્તપુરમાં તેના દિવસો ઉદ્દેગ તથા ચિંતાતુરતામાં જતા હતા, છતાં સુર બાબીના સહવાસને કારણે કોઈ કોઈ વાર પોતાના માનસિક દુઃખને વિસરી જતો હતો.

અત્યારે અરણ્ય મનમથશંકરના ઓરડામાં એક વિશ્વાસનમાં ક્યો હતો. તેના ખોળામાં એક કોરા કાગળની નોટલુક હતી અને મળ્યા હાથમાં પેન્સીલ હતી. જે વખતે અરણ્યનું માનસિક દુઃખ મરાઈ, તે વખતે તે આવી રીતે જ વિચારમાં લીન બનીને બેસી જતો હતો. થોડી વારમાં મનોરમા બાબીઓ સાથેના વાર્તાવિનોદથી ભારીને દિયર પાસે આવીને બોલી: “કેમ કવિરાજ ! શું કરો છો ?”

“બાબી ! જુઓ, પાછી મારી મસ્કરી કરવા માંડી ? કહો, નાના શા સમાચાર છે ?” અરણ્યે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“બસ ! આવતાં વાંત જ ઉપાના શા સમાચાર છે ? કહો, કે દિવસમાં તમારા ‘ઉપા’ રૂપી પ્રણવમંત્રનો જાપ કેટલી વખત ! છે ?”

“બાબી ! હવે મસ્કરી છોડીને સીધો જવાબ આપો ને ? કહો, શા સમાચાર લાવ્યાં છે ?” અરણ્યે વિશેષ ઉત્સુકતા દર્શાવી.

“હા; તમારી ઉપા તો કેવળ ઘેલી બની ગઈ છે, બાધ ! તે સે તમે સીધા ઘેર ચાલ્યા આવ્યા, એટલે એ અધીરી બાળાએ પૂછ્યું કે હવે ગંધર્વરાજનો મેળાપ પુનઃ ક્યારે થશે ?”

બાબીના વદનની સામે ઉત્સુકતાથી જોઈ રહીને અરણ્યે પૂછ્યું: “હા, પછી તમે શું કહ્યું ?”

“મેં કહ્યું કે હું તજવીજ કરીશ અને પછી કહીશ.” મનો-બોલી.

“એ તમે બહુ ખોટું કર્યું ! બાબી ! તમે એ ખરેખરી તકલીફ ! તે જ વખતે તમારે મારો અને એનો મેળાપ કરાવવો તો હતો !”

“દિયરજી! પણ નાટકમાં કાંઈ નાયક-નાયિકાનો મેળાપ પ્રથમ પ્રવેશમાં જ થઈ જતો નથી, એટલું યાદ રાખજો હો!”

“તે તો સૂત્રધારની મરજીની વાત છે.” અરજી કહ્યું.

“પણ ચતુર સૂત્રધાર રસની જમાવટ માટે તમે કહો છો તેવી ગોઠવણ કદાપિ કરતો નથી.” મનોરમાએ દલીલ કરી.

“પણ તમને કાંઈ સફળતાનો સંભવ જણાય છે?” હજી અરજીની ઉત્સુકતા શમી નહિ.

“સફળતા-અસફળતા એ પ્રભુને હાથ છે; મનુષ્યના હાથમાં માત્ર પ્રયત્ન કરવાનું રહ્યું છે અને તે આપણે કરીએ છીએ.”

“પણ આજ ફરવા જવાનું શું પરિણામ આવ્યું?” અરજી પૂછ્યું.

“કાંઈ જ નહિ. તમે જાણો છો કે રોગ કપરો છે, તે કાંઈ એક ક્ષણમાં દૂર થાય તેવો નથી.”

“પણ હવે તે દૂર થતાં કેટલો વખત થશે તે કાંઈ કહેશો? પાંચ વર્ષ જોઈશે કે એક વર્ષ?” અરજી કંટાળીને પૂછ્યું.

“બસ! એટલામાં કંટાળી ગયા? મને જોવા દો તમારી નોટબુક! અત્યારસુધીમાં તમારી પ્રિયતમાના વિરહમાં તમે કેટલીક કવિતાઓ લખી નાંખી છે, તે તો જરા જોઉં!” એમ કહેતાં જ મનોરમાએ અરજીના ખોળામાંથી નોટબુક ઉપાડી લીધી અને તેમાંની એક કવિતા તે હસતી હસતી વાંચવા લાગી:

• “સારથી આ સૂર્ય કેરો, બ્યોમમાં પ્રવિશે ઉધા!

“તેહને દે વાસ તુજ મંદીરિયાનિ વિષે ઉધા.   ટક.

“જોડિ રથ મનનો સુપ્રેમી સૂર્યને પધરાવતો,

“જો! અરજી દે દર્શ કેવો આજ પૂર્વ દિશે, ઉધા!   સા.

“પ્રેમથી બીનું હૃદય તારું કરી ખુલ્લું હવે,

“આ અરજીને આપતી સત્કાર તું નહિશે ઉધા?   સા.

મઝલ પૂરેપૂરી વાંચી રહીને મનોરમા ખોલી: “વાહ, કવિરાજ

વાહ ! પણ અરુણની આટલી પ્રાર્થનાથી ઉપા રીઝે તેવી નથી ! ઉપા તો કહે છે કે અરુણ પોતાની પાસે વેશ કાઢીને નાચે, તો પોતે મનાય; કહો, છે તે કબૂલ ? ”

અરુણ વદન ઉપર કંટાળો અને ખેદ દર્શાવતા બોલ્યો : “ બાબી ! હવે મારી મસ્કરી નહિ કરો. મને અહીં એકલો રહેવા દો. એકાંત વિના મારા મનની શાંતિ થશે નહિ. ”

“ એમ શાન્તિ નહિ થાય, દિયરજી ! શાંતિ મેળવવી હોય તો રાજજીના બાગમાં જાઓ અને જે આસન ઉપર ઉપા બેઠી હતી તે આસન પાસે જઈને ઉપાએ અહીં પોતાનો પગ મૂક્યો હતો, અહીં પોતાની આંગળીઓ અરાડી હતી, આવી રીતે તે હાથ ટેકવીને બેઠી હતી, એવી એવી બાબતો સંભારીને તે વિષે કવિતાઓ લખો, એટલે તમારું મન શાંત થશે ! ”

“ હવે મારો કંટો છોડવો છે કે મસ્કરી જ કરવી છે ? તમે મુદ્દાની વાત કહેતાં નથી ને, મ્હને મ્હીડવો છો. ”

“ મુદ્દાની વાત તો હું કહું છું કે રોગ કપરો છે; હજી માત્ર નિદાન થયું છે એટલે કે રોગનું કારણ જાણ્યું છે; હવે તેનો આપધો-પચાર શરૂ થશે અને ધીમે ધીમે રોગ મટશે. પણ રોગને જો ખરેખરો મટેલો જોવો હોય તો જેમ વૈદ્ય કહે તેમ જ વર્તવું જોઈએ. ”

“ હું તેની ક્યાં ના કહું છું ? હું તો તમે કહો તેમ કરવાને તૈયાર છું; કહો, શી આજ્ઞા છે ? ”

“ મારી આજ્ઞા છે કે પેટમાં છરી મારો. ” મનોરમા હસીને બોલી.

“ જુઓ, પાછી મસ્કરી માંડી ? ”

દિયર-બોળાઈને આ વિનોદ ચાલતો હતો એવામાં નીચેથી કોઈએ અરુણના નામની જૂમ મારી. અરુણે બારીની બહાર નજર ફરી અને પૂછ્યું : “ કોણ છે એ ? ”

“ અરુણરાયના નામનો તાર છે. ” બહારથી તારના મટેવા-ળાએ જવાબ આપ્યો. અરુણ નીચે જઈને તાર લપ્ત આપ્યો અને

ફાડીને વાંચ્યો. વાંચતાં જ તે કાંઈક શુંચવણમાં પડેલો દેખાયો.

મનોરમાએ ચિંતાતુરતાથી પૂછ્યું: “ક્યાંનો તાર છે એ ? શું તમારા બાઇને શરીરે કાંઈ અસુખ છે ?”

“મને કાંઈ આમાં સમજ પડતી નથી; હવે તો તમે પણ અંગ્રેજ બણ્યાં છો, એટલે તમારી મેજે જ વાંચોને.” એમ કહીને અરુણે બાબીના હાથમાં તાર મેલ્યો.

મનોરમાએ તાર હાથમાં લીધો અને વાંચ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે “તારી બાબીને લાંથી કોઈ બીજો સ્થળે મોકલી દે. કોઈ અગ્નિ-પ્રયો માણસ તેનો મેળાપ ન કરી શકે એવી ખાસ યોજના કરજે.”

અરુણ કે મનોરમા આ તારનો હેતુ બિલકુલ સમજી શક્યાં નહિ. પોતાને હિમંતપુરમાંથી બીજો સ્થળે મોકલવાનું કાંઈ કારણ જ મનોરમા કહી શકી નહિ. તેઓ હજી આટલો વિચાર કરી રહ્યાં હતાં, એટલામાં તો બીજી વાર અરુણના નામની ખૂમ પડી !

વળી પાછો બીજો તાર આવ્યો! અરુણ તાર લઈ આવ્યો અને તે તેણે વાંચ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે “અરુણ ! જો તને કોઈ “સુંદરી હિતસાધક” ના લેખ વિષે પૂછે તો કહેજે કે તે વિષે મને કશી ખબર નથી.”

આ તાર વાંચીને વળી દિયર બોબ્બલ વધારે શુંચવણમાં પડ્યાં. પહેલા તાર સાથે આ તારનો કાંઈ જ સંબંધ હોય તેમ માલુમ પડતું નહોતું. “સુંદરી હિતસાધક” નો લેખ શું અને તે સાથે પોતાનો શો સંબંધ હોય તે મનોરમા કહી પણ શકી નહિ. મનોરમાએ પૂછ્યું: “અરુણબાઈ ! ઉપરાઉપરી આ એ તાર તમારા બાઇએ શામાટે કર્યા તે તમે કાંઈ સમજી શકો છો ?”

“બિલકુલ નહિ ! જેટલાં તમે શુંચવાઓ છો, તેટલો જ, હું શુંચવાઉં છું !”

એટલામાં વળી અરુણના નામનો ત્રીજો તાર આવ્યો ! મનમાં પ્રતિક્ષણે વધારે શુંચવાતો જતો અરુણ તાર લઈ આવ્યો અને તે

તેણે વાંચ્યો. તેમાં લખ્યું હતું: “ અરણ્ય! એક બાળક હું તને સ્થવવાની બૂલી ગયો. તારી બાબીનું બીજ સ્થળનું સીરનામું જો કોઈ તારી પાસે માંગે તો આપતો નહિ; અને કાંઈ બળતું જ નામ આપીને તેને બૂલાવામાં નાંખજે. ”

પહેલા તારની સાથે આ તારનો કાંઈક સંબંધ જણાયો, પરંતુ હજી પણ તેનો હેતુ સમજાયો નહિ. અરણ્યના નામના તાર ઉપરાઉપરી આવતા જોઈને ધરવાળાંઓને ચિન્તા થવા લાગી. મનોરમાનો મોટો ભાઈ વિનોદરાય એકદમ ઉપર આવ્યો અને તેણે અરણ્યને પૂછ્યું: “ અરણ્યરાય! ઉપરાઉપરી આટલા બધા તાર શાના આવ્યા? કાંઈ ચિન્તાજનક ખબર તો નથીને? ”

અરણ્યે કહ્યું: “ આ રહ્યા તે તાર; જુઓને, હું અને મનોરમા તો તે વાંચીને શુચવાયાં છીએ અમને કાંઈ સમજ પડતી નથી. ”

વિનોદરાયે સઘળા તારો વાંચ્યા અને તે પણ તારોનો હેતુ સમજવાને શુચવાયો, એટલામાં તો ચોથો તાર આવ્યો.

અરણ્યે તે ફાડીને વાંચ્યો. તેમાં નીચે મુજબ લખેલું હતું: “ અરણ્ય! મને બહુ ચિન્તા થાય છે. તારી બાબીને તે છુપાવી દીધી કે કેમ તેનો જવાબ આપ. રાજકુવરી થોડી વારમાં ત્યાં પહોંચી જશે અને તે તેને મળશે. વાતચીતમાં જુલો ચૂકે એમ ન બોલતો કે તારી બાબીને અંગ્રેજી બાષાનું જ્ઞાન નથી. ”

વિનોદરાય આ સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડ્યો અને બોલ્યો: “ સમજ્યો, સમજ્યો, હું સઘળી વાત સમજી ગયો. મનુ પહેલેને શા માટે છુપાવવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે તે પણ મારા સમજવામાં આવ્યું. ”

અરણ્યે પૂછ્યું: “ ત્યારે મને સમજવો, આ બધું શું છે? ”
વિનોદે બોલ્યો: “ તમે ગયા માસનું “ સુંદરી હિતસાધક ” વાંચ્યું છે? ”

“ ના, તેમાં શું છે? ”

“ તેમાં મનુ બહેનની સહીથી એક લેખ છપાએલો છે. તે અંગ્રેજી ઉપરથી લખાએલો છે. માધવલાલે એ લેખ મનુ બહેનના નામથી લખેલો. હવે અત્યારે કોઈ રાજકુંવરી એ લેખ ઉપરથી આકર્ષાઈને તેની લેખિકાને મળવા આવતી હશે અને માધવલાલના જાણવામાં તે આવ્યું હશે તેથી તે ગભરાય છે કે જો રાજકુંવરી મનુ બહેનના અંગ્રેજી ભાષાના અજ્ઞાન વિષે જાણે તો એ લેખ હેઠળ મનુ બહેનના નામ માટે માધવલાલને પોતાને જ શરમાવું પડે કે સ્ત્રીના નામથી પોતે જ લેખ લખ્યો છે. આવી ફજેતી નહિ થવા દેવાને તે મનુ બહેનને કોઈ બીજે સ્થળે મોકલવાનું કે છુપાવવાનું લખે છે. પણ હવે કાંઈ શીકર જેવું નથી, કારણકે મનુ બહેને થોડા વખતમાં પણ બહુ ખંત તથા શ્રમવડે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ઠીક ઠીક કર્યો છે અને માધવલાલને તે વિષેની ખબર નથી. ”

એમ કહીને વિનોદરાય એકદમ પોતાના સ્વના આરડામાં ગયો અને પોતાની સ્ત્રીની પેટીમાં ગયા માસનું “ સુંદરી હિતસાધક ” પડ્યું હતું તે લઈને પાછો આવ્યો. તેણે મનોરમાની સહીવાળો લેખ કાઢીને પોતાની બહેનના હાથમાં મૂક્યો અને તે જોઈને મનોરમા તથા અરુણ સ્તબ્ધ બની ગયાં !

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ચિંતા અને ગભરાટ.

માધવલાલે કદેશ સાહસ માટે હવે તેને બહુ પસ્તાવો થતો હતો. વિદ્વાન્ તરીકેનું પોતાનું નામ અત્યંત કલંકિત થશે અને પોતાની ચોરી પકડાતાં પોતાથી શરીથી લોકોમાં મ્હોં પણ બતાવી શકાશે નહિ તેવી ચિંતા તેના ચિત્તમાં એકસરખી રીતે પ્રજ્વળ્યા કરતી હતી. તેણે અરુણ ઉપર ચાર તાર ઉપરાઉપરી કર્યા અને સાંજસુધી રાહ જોઈ પરન્તુ અરુણ તરફથી તેનો કશો ઉત્તર મળ્યો નહિ, એટલે તેની

ચિન્તામાં વધારે થયો. તેણે ખાનગી રીતે તપાસ કરી તો માલૂમ પડ્યું કે ત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં રાજકુંવરી અને તેમનો કાઠિયાવાડી સેક્રેટરી હેમન્તપુર વિદાય થઇ ગયાં હતાં! માધવલાલને એવો વહેમ આવ્યો કે કદાચ એ કાઠિયાવાડીએ પોતાની ફરજતી કરવાને જ તેનો આ પ્રમાણે પીછો લીધેલો હોવો જોઇએ; નહિતો મનોરમાને મળવા માટે જ ખાસ હેમન્તપુરસુધી મુસાફરી કરવાનું તેઓ માથે શામાટે લે ? આ શંકા ઉત્પન્ન થતાંની સાથે માધવલાલ નિશ્ચય કરી બેઠો કે પોતે વિદ્વાન વર્ગમાં બદનામ થયાં વિના રહેશે નહિ. લાગણી જ તે 'સુંદરી હિતસાધક' પત્રના તંત્રીની મુલાકાતે ગયો અને વાતચીતમાં જે કાંઈ પૂછી લીધું તેપરથી એટલું માલૂમ પડ્યું કે રાજકુંવરીએ એ પત્રના તંત્રીની મુલાકાત લીધી હતી ખરી પરન્તુ મનોરમા સંબંધે કશી ખાસ વિગત પૂછી નહોતી. આ પરથી વળી માધવલાલની શંકા ડગમગી; પરન્તુ અરૂણ તરફથી કશો ઉત્તર નહિ મળવાને લીધે તેને બહુ ચિન્તા થવા લાગી. સાંજે પાછો તેણે પાંચમે તાર કર્યો અને અરૂણને જણાવ્યું કે “ત્યાં શી સ્થિતિ થઇ તેનો જવાબ આપ.” રાત્રિના દશ વાગતાં સુધી માધવલાલ ઘેર જગતો બેઠો પણ તારનો કશો જવાબ પાછો કર્યો નહિ.

તે રાત્રે તેણે કલબમાં જવાનું કે બહાર ફરવા જવાનું માંડી વાળ્યું અને ચિંતાતુર અવસ્થામાં જ તે બિછાનામાં પડ્યો. મધ્યરાત્રિ થઇ. પણ તારનો જવાબ આવ્યો નહિ કે તેને ઉંઘ પણ આવી નહિ. પડોશમાં કોઇનું ઉચ્ચ સ્વરે બોલાતું નામ તે સાંભળતો કે તુરત જ તે કાન દેતો અને તારનો પટ્ટાવાળો પોતાનું નામ પોકારતો હોય એવી તેને ભ્રમણા થતી. એકાદ બે વાર તો એવી વહેમ પડતી જુ-મેની ખાત્રી કરવાને તેણે બારી ઉઘાડીને નીચે નજર પણ કરી, પરન્તુ ત્યાં તારવાળો માલૂમ પડતો નહિ એટલે પોતે નિરાશ થઇને પાછો બિછાનામાં પડતો. આ વખતે તેને બીજી શંકા આવી. તારનો જવાબ નહિ મળવાનું કારણ હેમન્તપુરની તાર ઓપીસના ટાઇમને

લગતું જ કાંઈ હશે કે કેમ તેવો તેને સંશય ઉત્પન્ન થયો. પુસ્તકોના કપાટમાંથી તાર ખાતાની ગાંધડ શોધી કાઢી અને તેમાં બેસીને તે જાણ્યું કે ત્યાંની ઓપીસ સાંજે સાત વાગતાં બંધ થતી હતી ! માધવલાલ નિરાશ થયો. પોતાનો તાર અરુણને મળી શક્યો હશે કે કેમ તેની પણ તેને ખાતરી થઈ નહિ. તે નિરાશ થઈને ફરી બિછાનામાં પડ્યો. હવે તો આવવાની આશા રહી નહોતી, એટલે તેના ચિત્તની અમુકા તો દૂર થઈ. લેખવાને શંકા મારતાં છેક પરાઈએ લેખ આવી અને ક્ષણભર માધવલાલ ચિંતા તથા ગભરાટને વિસરી ગયો.

બીજે દિવસે સ્વાભાવિક રીતે જ તે નવ વાગ્યે બિછાનામાંથી ઉઠ્યો કે તુરત જ તેને અરુણ તરફનો જવાબ તારથી મળ્યો. જવાબમાં લખ્યું હતું કે: “ રાજકુંવરી અત્રેના મહારાજનાં મેમાન તરીકે ઉતર્યા છે અને ગઈ રાત્રે મનોરમાની મુલાકાત તેમણે લીધી છે. કોઈ બીજો સ્થળે જઈને છુપાવાની મનોરમાની ઇચ્છા નહોતી. ”

આ જવાબ વાંચતાં જ માધવલાલ ઠંડોગાર થઈ ગયો ! પોતે આટલી આટલી ચેતવણી આપ્યા છતાં છેવટે મનોરમાએ રાજકુંવરીની મુલાકાત તો લીધી જ ! આથી મનોરમા ઉપર તેને ક્રોધ પણ થયો. પોતાની ખાસ સચના છતાં તે તેણે માની નહિ અને પોતાની મરજી મુજબ વર્તીને પોતાને બદનામ કર્યો એવું સાંભરી આવતાં તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. આવી હુજૂત કરવા માટે બે મનોરમા સુરતમાં હોય તો માધવલાલ તેને સોટીએ ને સોટીએ પાંસરી કર્યા વિના ન જ રહે, એટલે બધો તે ગરમ બની ગયો. હવે શું કરવું તેના તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો. તેણે મનોરમાની શુદ્ધબુદ્ધિ કેવી રીતે ઠેકાણે લાવવી તેની યુક્તિ શોધવા માંડી. એક વાર એવું જ મનમાં આવ્યું કે “ અત્યારે ને અત્યારે હૈમનતપુર જઈ અને મારી આજ્ઞા નહિ માનવા માટે મનોરમાને ત્યાં ને ત્યાં જ શિક્ષા કરું-પછી બધે લોકો અને જાડો કહે. ” વળી બીજી વાર એવો વિચાર આવ્યો કે: “ ત્યાં ને ત્યાં જ શિક્ષા તો ન કરવી પણ એને એકદમ અહીં લઈ

આવવી અને અહીં લાવ્યા પછી તેની ષોડશોપચારે પૂજા કરવી ! ” જરા લાંબો વિચાર આવતાં એમ થયું કે “ હજી રાજકુંવરી હૈમ-ન્ટપુરમાં જ હશે અને હું ત્યાં જઈશ તો વળી વધારે ફજેતી થશે, માટે એકાદ દિવસ પછી હૈમન્ટપુર જવું અને મનોરમાને લઈ આવવી. ” આવા આવા કેટલાક વિચારો એક પછી એક માધવ-લાલના ચિત્તમાં ડોકીયાં કરવા લાગ્યા, પરંતુ કશો નિર્ણય કરાયો નહિ. જોતજોતાંમાં અગીયાર વાગ્યા, પરંતુ હજીસુધી તે તારતું પરખીડીયું હાથમાં જ પકડીને બેઠો હતો. ચાકર બે ત્રણ વાર કહી ગયો ત્યારે તે નહાવા ઉઠ્યો અને અન્યમનસ્ક સ્થિતિમાં અર્ધું પર્ધું ખાંધ લીધું. બપોરે એકાદ બે મિત્રો આવીને શેતરંજ માંડીને બેઠા, તેમાં માધવલાલે ભાગ લીધો, પણ તે નીરસપણે જ. પોતાની ફજેતીના ભયથી તે એટલો બધો ગભરાયો હતો કે હવે તેને ખહાર નીકળવાનું પણ ગમતું નહોતું.

મિત્રો એકાદ કલાક ગમત કરીને ચાલ્યા ગયા એટલે તે ફરીને બિછાનામાં પડ્યો અને ચિત્રવિચિત્ર વિચારશ્રેણીએ ચડ્યો. લોકોમાં પોતે પોતાની સ્ત્રીને નામે લેખ લખ્યો એવી વાત જાહેર થતાં પોતાને માથે જે કલંક આવે તેને માટે પોતે કેવી રીતે બચાવ કરવો અથવા તે કલંક ધોઈ નાંખવાને હવે કેવી રીતે વર્તવું તેના વિચારો તેણે કરવા માંડ્યા. એક વિચાર તેને સૃજી આવ્યો. જેઓ પૂછે તેઓને એવો જવાબ આપવો કે “ મનોરમાને અંગ્રેજી લેખ સમજાવ્યો હતો અને પછી પોતાની યાદદાસ્ત ઉપરથી મનોરમાએ એ લેખ ગુજરાતી ભાષામાં લખી કાઢ્યો હતો. ” લેખની ભાષાની ઉચ્ચતાના સંશય કાઢનારને માટે તેણે એવો જવાબ ગોઠવ્યો કે “ એ લેખ મનોરમાએ લખ્યા પછી મેં તેમાં કેટલોક ભાષાસુધારણા સંબંધી ફેરફાર કર્યો હતો એટલે એવી સંસ્કારી ભાષા તેમાં આવી શકી છે. ” વળી તેને વિચાર થયો કે “ મનોરમામાં હિંદી ભાષા વાંચીને સમજવાની તો થોડી થોડી શક્તિ છે, તો એ અંગ્રેજી લેખનું હિંદી

બાષાન્તર ને કોઈ હિંદી પત્રમાં થઈને બહાર પડેલું મળી આવે તો ઘણું સાઈ. ” છેલ્લા ત્રણ ચાર માસનાં હિંદી માસિક ચોપાનીયાંઓની તપાસ કરવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને તે માટે કોઈ સારી સાયબેરીમાં જવાની તેણે તૈયારી કરી.

કપડાં પહેરીને માધવલાલ ઘરની બહાર નીકળ્યો, ત્યાં તેને મળવા આવવા માટે તેનો મિત્ર ગણપત આવતો જણાયો. માધવલાલને તૈયારી કરીને ઘરમાંથી બહાર જતો જોતાં જ ગણપત બોલી ઉઠ્યો: “ કેમ બાઈ ! હું તમને મુબારકબાદી આપવા આવું છું અને તમે વળી ક્યાં બહાર જાઓ છો ? ”

“ શાની મુબારકબાદી આપવા આવ્યા છો ? ” માધવલાલે કાંઈક આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

ગણપતે મુંગા મુંગા પોતાના હાથમાંનો “ મર્યાદા ” નામના હિંદી માસિક પત્રનો ચંક માધવલાલના હાથમાં મૂક્યો અને તેમાંનો એક હિંદી લેખ તેને કાઢી બતાવ્યો. લેખને મથળે લખ્યું હતું કે “ શ્રીમતી મનોરમાબાઈ માધવલાલકે ગુજરાતી બાષાકે લેખસે અનુવાદિત. ” માધવલાલ આ વાંચતાં જ વળી વિશેષ આશ્ચર્ય અને ખેદનો ભોગ થઈ પડ્યો. ગણપત બોલ્યો: “ તમારાં પત્નીના લેખોની ઉત્તમતાએ હિંદી પત્રકારોનું ધ્યાન પણ આકર્ષ્યું છે તે માટે હું તમને મુબારકબાદી આપું છું. ”

માધવલાલના મનનો ગજરાટ તો તે પોતે જ સમજતો. ઊભો હતો ! હિંદીના કોઈ લેખનો આધાર શોધવાને તે પ્રયત્ન કરવા ધારતો હતો તેને બદલે પોતાના જ ગુજરાતી લેખને આધારે હિંદીમાં લખા-એલો લેખ જોવામાં આવતાં તે વળી વધારે નિરાશ થયો અને બહાર જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ગણપત અને માધવલાલ બન્ને પાછા ઘરની અંદર ગયા અને આડા અવળા ટોળ-ટપ્પામાં વખત ગાળી ચોડીકરે છૂટા પડ્યા.

પોતાના બચાવનો કશો પણ માર્ગ માધવલાલને માટે હવે ખુલ્લો

રહ્યો નહોતો. પોતાને બદનામ થવું પડશે અને લોકોમાં મ્હોં પણ નહિ બતાવી શકાય એવી હવે તેની ખાત્રી થઈ. લોકો આંગળીઓ કરશે અને “આ પેલો બૈરીને નામે લેખ લખનારો” કહી ચ્હીડવશે તે કેમ સહી શકાશે તેનો વિચાર આવતાં તેનું વદન મરણ પામ્યાના જેવું શીડકું બની ગયું. વિચારમગ્નતાને લીધે રાત્રિભોજન પણ કર્યાવિના તે સૂઈ ગયો. રોજ દારૂ પીવાની ટેવ હતી, પરંતુ એ દિવસથી તે એવો બૂલી જવાયો હતો કે તેનું નામ પણ સાંભરતું નહોતું.

બીજા દિવસનું પ્રભાત થયું અને હજી માધવલાલ પોતાની કંફાડી સ્થિતિનો વિચાર કરતો બિછાનામાં આળાટતો જ હતો, એટલામાં ચાકરે આવીને કહ્યું: “સાહેબ ! તે દિવસે પેલા કાઠિયાવાડી ગૃહસ્થ આપને મળવા આવ્યા હતા તે ફરીથી પાછા આપને મળવા આવ્યા છે અને દિવાનખાનામાં આપની રાહ જોતા બેઠા છે !”

માધવલાલને તો આ ખબર સાંભળતાં જ મોટા ધ્રાસ્કો પડ્યો !” હાય, હાય ! માઈ સધળું પોગળ તો વેરાઈ ગયું છે અને હવે હું તેને કેવી રીતે મ્હોં બતાવીશ ? એ અને પૂછશે તેનો હું શો જવાબ આપીશ ?” આવા આવા વિચારોને લીધે તે વિશેષ ગભરાયો. એ કાઠિયાવાડી ગૃહસ્થ હજી પણ તેનો પીછો છોડતો નહોતો. તેપરથી તેને એવો સજ્જડ બ્હેમ ઉત્પન્ન થયો કે પહેલેથી જ પોતાનું આ પોગળ તે જાણતો હોવો જોઈએ અને આ બધું તરકટ તેણે પોતાને બદનામ કરવા માટે જ કર્યું હોવું જોઈએ. પણ હવે શું થાય ? ફરીથી કોઈ વાર આવું ન કરવું એવો બોધ માધવલાલને મળ્યો હતો, પરંતુ જે થઈ ગયું તેનો હવે બીજો શો ઉપાય ? તેણે ચાકરને કહ્યું: “જા, એ કાઠિયાવાડી ગૃહસ્થને કહેજે કે બાઇનું શરીર થોડા દિવસથી નૂરમ રહે છે એટલે તે તમને મળી શકશે નહિ, અને વળી અત્યારે તાવ આવ્યો છે એટલે બિછાનામાંથી ઉઠી શકે તેમ નથી.”

ચાકર હહાપણ કરવા લાગ્યો: “પણ બાઇસાહેબ ! આપને તાવ આવે છે ત્યારે દવા કેમ ખાતા નથી ?”

“અરે જાને, દોઢડાણા ! હું કહું છું એવો જવાબ આપી આવ.” માધવલાલે ગુસ્સો કરીને કહ્યું.

ચાકરે દિવાનખાનામાં આવીને ખચર આપ્યા. કાઠિયાવાડી ગૃહસ્થે ચાકરને કહ્યું : “એમ કે ? ત્યારે તો જા, ભાઈને ખચર આપ કે હું તેમની તબીયત જોવા માટે અંદર આવું છું.”

ચાકરે લાગલા જ પાછા ફરીને માધવલાલને ખચર આપ્યા. “તાંડે સત્યાનાથ જાય ! હજી પણ મારો પીછો છોડતો નથી ! હાય, હાય, હવે હું શું કરીશ ?” એટલો ઉદ્દગાર મુખમાંથી નીકળી ગયો, તે સાથે જ બહારની ઓસરીમાં પગરવ સંભળાયો એટલે માધવલાલ સશળો રત્નઈ ઓઢીને તાવ આવ્યો. હાય તેવો દેખાવ કરી બિછાનામાં પડ્યો અને આંખો મીંચી દીધી !

પ્રકરણ ૨૧ મું.

“અજબ ! અજબ !”

તે કાઠિયાવાડી ગૃહસ્થ માધવલાલના સૂવાના ઓરડામાં આવ્યો, ત્યારે માધવલાલની આંખો મીંચેલી હોવાથી તેને એમ લાગ્યું કે તે કદાચ ઉંઘમાં હશે. ચાકર પાસે જ બોલો હતો, તેને તેણે પૂછ્યું : “કેમ, ભાઈ ઉંઘી ગયા છે કે ?”

ચાકરે જવાબ આપ્યો : “અરે, નારે ! હમણું જ મારી સાથે વાતચીત કરતાં તાને !”

ચાકરે આ પ્રમાણે કાન્યું કાન્યું જોઈને માધવલાલ સમજી ગયો કે હવે વધારે વખત ઉંઘવાનો ઢાંગ ચાલી શકનાર નથી. તેણે તુરત જ આંખો ઉઘાડી અને માંદાની પેઠે ધીમે સ્વરે ઉત્તર આપ્યો : “ખપારો ભાહેબ !”

“જા. હા, આપની તબીયત હમણું કાંઈ નરમ ચાલે છે કે શું ?”

“હા, સાહેબ ! કાલે જ જરા સીક થઇ ગયો છું.”

“આપને તાવ આવ્યો છે ?” એમ બોલતાં જ તે ગૃહસ્થે પોતાનો હાથ લાંબો કરીને માધવલાલના કપાળપર મેલ્યો ! કપાળ ઠંડું હીમ જેવું હતું ! માધવલાલ મનમાં પોકારી ઉઠ્યો : “તારું સત્તા-નાશ જય રે અધ્યા ! હવે હું શું ખહાનું કાઢીશ ?” તે ગૃહસ્થ આગળ બોલ્યો : “અત્યારે તો તાવ નથી જણાતો.”

“થોડી વાર પહેલાં પરસેવો વળ્યો હતો એટલે તાવ ઉતર્યો લાગે છે, પરંતુ એક દિવસના તાવમાં અંશકિત બહુ આની ગઈ છે.”

“સાધારણ તાવ હશે તો એની મેળે જ ઉતરી જશે. હું અને કુંવરીસાહેબ હેમન્ટપુર જઈ આવ્યાં હોં !”

માધવલાલના કાળજમાં ચીરો પડ્યો. શું બોલવું તે તેની ગભરાએલી મતિને સૂઝ્યું જ નહિ ! છતાં વિવેકની ખાતર ઉત્તર તો આપવો જ જોઈએ ! તે બોલ્યો : “વાર, મુલાકાત થઈ કે નહિ ?”

“હા, મનોરમાબાઈ ત્યાં જ હતાં. અમે ઉતર્યાં તો રાજજીના પરોણા તરીકે, પરંતુ પછી રાત્રે અમે તેમની મુલાકાત લીધી.”

“ઠીક કર્યું.” માધવલાલે વાતને ટૂંકેથી પતાવી દેવાનો યત્ન કર્યો.

તે કાઠિયાવાડી ગૃહસ્થે આગળ ચલાવ્યું : “તેમની મુલાકાતથી અમે ધાર્યું હતું તે કરતાં અમને વિશેષ આનંદ થયો ! શી તેમની સુશીલતા ! તેમનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ ઠીક છે.”

માધવલાલ ચમકી ગયો ; પણ તેણે પોતાનું આશ્ચર્ય એ ગૃહસ્થને જણાવવા દીધું નહિ. મનોરમાને અંગ્રેજી આવડતું જ નહોતું, તો પછી તેનું અંગ્રેજી જ્ઞાન ઠીક શી રીતે હોઈ શકે તે જ માધવલાલ સમજ્યો નહિ. પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું : “અને વળી સ્ત્રીજીવનસંબંધે તેમણે પેલા લેખમાં જેવા ઉદાર વિચારો દર્શાવ્યા છે તેવા જ ઉદાર વિચારો તેમણે ખુલ્લી રીતે અમારી સમક્ષ પણ જણાવ્યા. એ પ્રજાનું નીતિબળ કોઈક જ સ્ત્રીઓમાં હોય છે.”

માધવલાલનું આશ્ચર્ય વધવા લાગ્યું.

“ આપ જાણતા હશે કે અમારાં કુંવરીસાહેબને વિદ્યાનો વ્યાસંગ બહુ ગમે છે. આપણા આર્ય સ્ત્રીજીવનને સુધારવાને પોતે કાંઈક પ્રયાસ કરવાની ધારણા રાખે છે અને તેને માટે એક સ્ત્રીમંડળ સ્થાપવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે. આ સ્ત્રીમંડળની યોજના એવી રાખવામાં આવી છે કે ગુજરાતી ભાષા બોલી જાણનારી હરકોઈ સ્ત્રી તે મંડળના સભાસદ તરીકે દાખલ થઈ શકે. આ મંડળની મુખ્ય ઓફીસ એક સ્થળે રાખવી અને બીજાં જૂદાં જૂદાં શહેરોમાં એની શાખાઓ સ્થાપવી. આ શાખાની સ્ત્રી સભાસદોને પણ સ્ત્રીધર્મની ઉન્નતિને માટે યત્ન કરવાનો કેટલોક કાર્યક્રમ નિશ્ચિત કરી આપવો. સ્થળબેદે કરીને એ કાર્યક્રમમાં પણ બેદ રાખવાની જરૂર પડે તેમ છે, એટલે સઘળી શાખાઓને માટે એકસરખો કાર્યક્રમ નિશ્ચિત નહિ કરતાં દરેક શાખાનો પોતપોતાના કાર્ય સંબંધે અભિપ્રાય લેખતે તદ્દનુસાર એ ક્રમ ઠરાવી આપવો એવી સૂચના . મનોરમાબાઈએ કરી તે ઉપરથી કુંવરીસાહેબ પણ હવે એ જ વિચારપર આવ્યાં છે અને મનોરમાબાઈનું નામ એ સ્ત્રીમંડળના એક મુખ્ય સભાસદ તરીકે આપવાની તેમણે કળહીત આપી છે. માધવલાલભાઈ ! હું આપને શું કહું ? જો મનોરમાબાઈ જેવાં સુશીલ, સાદાં, વિચારક અને વિદ્યાસંપન્ન બાઈ અમારા કાઠિયાવાડમાં માત્ર અર્ધો ડઝન હોય તો થોડાં જ વર્ષમાં તેઓ કાઠિયાવાડનું સ્ત્રીજીવન ઉત્તમ બનાવી દેવાને સમર્થ નીવડે. એવી સત્કાર્યશીલ અને સેવાતત્પર સ્ત્રી સભાસદો મેળવવાને જ કુંવરીસાહેબે આ મંડળ સ્થાપવાનું યોગ્ય વિચાર્યું છે. ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીનો જેટલો પ્રસાર છે તે કરતાં કાઠિયાવાડમાં ઘણો જ થોડો છે, અને આવી રીતે ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડની સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ એકત્ર રહીને જો સ્ત્રીજીવનની સુધારણા કરવાનો યત્ન કરે તો મને લાગે છે કે એ કાર્યમાં તેથી કેટલીક સરલતા પ્રાપ્ત થાય. કેમ, આપનો એ સંબંધ શો અભિપ્રાય છે ? ”

માધવલાલ શો જવાબ આપે? એ તો આ બધું ભાષણ સાંભળીને દિગ્મુદ્ધ બની ગયો હતો! વળી મનોરમાની યોગ્યતાની આટલી પ્રશંસા, તેના અંગ્રેજી જ્ઞાન અને સેવાયુક્તિનાં વખાણ, એ સંઘળી અસંભવિત વાર્તા સાંભળીને તેનું મગજ કેવળ ગુમ બની ગયું હતું! એ ગૃહસ્થે છેલ્લો પ્રશ્ન કર્યો કે “આપનો એ સંબંધે શો અભિપ્રાય છે?” ત્યારે તે ભાનમાં આવ્યો અને બોલ્યો: “આપે એ શું કહ્યું?”

“મેં હમણાં આપને જે કહ્યું તે વિષે હું આપનો અભિપ્રાય પૂછું છું.”

“કુંવરીસાહેબનું એ કાર્ય ઘણું સ્તુતિપાત્ર છે; પરંતુ એ મંડળમાં મનોરમાને મોટી આગેવાની આપવાની કશી જરૂર નહોતી.”

“એમ કેમ સાહેબ? એમના કરતાં વધારે સારાં સમાસદ અમને ખીજાં ભાગ્યે જ કોઇ મળી શકે તેમ છે. તેમના કરતાં વધારે દેખાવડાં કે ઉત્તમ પોશાક પહેરી જણનારાં કિંવા વિશેષ ધનવાન કુટુંબમાં જન્મેલાં સ્ત્રીસમાસદો અમે મેળવી શકત; પરંતુ અમારાં કુંવરીસાહેબે એ જોયું છે કે એવી સ્ત્રીઓ જે કાંઇ જાહેર કાર્યમાં ભાગ લેવા લાગે છે, તે ખરી સેવાયુક્તિથી નહિ જ. એવી રીતે બહાર પડવામાં તે સ્ત્રીઓના કાંઇ કાંઇ ઉદ્દેશો સમાએલા હોય છે. ખાત્રિ પોતાનું અંગ્રેજી સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન બતાવવાની અભિલાષા હોય છે અને તેથી તેઓ તે ભાષાના ઉતારાઓથી તથા કઠણ શબ્દોથી ભરપૂર લખેલાં ભાષણો સ્ત્રીસમાઓમાં વાંચી જાય છે. કોઇને પોતાનો વૈભવ જાહેર કરવાનો શોખ હોય છે, તે પોતાને ત્યાં અર્થ-રહિત કાર્યોને માટે મોટી મોટી સમાઓ ભરી પોતાના વૈભવનું પ્રદર્શન કરે છે. કોઇને પોતાના હાથપણનો ગર્વ હોય છે તે સ્ત્રીસમાઓમાં કાંઇ કાંઇ વાતોમાં વચ્ચે માથાં મારે છે અને દૂધમાંથી પોરા શોધી કાઢવાને બદલ પડે છે. કોઇને કાંઇ કવિતાઓ જોડવાનું જ્ઞાન હોય છે તો તે બતાવવાને સભાની વચ્ચે પ્રમુખનું કે ખીજા કોઇનું અથરહિત ગુંથુગાત્ર કરે છે અને કવયિત્રી તરીકે ખ્યાત થવાને કાંઈ મારે છે. આ પ્રમાણે

ધણી સ્ત્રીઓ પોતાના જૂદા જૂદા સ્વાર્થી હેતુઓ સિદ્ધ કરવાને મથે છે; પરન્તુ એવો કશો અવગુણ મનોરમાખાઈમાં જોવામાં આવ્યો નથી, બલ્કે પ્રત્યેક ક્ષણે તેમના હૃદયની સેવાતત્પરતા ઉભરાઈ જતી હોય એમ જોવામાં આવતું હતું, અને તેથી સ્ત્રીમંડળના એક આ-જેવાન સમાસદ્ તરીકે તેમને જ સ્વીકારવા માટે કુંવરીસાહેબને બહુ આનંદ થયો છે.”

“તો જેવી આપની ઇચ્છા. કુંવરીસાહેબને એ મંડળ સ્થાપવા માટે મારી વતી સુખારક્યાદી આપજો.”

“બહુ સાઈ. આપની તખ્તીયત નરમ છે, એટલે હું હવે આપને વધારે તસ્દી નથી આપતો; હવે હું રજા લઉં છું.”

“વાર, પધારજો. મારા સરખી કાંધ કાર્યસેવા જણાવજો.”

“ધણી ખુશીથી.” એમ કહી તે ગૃહસ્થ ચાલ્યો ગયો.

“અજબ ! અજબ ! મનોરમા ! તેં તો રંગ રાખ્યો, પણ તે ખરી મનોરમા નહિ જ હોય ! કોઈ વેશધારી-નામધારી મનોરમાને સુલાકાતમાં રજુ કરી લાગે છે, નહિતો પૂરેપૂરો વેશ ભજવાય ક્યાંથી ?” હવે માધવલાલમાં ચૈતન્ય આવ્યું. તેનો ગભરાટ દૂર થયો. તે ઉડીને બેઠો થયો. હર્ષમાં ને હર્ષમાં તે એક ગાયન લલકારવા મંડી ગયો !

તોફારે પાછળથી આવીને પૂછ્યું : “સાહેબ ! તાવ ઉતરી ગયો ?”

“હા, હા, જલ્દી ચાહ લાવ, મારે બહાર ધરવા જવું છે !”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

દર્શન-પિપાસા.

જેમ જેમ વધારે દિવસો કશા પણ પરિણામ વિના ચાલ્યા જતા હતા, તેમ તેમ અરજીનું ચિત્ત વધારે ને વધારે અધીરૂં બનતું જતું હતું. મનોરમા આટલી ઢીલથી કામ કેમ ચલાવે છે તેની કશી સમજ તેને પડતી નહોતી અને તેથી અવારનવાર પોતાની અ-

ધીરાઈ બાબી પાસે તે દર્શાવતો પણુ ખરો. આજે સાંજે તેણે કહ્યું:
“ બાબી ! ઉપાને જોયાને બહુ દિવસો થઈ ગયા, તેથી આજે મને
તેની દૃષ્ટિએ પડી તેને નેત્રો ભરી ભરીને અવલોકવાની પિપાસા થઈ
આવી છે. ”

“ તમે તો કાંઈ ઘેલા થયા છો શું ? તમે એમ કરશો તો કદાચ
સઘળો ખેલ કચળા જશે; અને એકવાર કુપથ્ય કર્યું એટલે પછી
વેધ તમારો કેસ હાથમાં રાખશે નહિ. ” મનોરમાએ જણાવ્યું.

“ પણુ એમાં કુપથ્ય શું થઈ જવાનું છે ? કુપથ્યનો ભય રહેતો
હોય તો તમે સાથે ચાલો. ”

“ હું આજે આવી શકું તેમ નથી; અને તમે આજે નહિ પણ
બે દિવસ પછી ત્યાં જાઓ, તો કશી હરકત નથી. ”

“ પણ મને તો આજે જ દર્શનપિપાસા થઈ આવી છે. હું
તેની સાથે બોલીશ નહિ, કશી વાતચીત કરીશ નહિ, પછી શી
હરકત છે ? ”

“ હું તમને જવાની રજા આપું પણ તે એક સરતે; તમારે ત્યાં
જવું અને સાથે તમારા મિત્ર મધુકરરાયને રાખવા દૂર રહીને અને
શુભ રીતે તેને જોવી-તમે એની નજરે પડો નહિ. એ રીતે; અને
તેની નજર તમારા પર પડી એવું તમારા જણવામાં આવે કે તરત
જ તમારે ત્યાંથી પલાયમાન થઈ જવું-કહો, એ સઘળી સરત
કખૂલ છે ? ”

“ કખૂલ છે; હેતુ એટલો જ ને કે મારે તેને જોવી પણ તેની
નજર મારા પર પડવા દેવી નહિ ? ”

“ હા, એ જ; અને તમારે જવાનું તમારા પેલા ગંધર્વરા-
જના વેશમાં જ. ”

“ એ વેશની શી જરૂર છે બાબી ? મને તે પહેરતાં શરમ
આવે છે ! જ્યારે મારે તેની નજરે જ પડવું નથી, તો પછી એ
વેશની શી અગત્ય છે ? ”

“અગત્ય છે. એની દૃષ્ટિ તમારા પર અકસ્માત પડી જાય અને તુરત જ તમે અલોપ થઈ જાઓ, તેટલા માટે એ વેશની અગત્ય છે.”

“ વાર, ચાલો, એ વેશ પણ પહેરવા તૈયાર છું; કહો, બીજી કશી શરત કરવાની છે ? ”

“ ના; હવે મધુકરરાયને અહીં બોલાવો એટલે હું આ સઘળી શરતો તેમને સમજાવું કારણકે કદાચ મુઘ્ધતામાં તમે એ શરતોનો ભંગ કરો, તો એ તમને તેમ કરતાં અટકાવી શકે. ” મનોરમાએ મંદ સ્મિત સાથે જણાવ્યું.

મધુકરને પણ અરૂણ સુરતથી પોતાની સાથે જ લેતો આવ્યો હતો. તે હૈમન્તપુરમાં પોતાના એક સગાને ત્યાં રહેતો હતો. પ્રસંગોપાત્ત બાનુશંકરની મુલાકાત લેવી પડે તેટલા માટે મનોરમાને મધુકરની વિશેષ જરૂર લાગી હતી. બહુધા ઉપાના પ્રકરણમાં તેની અગત્ય એ કામ માટે જ પડતી હતી. રોજ એક બે વાર તે અરૂણને મળવા આવતો હતો અને પોતે જાણેલા કશા નવા સમાચાર તેને જણાવતો હતો. એક ચાકરને મોકલીને મધુકરને બોલાવવામાં આવ્યો અને મનોરમાએ સઘળી શરતો તેને સમજાવી. દરમીઆનમાં અરૂણ પણ પોતાનો નવો વેશ પહેરીને તૈયાર થઈ ચૂક્યો હતો. એક બંધ બારણાવાળી ગાડી મંગાવીને માંહે બને બેઠા અને ગાડી રાજજીના મહેલ તરફ ચાલી.

બન્ને જણ બાગમાં જઈ પહોંચ્યા અને બાગની ઘેરબેઠી કુંજોમાં તથા પગથીઓ પર તેઓ ફર્યા પણ ઉપાનું દર્શન થયું નહિ. ઉપા બાગમાં ફરવા આવતી હતી તે જ વખત બરાબર ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ આવ્યા હતા પરંતુ કેણુ જાણે શા કારણથી ઉપા કે સુશીલા બાગમાં ક્યાંય જોવામાં આવી નહિ. કુવારાની આસપાસનાં પથરોનાં આસુનો બપોળ આજે તો સૂતાં જ પડેલાં હતાં.

અરૂણ નિરાશ થતો બોલ્યો: “ મધુકર ! જે સુંદરીના દર્શનની

પિપાસાથી આતુર થઇને હું આજે અહીં આવ્યો, તે તો અહીં ક્યાંય નથી. બાગમાં ફરી ફરીને હું થાક્યો. સંધ્યા ચાલી ગઇ અને ચંદ્રોદય પણ થયો; હવે એ ક્યાં દૃષ્ટિએ પડે ?”

“ અરુણ ! મને આ એક પ્રકારની તારી ઘેલછા લાગે છે ! બાબીએ જ્યારે આ કામ માથે ઉપાડ્યું છે ત્યારે તારૂં લગ્ન અવશ્ય એ સુંદરી સાથે થશે, પછી આટલી અધીરાઇ શમાટે ? ”

“ ત્યારે તું જરા બંગલામાં જાને ? ભાનુશંકર ત્યાં હશે. તેમને મળવા નિમિત્તે જા અને તે બંગલામાં છે કે કેમ તે જોઇ આવ.”

એટલામાં એકાએક મધુકરની નજર બંગલાની ઉંચી ટાચપર પડી. બંગલાની અગાશી ઉપર એક ઉંચા ટાવર જેવું ‘વાતાયન’ બનાવવામાં આવેલું હતું તે ઉપર બન્ને સખીઓ બેઠેલી તેના જોવામાં આવી ! તે બોલ્યો : “ હવે અધીર ન થા, અરુણ ! જો તારી પ્રિય-તમા પેલા વાતાયનમાં પોતાની સખી સાથે વાર્તાવિનોદ કરી રહી છે ! ” અરુણની દૃષ્ટિ તે તરફ ખેંચાઇ.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

ચાંદનીમાં વિહાર.

આકાશમાં સ્વચ્છ ચાંદની ખીલી રહી છે. ઠંડો મધુરો અનિલ વાતાયનમાં બેઠેલી સખીઓના છૂટા કુંતલની લટોને વીખેરતો તેની સાથે રમત કરતો વાદ્ય રહ્યો છે. સખીઓનો મધુરો વાણીવિનોદ ચાલી રહ્યો છે. કોઇ કોઇ વાર ગીતોનો આલાપ પણ તેમના મુખ-માંથી બહાર પડતો શ્રવણગોચર થાય છે. પોતે જાણે મૃત્યુલોકથી ધણે ઉંચે સ્વર્ગમાં બેઠી હોય, નીચે નરકમાં દુઃખ પામતા જીવોની તેમને ખબર જ ન હોય તેવી નિશ્ચિતતાથી તેઓ વાતચાત કરી રહી છે. મુશ્કેલી બોલી : “ ઉપા ! તારૂં પેલું ગાયન તો ઘણીએ વાર

સાંભળ્યું, તોપણ પુનઃ પુનઃ સાંભળવાનું મન થયાં કરે છે. તને ધ્વિરે કિન્નરી જેવો મધુર કંઠ આપ્યો છે, અને માઈ તો બહુ ગળું જ ખેંચે છે, નહિતો હું તો આખો દિવસ એવાં ગાયનો જ ગાયાં કરત. તારાં રૉમેન્ટિક ગાયનો સાંભળવાથી મનની તૃપ્તિ જ થતી નથી.”

ઉષા બોલી: “એમ કહીને તારો વિચાર એ ગાયન મારી પાસે ફરીથી ઐવડાવવાનો હોય એમ લાગે છે, પણ—”

“પણ—પણ નહિ ચાલે, એક વાર તો તે તારે ગાવું જ પડશે. હં, ચાલ શરૂ કર! આ શીળી ચાંદની શું એ મધુર ગાયન ગાવાની ક્ષમિષ્ટા તારા ચિત્તમાં પેદા નથી કરતી?”

“તારો આગ્રહ છે તો ગાઉં છું. પણ બીજી વાર નહિ ગાઉં હોં!” એમ બોલતાં જ ઉષાના કંઠમાંથી ધીમે ધીમે આગળ વધતો આ-લાપ ચાલુ થયો:

* “શૃંગારો વિધવિધ ધરી, તન ભુષિત કરી, રમા મનહરણી,

“કંઈ ધિમા ધિમા ડગ ભરતિ, ધરતિપર રજની! ટેક.

“ચંદ્રકળા રમણીય વાંકડી, શિર સુંદરપર ધારી,

“જગતજનોને પ્રમુદિત કરતી, પ્રકાશપટ વિસ્તારી,

“વિવિધ રંગના, અમૃત્ય તારલા, રૂપી હીરલા, તણી માળ પહેરીને,

“જતી રિઝાવવા ઉત્સુક નિજ પ્રિય લહેરીને. શૃંગારો.

“પ્રણય-કલહ, અનુરાગ, અલીનય, માનાદિક મન ધારી,

“સ્વરૂપ નિજ છુપાવતી કદિ, બનિ અભીસારિકા નારી,

“ધન્ય એ ત્રિયા, પ્રેમરત ત્રિયા, સરલ સુહૃદ્યા, સફળ જન્મ એ સજની,

“કંઈ ધિમા ધિમા ડગ ભરતિ, ધરતિપર રજની! શૃંગારો.

સુશીલા બોલી ઉઠી: “વાહ, વાહ! ધણું જ સુંદર, અત્યંત મનહર! ગાયનને છેવટે તો તે હદ કરી, ઉષા!”

“છેવટે એટલે ક્યાં? “સફળ જન્મ એ સજની” ત્યાં આગળ?”

“તો તો ગાયનની ‘કલાખમેક્ષ’ છે! પણ ‘રૉમેન્સ’ નો

ખરે પ્રારંભ તો ‘રજની’ અનેક આબૂપણો પહેરીને અભિસારિકાનો વેશ ધરીને, પ્રણયકલહ, અનુરાગ, અભિનય ઇત્યાદિની મનમાં ગોઠવણ કરી સંકેત સ્થળે પ્રિયજન પાસે જાય છે, તેમાં જ રહેલો છે ! કેવું ‘ડ્રમેટિક’ ગાયન ! ધન્ય છે એ ગાયન ગાનારીને ! વશ, ઉપા ! હવે ચાલ આપણે જરા નીચે જઈએ અને બાગમાં ફરીએ.”

“ નહિ, નહિ ! આ રમણીય સ્વર્ગ છોડીને એ નરકપુરીમાં કાણ જાય ? આ સુંદર ખુલ્લા આકાશમાં તારારૂપી દીપકોની દીપાવલિથી શૃંગારેલા વાતાયનમાં બેસીને હૃદયની વેદના સ્વરલહરિરૂપે વાયુમાં છોડી મૂકવાથી મનને કેવો અનુપમ આનંદ થાય છે અને ચિત્તની શાન્તિ થાય છે, તે તું કેવી રીતે સમજે ? ખરેખર સુશીલા ! તારા જેવી અરસિક સખી કોઈ પણ નાટકની નાયિકાને નહિ મળી હોય; શકુંતલાની સખી પ્રિયંવદા અને અનસૂયાને તો જરા સંભાર ! પોતાનાં રસિક અને મધુર બાષણોથી તે શકુંતલાની વિરહપાતના દ્વર કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી અને તું તો તારા અરસિકપણાથી મારી વેદનાને હજારોગણી વધારી મૂકે છે ! ”

સુશીલા બોલી : “ આ વાતાયનને તું સ્વર્ગપુરી કહે છે તે તો જાણે ઠીક, પણ મેં બાગમાં ફરવાની વાત કહી અને તું બાગને નરકપુરી શામાટે કહે છે ? બાગનું સુંદર દૃશ્ય તે શું નરકપુરીની ઉપમાને લાયક છે ? ”

“ અરસિક, તદ્દન અરસિક ! ઘેલી ! એ બાગ મારા પ્રિયતમ ગંધર્વરાજ વિનાનો તો મારે મન નરકપુરી કરતાં પણ વિશેષ છે, તે શું તું નથી સમજતી ? ”

“ ઠીક, ઠીક, હવે તારું ‘રોમેન્સ’ સમજાયું ! ”

“ તારે પછી આવા સુંદર સમયે મને તું એ નરકપુરીમાં આવવાનું કહે છે તે શું તારી અરસિકતા નથી ? આજે પણ તેમનું દૃશ્ય થયું નહિ, જોકે તેમને માટે મેં પુષ્પમાળા પણ ગુથીને તૈયાર રાખી છે ! હવે આ હતાશ પુષ્પમાળાને હું શું કરું સખી ? ”

“ હુલેવે એ પુષ્પમાળાનો હેતુ સિધ્ધ થવા ન દીધો એટલે શું એ માળાને મસળાને ફેંકી દેવી છે ? ત્યારે નૈસર્ગિકો સુરમિણઃ કુસુમસ્ય સિદ્ધા । મુદ્ધિ સ્વચ્છિન્ન ચરણૈરવતાઢનાનિ ॥ એવું ભવભૂતિએ પોતાના ઉત્તરરામ ચરિત્ર નાટકમાં કહ્યું છે એ શું નકારું છે ? તે માળાને એમ ને એમ રહેવા દે અને તારા બિછાનાની બાજુએ મેલજો એટલે તેના રમ્ય મધુર સુગંધથી તારું સંતપ્ત હૃદય કંપક શાન્ત થશે. ”

ઉષા નિઃશ્વાસ નાંખીને બોલી: “ શું ? આ ફૂલોના સુવાસથી મારું હૃદય શાન્ત થશે એમ તું કહે છે ? નહિ, નહિ; એવા બાજુ ઉપચારથી આ હૃદયે હવે કદાપિ શાન્ત થવાનું નથી. શું બૂલી ગઇ કે શકુંતલા પદ્મપત્ર અને કમળોની શય્યામાં પડી હતી અને તેની સખીઓ તેને શીતળ વાયુ ઢાળતી હતી, શરીરે ચંદનલેપ કરતી હતી છતાં તેનું તપ્ત હૃદય શાંત થતું નહોતું, તો શું આ પુષ્પોના સુવાસથી મારું હૃદય શાન્ત થઇ શકે ખરું ? ”

“ ન જ થાય એ વાત ખરી. ”

“ હવે એક વાર મારા ચિરવાંછિત હૃદયેશ્વરનું ધ્યાન ધરી લઉં છું. અર્જુને સુભદ્રાનું અને પુંડરીકે મહાશ્વેતાનું માનસિક ધ્યાન ધર્યું હતું, તેમ હું પણ કરું છું. ” એમ બોલીને ઉષાએ આંખો મીંચી દીધી અને અંતરમાં અરણ્યની ભૂતિનું સ્મરણ કરીને પછી આંખો ઉઘાડી તે બોલી: “ મુશીલા ! મારી માનસપૂજા પૂરી થઇ ! પેલી મણીગૌરીએ કહેલું નામ પણ કેટલું સુંદર ? અરણ્ય ! ઉષા અને અરણ્ય એ નામોમાં જ રહેલો કુદરતી સંબંધ શું એમ નથી સચવતો કે અમારો પ્રેમ પૂર્વભવનો પણ હોવો જોઇએ ? વાહ ? શું વિધિની લીલા છે ? તેમની ભૂતિનું સ્મરણ થતાં જ મારાં રોમ ચલિત થાય છે ! ”

“ અને સ્વરૂપમાં પણ ગંધર્વરાજ ખરા કે નહિ ? ઉષા ! જોડું તો પ્રેરપ્રેર વિધિએ નિર્માણ કરેલું લાગે છે, પણ વાર, એની ન્યાત કઇ છે તે તું જાણે છે કે નહિ ? ”

“ ન્યાત ? ન્યાતનું વળી શું કામ છે ? શું પવિત્ર પ્રેમમાંએ ન્યાત જાત હરકત કરી શકે ખરી ? મને તે સંભારી આપીશ નહિ. ન્યાત શબ્દ સાંભળતાં હું કમકમી જાઉં છું ! અત્યારે તો એ ગંધર્વ-રાજનું ગાયન મારા ચિત્તમાં રમમાણ થઈ રહ્યું છે, સખી ! પ્રભુચી જનોને અત્યંત પ્રિય એવી આ વસંત ઋતુ ચાલે છે. આ મધુર વસંતમાં સુંદર કૌમુદીયુક્ત રાત્રિએ ગંધર્વકુમારનું ‘મધુર ગાયન અને વાંસળીને નિનાદ સાંભળવાનું’ શું મારા નસીબમાં નહિ લખેલું હોય ? શું આ મધુર વસન્તકાળ ફેાકટ જવાનો ? ”

“ શું કરીએ ? તેમાં કાંઈ આપણે ઉપાય છે ? ”

“ વાર, સુશીલા ! અત્યારે તારા હૃદયની સ્થિતિ કેવી છે ? ”

“ મારી સ્થિતિ ? હાય ! હાય ! તેની તો શી વાત કહું ? મારા નાથ તો રસિક છે, પણ કાણ જાણે શાથી તે મને બોલાવી લેતા નથી અને પિયરમાં રહેવાનું મને ગમતું નથી ! એ તો સાઈ થયું કે મારે તારી પાસે આવીને રહેવાનું થયું, પરન્તુ જો મારે પિતાજીની પાસે રહેવાનું હોત તો મારા ભોગ મંળી જવાના હતા ! જેવા પિતાજી, એવાં જ માતૃશ્રી ? જુની રીત અને જુની ટેવો ! નાટક શું તે સમજે જ નહિ ! હું સારાં વસ્ત્રો પહેરીને એકાદું પુસ્તક લેઈને બેસું કે ઘુરત જ માતૃશ્રી ખૂબ મારે કે, સુશીલા ! ભાત એસાવવા ચાલ ! મારા તો ભોગ બાપ ! ધરમાં એ શું ? નહિ કાંઈ સુંદર મિત્રો, નહિ ફોટોગ્રાફ કે હાર્મોનીયમ ! મને વિચાર થાય છે કે હું તેર વર્ષની થઈ ત્યાંસુધી હું એવા ધરમાં કેવી રીતે રહી શકી હોઈશ ? અત્યારે આ વસંત-કાળમાં ચિત્ત ચપલ બને છે, પરન્તુ મારા બાળ્યમાં એટલું સારું છે કે મારા પિતાજીના ગંદા ધરમાં દિવસો ગાળવાના નથી ! ”

“ સુશીલા ! તું તો બાળ્યવતી કે તું પરણી છે. ચામાટે તું તારા પતિને ઘેર જ રહેતી નથી ? ”

“ હું શું કહું ? વારંવાર પિતાજી પત્રો લખીને મને બોલાવી લે છે ! બે ડહન પત્રો આવે ત્યારે એકવાર મારા પતિ વિદેશની આતર મોકલે છે-જે કે મને તો તે પણ ગમતું નથી ! અને પિતા-

જીને ઘેર આવ્યા પછી મારી કમખખતી એ થાય છે કે મને પાછી મોકલવાની કોઈ કાળજી રાખતું નથી ! ”

“ ત્યારે શામાટે તું તારી મેળે એકલી ચાલી જતી નથી ? ”
ઉષાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હેં ! એકલાં જવાય ? ઉષા, ઉષા, જલ્દી નીચે ચાલ ! મને એક વાત સાંભરી આવી. ” સુશીલા ગભરાટ દર્શાવતી બોલી.

“ શી વાત ? તું આમ એકએક ગભરાય છે શાને ? ”

“ એક વાત મને સાંભરી આવી : હવે હું અહીં નહિ બેસું ! મને બીક લાગે છે. ”

“ આવા વિમળ ચંદ્રપ્રકાશમાં વળી બીક કેવી ? ”

“ સાંજ પડ્યા પછી વાતાયનમાં, અગાશીમાં કે ઘરની બહાર સ્ત્રીઓથી એકલાં બેસાય નહિ, તે શું તું નથી જાણતી ? પરમ દિવસે આપણે અહીં બેઠેલાં અને એક છોકરાનું મુકડું નીકળ્યું તું, રોકકળ થતી હતી, એ શું બૂલી ગઈ ? ના બાઈ ! મરી ગએલાં તો ભૂત થાય છે ! જલ્દી નીચે ચાલ ! ”

“ ભૂત વળી કેવું ? ઘેલી ! એ તો મનના ઝડેમ છે. ભૂત તે વળી હોય ! બેસ, બેસ, એમ કાંઈ ભૂત બાઈ જવાતું નથી. મધરાત થશે એટલે આપણે નીચે જઈને સૂઈ જઈશું ; હજી તો હમણું જ રાત્રિ પડી છે ને એટલી વારમાં નીચે જવાતું કેવું ? ”

“ ત્યારે શું તું નહિ આવે ? હાય, હાય, ત્યારે દાદરપરથી હું એકલી કેવી રીતે ઉતરી શકીશ ? તું આવે તો આપણે હાથમાં હાથ બેરવીને ઉતરી જઈએ, એટલે ભૂતની બીક નહિ લાગે. ”

“ મારે તો નીચે આવવું નથી. ”

“ ત્યારે તું મને નીચે ઉતારી જા અને પછી તારે પાછા આવવું હોય તો આવજે અને અહીં બેસી રહેજે. ”

“ ના, હું તો આવતી નથી. આવી ઉજળી મધુરી રાત—”

ઉપા આગળ બોલવા જતી હતી એવામાં બાગમાંથી પૂર્વપરિ-
ચિત વાંસળીનો મધુર નાદ ઉપાના કાન સાથે અથડાયો ! ઉપા અમકો
અને બોલી ઉઠીઃ “ એ જ ! એ જ ! ગંધર્વરાજની-મારા પ્રિયતમની
જ એ વાંસળી ! ચાલ, સુશીલા ! ચાલ ! આપણે બાગમાં જઈએ.”

ઉપા સત્ત્વર ઉઠી ! સુશીલા બોલીઃ “ હવે કેમ નીચે આવવા
તૈયાર થઈ ? ” બન્ને ઉતાવળે પગલે નીચે ઉતરી અને બાગમાં દોડી.
શ્રી શ્રીને બાગ જોયો પણ કોઈ ન મળે ! અરણ્યે મધુકરની દરકાર
ક્યાં વિના વાંસળી છેડી હતી અને એ વાંસળીએ ઉપાને બાગમાં
દોરી હતી, પરંતુ મનોરમાની આત્માથી ઉપા અને અરણ્યનો મેળાપ
થવા દીધા વિના મધુકર અરણ્યને બાગની બહાર ધસડી ગયો હતો !
ઉપા પુનઃ નિરાશ થઈ અને મહેલમાં આવીને ખિજાનામાં પડી !

પ્રકરણ ૨૪ મું.

ચિત્રદર્શન.

અનેક સ્વપ્નો, નિદ્રાભંગો અને ભયદર્શનોથી વિહ્વળ બની
ગએલી ઉપા પ્રભાતમાં ખિજાનામાંથી ઉઠી. આજે તેનું ચિત્ત બહુ
ચિંતાતુર જણાતું હતું. સુશીલા સાથે આનંદભેર વાતચીત કરવાનું કે
કોઈ ગાયનની મનોરમ તૂક ગાવાનું આજે તેને મન જ થતું નહોતું.
ગઈ રાત્રે વાંસળીનો મધુર દુહુકો સાંભળ્યા પછી પોતાના પ્રિયતમનું
દર્શન નહિ કરી શકવાને લીધે તે અત્યંત નિરાશ બની ગઈ હતી
અને એ જ નિરાશાને હજી તે વિસરી શકી નહોતી. અનેક યુવકો
પોતાનો પ્રેમ મેળવવાને નિષ્ફળ ગયા પછી પોતાનો પ્રેમ જોનામાં
આરોપાયો તેનું દર્શન પોતાને જ દુર્લભ થઈ ગયું છે એમ જાણીને
તે બહુ નિરાશ બની ગઈ. મણીગૌરી ઉપર તેને ઘણું જ ક્રોધ ચડ્યો.
અરણ્યનો મેળાપ કરાવી આપવાનું તેણે માથે લીધું હતું અને તે
ઘણી વાર વચનો આપી ચૂકી હતી, પરંતુ એ વચન હજી તેણે પાળ્યું

નહોતું, એથી તે અધીરી પણ બની ગઇ હતી. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે આ વખતે મણીગૌરી મળવા આવે ત્યારે તેને ખખડાવીને કહેવું કે “તું વાયદા ઉપર વાયદા કરે છે તે ઠીક નહિ.” પણ વળી ઉપાને ભય લાગ્યો કે એમ કરવાથી જો તે ગુસ્સે થશે તો અરુણને મેળવી શકવાનો પ્રસંગ ધણો જ દૂર જવા પામશે, માટે એને ચીડવવી તો નહિ ! આવા આવા અનેક નિશ્ચયો કરતી અને તોડતી ઉપા બિઝાનામાંથી બેઠી થઇ અને અગાશી ઉપર ચાલી. સુશીલા એકલી બાગમાં ફરવા ચાલી ગઇ હતી અને હાતુશંકર રાખજીને મળવા ગયા હતા. અગાશીમાં બિઝા બિઝા ઉપા વિચારવા લાગી : “હવે આ ઘેલા બનેલા મનને હું શું કરું ? ધ્યાનમાં, મનમાં, સ્વપ્નમાં, ઉઠતાં, બેસતાં, આંડે પ્રહર આ અભાગીઆ મનને અરુણ સિવાય બીજું કશું સજતું જ નથી ! અરુણે ઉપાનું મન હરી લીધું, એ તેનો ધર્મ છે; પરંતુ ઓ ઘેલી ઉપા ! તું તે જાદૂને કેમ વશ થઇ ગઇ ? અરુણ ! અરુણ ! મને આંટલી બધી સતાવવી ન ધટે હોં ! આ અમળાને કેમ છો છો ? ‘મારો હસ્ત ગ્રહણ કરો’ એમ બોલતાં તો શરમ આવે છે, તોપણ હવે જો તમે એક વાર મળો તો શરમનો ત્યાગ કરીને પણ એવું ખુલ્લું કહી દઉં; પણ ઓ પ્રભુ ! તમારો મેળાપ જ ક્યાં થાય છે ? માંડે મન આઠલું આતુર થઇ રહ્યું છે અને તમારા મનમાં શું તેવું કશું નહિ થતું હોય ? કુદરતનો એવો નિયમ છે કે એકનું મન બીજાના મનનું આકર્ષણ કરે છે, ત્યારે શું તમારું મન મારી આ ચિંતાથી આકર્ષાતું નહિ હોય ? ”

એટલામાં સુશીલાએ નીચેથી ખૂમ મારી : “અરે ઉપા ! તું અગાશીમાં ગઇ છે કે શું ? ”

“હા.” ઉપાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે નીચે આવ.”

“તું ઉપર આવ, હું તો નીચે આવતી નથી.”

“અરે, પણ તારા નામે કોઇની જામી ટપાલમાં આવી છે.”

“હું!” એમ બોલતી ઉપા એકદમ નીચે દોડી આવી અને સુશીલાના હાથમાંનું ‘પેકેટ’ તેણે ઝૂંટવી લીધું અને તે ઉપરનું પરખીડીક ઉતાવળે ફાડી નાંખ્યું. જુએ છે તો પોતાના પ્રિયતમ અરણ્યનું જ ચિત્ર !

“અહા ! છેવટે તેમણે મારા પર દયા કરી ખરી ! કેવું સુંદર વદન ! કેવો સુંદર ફટકો છે ! ગળામાં પુષ્પમાળા કેવી શોભે છે ! ખરેખર, ‘વીણુવેલી’માં રાજકુમારના જેવો જ સુંદર વેશ લાગે છે; પણ નાથ ! જે જે હોં, બહેમમાં પડીને વીણાની પેઠે મારો ત્યાગ ન કરતા !”

“વાહ !” સુશીલા બોલી : “ચિત્ર જોતાંનો સાથે જ તું તો નાટક બજવવા મંડી ગઈ !”

“અરસિક સુશીલા ! જરા જે તો ખરી ! આ ચિત્રની રમણીયતા તો જે ! જેમને તું પણ ઘેલી બની જઈશ ! વાર, પણ આ પેકેટ કોણે લાવી આપ્યું ?”

“ટપાલવાળાએ જ તો !”

“ત્યારે આ વધાઈના બદલામાં તેને શું આપ્યું ?”

“કાંઈ નહિ.” સુશીલાએ ઉત્તર આપ્યો.

ઉપા ક્રોધ કરતી બોલી : “મૂર્ખી ! એટલું પણ તું નથી જાણતી કે આ નમૂનેદાર ભેટ લાવનાર દૂતને ઉત્તમ શિરપાવ અથવા બક્ષીસ આપવાનો રીવાજ હોય છે ! પતિ તરફના દૂતનો તો ઉત્તમ રીતે સત્કાર કરવો ઘટે ! લલિતાએ કેવા ઉત્તમ શબ્દોવડે પંથીરામનો સત્કાર કર્યો હતો તે શું તું બૂલી ગઈ ?”

સુશીલા બોલી : “પણ આ પેકેટમાં તારા પ્રિયતમની છબી છે તે કાંઈ હું જાણતી નહોતી, તો પછી હું તેનો સત્કાર કેવી રીતે કરું ? કહે ફરીથી ટપાલ વડે અથવા આવે ત્યારે તું તેનો સત્કાર કરજે !”

“ઠીક છે; પણ આજનો અમૂલ્ય વખત તે જવા દીધો તે તો મૂર્ખતા જ કરી. વાર, પણ આ છબીને હવે રાખીશું ક્યાં ?” ઉપા બોલી.

“ સામેની દિવાલપર.”

“ નહિ, નહિ, ત્યાં તો નહિ.”

“ જિજ્ઞાસાની સામે.”

“ ત્યાં પણ નહિ. આ છબીને તો હું ઓશીકા નીચે રાખી મેલીશ કે જેથી રાત્રિએ મને તેમનાં જ સ્વપ્ન પણ આવ્યાં કરે ! અહો ! સખી ! આજે મારો હર્ષ માતો નથી !”

“ ત્યારે હર્ષમાં એકાદ બે ગાયન સંભળાવ.”

ઉપા ગાવા લાગી:

“ તલસાવી કાન્તાને અતિશય,

“ છેવટ દર્શન દીધું ! પ્રિયતમ—

“ છેવટ દર્શન દીધું !

“ હૃદયમંદિરે મૂર્તિ હતી જે,

“ તેનું દર્શન કીધું—નયને—

“ તેનું દર્શન કીધું ! તલસાવી.

“ અધિરાઈમાં નિરાશ થઈ, દીધા બહુએ દોષ,

“ તે મનમાં નહિ લાવતા, નાથ ! ન ધરશે રોષ !” તલસાવી.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

આદર્શ આર્ય રમણી કેવી હોય ?

આજે અરણ્ય અને મધુકર વચ્ચે એક વાદવિવાદનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે. હિંદુ સ્ત્રીસંસાર નમૂનેદાર કેવો હોવો જોઈએ અને એક આદર્શ આર્ય રમણી કેવી હોવી જોઈએ એ વાદવિવાદનો વિષય છે. એના સંબંધમાં મધુકરના વિચારો અરણ્યને બિલકુલ પસંદ આવતા નથી. થોડી વાતચીત ચાલ્યા પછી અરણ્યે જણાવ્યું: “ મધુકર ! તારા સંબંધના વિચારો મને તો બૂલભરેલા લાગે છે.”

મધુકર બોલ્યો: “ મારા વિચારો ને ભૂલભરેલા ઠરશે તો સૌથી વધારે આનંદિત તો હું પોતે જ થઈશ; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે મારો અભિપ્રાય પૂર્ણ રીતે સત્ય છે. શું તું એમ સમજે છે કે હું સ્ત્રીકેળવણીની વિરૂદ્ધમાં છું? સ્ત્રીકેળવણીથી, આપણા જનસમાજનું અને દેશનું અતિશય હિત થએલું આપણી દૃષ્ટિ સમીપ હોવા છતાં તેની વિરૂદ્ધ બોલનારો મનુષ્ય એક પશુ જ લેખાવો જોઈએ. આપણું અર્ધ અંગ અજ્ઞાનના અંધકારમાં ગોથાં ખાય અને પછી આપણે આર્ય સંસારની કે હિંદુસ્તાન દેશની ઉન્નતિની આશા રાખીએ તે ખપુષ્પવત્ છે. કન્યાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અવશ્ય આપવું જોઈએ અને તે શિક્ષણવડે તેમને કાર્યકુશળ બનાવવી એ આવશ્યક છે, પરંતુ સ્ત્રીશિક્ષણની દિશા ભૂલભરેલી અથવા તરંગી ન હોવી જોઈએ એટલું જ મારા કથનનું તાત્પર્ય છે. હાલના ઉચ્ચ પ્રકારના સ્ત્રીશિક્ષણની પદ્ધતિમાં એક પ્રકારનો western aristocrat ભાવ જોવામાં આવે છે એ નિઃસંશય છે. હું એટલું કહું છું કે એ ભાવનું સમર્થન કરવું ઇષ્ટ નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણથી સ્ત્રીઓનાં મન પૂર્ણતઃ વિકસિત થવાં જોઈએ, તેઓ આપણા સમાજની અને દેશની ખરી ઉન્નતિમાં સહાયભૂત થવી જોઈએ, એ સ્ત્રીકેળવણીનો મુખ્ય હેતુ છે અને એ જ હેતુ તરફ હમેશાં સ્થિર દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. પતિની સામે ટેબલપર ચાહના પ્યાલા ગોઠવીને ચાહ પીતાં પીતાં નાટકી તરેહના પ્રણયસંભાષણની ઇચ્છા રાખવી, કિંવા હાર્મોનિયમ પર બેસીને “ બોલું કયા મેરે પ્યારેકી બતિયાં ” એવાં ગાયનો ગાવાં-બજાવવાં અથવા રસોઈઓ નાસી ગયો હોય તો હોટલમાંથી જ પતરાવળી મંગાવીને ભોજન કરવું કિંવા ચાહ-પાંઉપર શુકરાના કરવા અને પછી પુટ સ્ટોકીંગ ચડાવીને પતિના હાથમાં હાથ નાંખીને બાગમાં કે થીએટરમાં જઈને બેસવું: એવા સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો નથી એમ તો તારે કબૂલ કરવું પડશે જ. બાઈ! આપણે હિંદુ લોક રચાં ગરીબ. આપણી સ્ત્રીઓ ને આવાં કામો પાછળ

વખત ગાળે તો પછી આપણુ ગરીબોના નિભાવ કેવી રીતે થાય ? હાલના પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો એક મુખ્ય દોષ એ છે કે તેથી Luxury કિંવા વિલાસપ્રિયતાનો વધારો થાય છે, પરંતુ આપણે તો એ દોષને દોષરૂપ મનતા નથી પણ તેને આવશ્યક માનીએ છીએ ! ”

અરુણ બોલ્યો : “ અંગ્રેજી બણેલી સઘળી સ્ત્રીઓ ઉપર તું આ આરોપ કેવી રીતે લાગુ પાડે છે તે કાંઈ મારા સમજવામાં આવતું નથી.”

“ તું પોતે જ મારા પર એવો આરોપ મેલે છે. સર્વ સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓપર હું એવો આરોપ મેલતો જ નથી. વળી મનોરમા બામી જેવી વિધાવિનયસંપન્ન સ્ત્રીનું ઉદાહરણ નજરની સામે હોવા છતાં હું એવું કહું જ શમાટે ? ખુશીથી સ્ત્રીઓને અંગ્રેજી બણાવો, તેથી કાંઈ અહિત થવાનું જ નથી; પરંતુ બણાવતાં એટલું લક્ષમાં રાખો કે હાર્મોનિયમપર ગાયનો બળવવા માટે કિંવા “ ટ્રેઇંગ રમ ” માં “ ગેસ્ટ ” ને “ રીસીવ ” કરવા માટે જ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાનું નથી ! આપણી સ્ત્રીઓના શિક્ષણમાં *ગૃહધર્મ ઉપર વિશેષ ભાર મેલવાની જરૂર છે. સરસ્વતીમંદિરની રચના પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની કરવાની હોય, તોપણ તેનો પાથો તો પૌર્વાત્ય પદ્ધતિનો જ હોવો જોઈએ. સઘળી સ્ત્રીઓપર આ પ્રકારની કેળવણીથી અનિષ્ટ અસર થાય છે એમ હું કહેતો નથી પણ અર્ધ કરતાં વધારેપર તો એવી જ અસર થાય છે. પતિ અકસ્માત્ મોટો પડે ત્યારે કાંઈ એ ‘ કેશનેમલ ’ સુંદરીનું હાર્મોનિયમ, ગાયન, કે ‘ સોફા ’ પર પડીને નોવેલો-નાટકો વાંચવાનું કામ આવવાનું નથી જ. પરંતુ પાટા બાંધતાં, રાખ કે સીરો બનાવતાં, ઔષધ તૈયાર કરતાં અને પથારી સાફ રાખતાં આવડવું જોઈએ તે આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. પતિની પાસે ખેસવું કે હાથમાં હાથ નાંખીને ફરવા જવું એ એક Luxury-મોજશોખ છે. કર્તવ્યની ખાતર તેમ કરાવું નથી ! ખુશી હવામાં ફરવા જવાનું જ ખંડાનું હોય તોપણ તેમાંએ મોજશોખ પહેલી પંક્તિએ બિલો રહે છે. અરુણ, હું પુનઃ પુનઃ મારે દમને કહું છું કે સઘળી

સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓનું આ વર્ણન નથી, પરંતુ ઘણાખરા Cases ને તો આ વર્ણન બરાબર લાગુ પડે છે; માટે મારા કથનનો અર્થ ખોટી રીતે સમજતો નહિ. ”

“ ત્યારે તો એમ જ કહેને કે આપણા કેટલાક ઉંચા દૈરજ્ઞના લોકોની અંતઃસ્થિતિ ઉપર ઉપરથી જોટલી સુખી દેખાય છે તેટલી વસ્તુતઃ સુખી નથી. ”

“ એ વાત બરાબર છે. જે ન્દે ચાર ઘોડાની ગાડી, મોટાર, સેંકડો રૂપિયાનાં કીમતી સૂટ્સ, કિંવા ચર્ટના પોલીશ કરેલા ચક્રચક્રીત કોલર-કક્સ એ સઘળું કાંઈ ખર્ચ ગૃહસુખ નથી. હાલના મોટા મોટા લેખાતા માણસો જે પોતાનાં ખરાં આત્મચરિત્રો લખે તો તેમાં તેઓને ગૃહસુખને અભાવે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ જ નાંખવો પડે, એમ હું માનું છું. ”

“ ત્યારે આપણા આર્ય સંસારમાં આદર્શ રમણી કેવી હોવી જોઈએ? ”

“ આપણા દેશનો આદર્શ સંસાર પાશ્ચાત્ય ધ્યેય કરતાં નિરાળો જ હોવો જોઈએ. આપણી આર્ય સ્ત્રીઓનું ‘ સુમાતૃત્વ ’ એ જ આદર્શ-ideal હોવું જોઈએ-નાટકી નાંચિકા નહિ! She must be a real mother of a son and not a heroine. ”

“ વાર, પછી ? ”

“ પછી શું ? જે મારા પર ગુસ્સે ન થાય તો કહું કે બહુ દૂર નહિ જતાં તારી ઉપા તરફ જ નજર કર. નાનપણમાં તેની માતા મરણ પામી તેથી તેને શિષ્ટ રીતભાતોનું શિક્ષણ આપનાર કોઈ જ બાઈ માણસ રહ્યું નહિ; એટલે સ્ત્રીનું મુખ્ય ભૂતણુ જે ગૃહ-ધર્મજ્ઞાન તે તેને બિલકુલ મળ્યું નહિ; સ્કૂલમાં અને કોલેજમાં અંગ્રેજી નોંવેલો, કાવ્યો, નાટકો વગેરે વાંચવાથી અને તેને નાટકો જોવાની ટેવ પડવાથી તેના sensitive મસ્તિકમાં પોતે કોઈ નાટકની નાંચિકા છે એવી દૃઢ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ, તેથી જ, ભાઈશ્રી ! આજે આપને

તેને મેળવવા માટે આટલી યાતના ભોગવવી પેટે છે. ઉપા તરફ જો અને મનુ બાબીની તરફ જો ! Look on this picture and on that ! અંગ્રેજી શિક્ષણ ઉપાએ થોડું ધણું મેળવ્યું હશે અને મનુ-બાબીનુંજો જ્ઞાન ઓછું છે, પરંતુ ઉપયોગી ગૃહશિક્ષણ, શિષ્ટ વિચારો, વિનય ઇત્યાદિના સંબંધમાં તે કેટલાં ઉત્તમ છે તે તો તે દિવસે પેલાં રાજકુંવરી અને તેમના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીએ કરેલી પ્રશંસા ઉપ-રથી તું જાણતો હોમશ.

“ એ કાંઈ ખોટું નથી. તું કહે છે એ મુદ્દાનો વિચાર કરતાં—”

મધુકર ખોલી ઉઠ્યોઃ “ જો unbiased થઈને તું વિચાર કરીશ તો મારા કથનમાં સમાજેલા સત્યની ખાત્રી થશે. મારા મતનો સૌએ સ્વીકાર કરવો એવો કાંઈ મારો આગ્રહ નથી, પરંતુ મારા કહેલા મુદ્દા ઉપર વિચાર કરવો જરૂરનો તો છે જ. આજસુધી મેં આ વિચાર તને જણાવ્યા નહોતા, પરંતુ તારી ગાંડી પ્રિયતમાના સ્વભાવનો ખરાબર અભ્યાસ કર્યો એથી એ વિચારમાં વિશેષ યજ્ઞ આવ્યું અને આજે મેં તને એ વિચારો જણાવ્યા. શું સ્ત્રીઓ કે શું પુરૂષો જો નવરા એસી રહે તો તેઓ તરંગી અને ઘેલા અને એ નક્કી સમજવું. પરદેશીઓના ચાલ, રીતો, પોશાક, વેશ વગેરેનું અનુકરણ, તે જ પ્રમાણે પુરૂષોનો fashionable hysteria-મોજ-શોખ એ સઘળા નાટકીયા પ્રકારો છે; પણ હું વધારે નહિ બોલું કારણકે ગુણદોષની મીમાંસા કરતાં કદાચ હું નિંદામાં ઉતરી પડીશ.”

અરજીના મગજમાં પોતાના વિચારો ઠસ્યા છે એમ બ્યારે મધુકરે જોયું ત્યારે તે ખોલતો બંધ થયો. એટલામાં મનોરમા ત્યાં આવી અને બન્નેનું ધ્યાન તેની તરફ ખેંચાયું. આજે કાંઈ નવું તેજ તેના વદનપર ચળકતું જણાતું હતું.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

વેરાગીના વેશ !

“કેમ, બાબી ! આજે કાંઈ આનંદમાં દેખાઓ છો ?”

“દિયરનું લગ્ન થાય તો બાબીને આનંદ ન થાય શું ? હવે હાથ-વેંતમાં જ એ પ્રસંગ આવી રહ્યો છે, એટલે આનંદ તો થાય જને ?” મનોરમાએ સરિમત જણાવ્યું.

“કેમ, આજે કાંઈ નવા ખખર લાવ્યાં છો ?”

“હા, આજે બપોર પછી ચાર વાગતાં આ નાટકનો છેવટનો પ્રવેશ રાજગુલા મહેલના બગીચાની રંગભૂમિ ઉપર જ રજુ થશે એવું મેં ઠરાવ્યું છે. તમે એ નાટકના નાયક છો, એટલે તમારે પૂરેપૂરો વેશ સજીને ત્યાં આવવું પડશે.”

“વેશ સજીને આવવું પડશે એટલે પેલો ગંધર્વરાજનો વેશ અને વાંસળી લધને મારે ત્યાં આવવું એટલું જ ને ?”

“નહિ, આ વખતે તમારે બીજો વેશ પહેરવાનો છે અને તેની તૈયારી પણ આજે ને આજે જ કરવાની છે. ભગવી કંકની અને ભગવી ઝોળી સાથે આગેહૂઆ વેરાગી બનીને તમારે રંગભૂમિપર હાજરી આપવાની છે !” મનોરમાએ જણાવ્યું.

અરુણ આ સાંભળીને ચમકી ઉઠ્યો અને બોલ્યો : “વળી મારે વેરાગી બનવું પડશે ? બાબી ! ખરેખર, આ તો તમે મારા પર જીલમ કરો છો ! આટલો બધો ત્રાસ હું કેવી રીતે વેડી શકું ?”

“તો ઉપાની પ્રાપ્તિના વિચાર માંડી વાળો, એટલે તમને બિલકુલ ત્રાસ પડશે નહિ; અને ઉપાને પ્રાપ્ત કરવી જ હોય તો સત્-ધારની આપ્તાને અનુસરીને ચાલો.”

“હીક છે ! ‘ગરજ ગળી સાકર થકી’ એ કહેવતનો ઉપયોગ તમે કરવા માંડ્યો છે ! ચાલો વેરાગી બનવાને આપણે કબૂલ છીએ,

હવે ફરીથી બંગી બનવું પડશે કે નહિ તે પણ અસારે જ કહી દેજો.”

“ નહિ. ” મનોરમા હસતી બોલી: “ આ હવે છેવટનો પ્રવેશ છે, માટે અકળાશો નાહ. ”

“ હવે બીજી કશી સૂચના કરવાની હોય તે મને કહો. ”

“ જુઓ, મારો ઠરાવેલો પ્રોગ્રામ આ પ્રમાણે છે. તમારે એ વેશ ધારણ કરીને બગીચાની એક કુંજમાં બેસવું. હું ઉપાની સાથે ત્યાં ગુપ્ત રીતે આવીશ અને તે વખતે તમારે ચોક્કસ શબ્દો બોલવાના-મનમાં બોલતા હો તેવી રીતે પણ જરા ઉતાવળથી બોલવાના છે. ચારપછીનો ભાગ બજવવાનું તો હું પોતે માથે ઉઠાવીશ, તમારે કશું કરવાનું નથી. ”

“ એ તો ઠીક, પણ જો પાઠ મારે ત્યાં પહોં જવાનો છે તે ક્યાં છે ? ”

મનોરમાએ પોતાની પાસે રાખેલો એક કાગળ અરજીના હાથમાં મેલ્યો અને કહ્યું: “ જુઓ, તમારે બજવવાનો પાઠ આ કાગળમાં મેં લખીને તૈયાર કર્યો છે. તે તમારે ગોખીને બરાબર યાદ કરી રાખવાનો છે અને બોલો તે વખતે જરા પણ અસ્વાભાવિકતા દેખાવી જોઈએ નહિ; નહિતો સત્રધાર એકટરનો પગાર અટકાવી રાખશે ! ”

“ વાર, તે પણ ઠીક ! હવે બીજી કશી આગા છે ? ” અરજી એ કાગળ લેતાં કહ્યું.

“ ના. આ ગોઠવણથી તમને ઉપાની પ્રાપ્તિ થશે અને નહિ થાય તોપણ તમને પહેરાવેલો આ વેશ અરજ નહિ ભય, કારણકે એ જ વેશમાં તમે હિમાલય તરફ ચાલ્યા જઈ શકશો ! એકવાર તમે કહેતા હતા કે ઉપાની પ્રાપ્તિ જો નહિ થાય, તો હું સંન્યાસી બનીને ચાલ્યો જઈશ, એ તો સાંભરતું હશે ! આ અવસર એને માટે અનુકૂળ છે. કાંતો આ વેશ તમને ઉપા મેળવી આપશે અને કાંતો તમને કાયમના સંન્યાસી બનાવી શકશે ! ”

“ બાબી ! તમારી મસ્કરી તો મારા હૃદયના મર્મભાગસુધી કસ્યાંતને જન્મ આપે છે ! ”

“ શું મારી મશ્કરી એટલી બધી માર્મિક છે ? ”

“ હરિશ્ચંદ્રના શોકરસપ્રધાન નાટકને હાસ્યરસપ્રધાન કરવાનો પ્રયત્ન જોડો માર્મિક છે તેટલી જ તમારી મશ્કરી મર્મભેદી છે ! હવે એ વાત જવા દો અને બીજું જે કહેવું હોય તે કહો. ”

“ બીજું કહેવાનું કશું નથી. તમે ત્યાં વેરાગી બનીને આવજો; ગામની વચ્ચે થઈને જતાં શરમ લાગશે, માટે બંધ ગાડીમાં બેસીને આવજો. હું તમારી પાછળ ‘ મણીગૌરી ’ બનીને આવીશ. હજી તે બિચારી ઉપા અરણ્યને ઓળખતી નથી. માત્ર તેની વાંસળી અને વેશ ઉપર તે મુગ્ધ બની ગઈ છે. ”

મધુકર બોલ્યો: “ અને મારે તો કશો ભાગ ભજવવાનો નથીને ? ”

“ કેમ નહિ ? તમારે તે વખતે લાનુશંકરની પાસે જઈને તેમને વાતે ચડાવવાનું કાર્ય કરવાનું છે અને કોઈ પણ રીતે તેમને સાંજના છ વાગતાંસુધી બાગમાં આવવા દેવા નહિ. ”

“ એ કામ તો ઘણું સહેલું છે. ”

અરણ્ય બોલ્યો: “ અને બીજું કામ એ કરવાનું છે કે મારે માટે ક્યાંયથી ભગવી કક્ષની, ઝોળી, મૃગચર્મ વગેરે સાધનો મેળવી આવવાં. ”

મનોરમા બોલી: “ હા, વરરાજાને શણગારવાનું કામ તેના મિત્રનું જ હોય છે ! ”

પ્રકરણ ૨૭ મું.

ઉપા અને મણીગૌરી.

મનોરમાની ગોઠવણ પ્રમાણે તે દિનના પાછલા પહેરે અરણ્ય વેરાગીનો વેશ પહેરીને બગીચામાંની એક કુંજમાં જઈ બેઠો. બીજી બાજુએ મનોરમા પૂર્વપરિચિત મણીગૌરી બનીને ઉપાની પાસે બેઠી. તેને જોતાં જ ઉપા બોલી: “ બહેન ! તમારાં તો હમણાં દર્શન પણ

દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે. હવે અમે થોડા દિવસમાં સુરત જઈશું અને પછી આપનો મેળાપ નહિ થાય તો મને બહુ નિરાશા થશે.”

• “નિરાશ થવાની જરૂર નથી. આજકાલ અમરુત તમને મળવાને અહીં આવશે.”

“આજ-કાલ કરતાં તમે ઘણા દિવસ વીતાડી દીધા અને જેમ જેમ દિવસ જાય છે, તેમ તેમ મારી અધીરાઈ વધતી જાય છે.”

“બહેન ! અમરુતની સ્થિતિ બહુ શોચનીય થતી જાય છે. પોતાની પ્રિયતમાએ પોતાનો અસ્વીકાર કર્યાથી એનું શરીર કૃશ થતું જાય છે અને તેની મનોદશા વધારે બગડતી જાય છે. તમારી વિનંતિથી મેં તેનો કોટોઆફ તમને મોકલ્યો હતો ખરો, પરંતુ તેને આ જગતમાં રહેવું ગમતું નથી એમ એણે મને કહ્યું હતું.” મણીગારીએ જણાવ્યું.

• “શું મારો સ્વીકાર કરીને તે મને કૃતાર્થ નહિ કરે ત્યારે ?”

“તે હું શી રીતે કહું ? તમે તેને વિનંતિ કરજો, હું પણ સમજાવીશ. પરંતુ—”

“કેમ બોલતાં અટકી ગયાં ?”

“હું પૂછું છું કે તમારો પ્રેમ અમરુતના મધુર કંઠ ઉપર છે, તેના શરીર ઉપર છે, તેના વેશ ઉપર છે કે શેના ઉપર છે ?”

“નહિ બહેન ! કોઈ એક વસ્તુપર મારો પ્રેમ નથી, પરંતુ કોણ જાણે શાથીએ તેમનામાં માફ મન લોભાઈ રહ્યું છે. તેમનામાં સર્વ ગુણોનો નિવાસ હોય એવું મને લાગે છે.”

• “પણ કદાચ અમરુતને એમ જ વાજબી લાગે કે તમારા તેના પરના પ્રેમની પરીક્ષા કરવી, તો ?”

“ખુશીથી, તમે અને તે ઉભય મારા પ્રેમની પરીક્ષા કરી જુઓ. અમરુતને માટે હું પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું. રાત્રિ દિવસ હું તેમના મધુર સહવાસમાં રહી શકું અને ઉધાની હૃદયકુંજમાં અમરુતની મનોહર મૂર્તિની સ્થાપના થાય એ જ મારી અભિલાષા—”

મણીગૌરી જરા ગુસ્સે દર્શાવતી બોલી: “જુઓ ઉષા બહેન! તમારામાં આ એક દોષ છે અને તે અરુણને ગમવાનો નથી. સીધી અને સરલ રીતે વાતચીત કરવી જોઈએ તેને બદલે નાટકના સંભાષણની પેઠે વારંવાર તમે લહેરમાં આવી જાઓ છો તે ટેવ પસંદ કરવા જેવી નથી અને તેથી જો અરુણને કંટાળો આવ્યો તો—”

“નહિ નહિ, બહેન! અરુણને જો કાંઈ કંટાળો ઉપજવાનારું થઈ પડશે તેવું કશું હું કરીશ નહિ. હું જરા વધારે સાવધતાથી વર્તીશ.”

“નાટકી, આલંકારિક અને કૃત્રિમ ભાષા તથા ભાવો ઉપર સરલ હૃદયના અરુણને મોટી ચીડ છે એમ હું ધારું છું અને એ સઘળું તો તમારા રોમે રોમમાં ખીલી ઉઠ્યું છે; તે સઘળું થોડી સાવધતાથી દૂર થાય તેમ નથી અને જ્યાંસુધી તમારી એ ટેવ દૂર થએલી હું જોઈ શકીશ નહિ ત્યાંસુધી તમારો અને અરુણનો મેળાપ કરવાનું મારાથી નહિ બને.”

અધીરી ઉષા ગમરાઈ અને બોલી ઉઠી: “નહિ, બહેન! તમે મારા પર એટલાં બધાં નિષ્ઠુર બનો નહિ! હું તમને વચન આપું છું કે આ ક્ષણથી એ સઘળી કૃત્રિમ ભાષા અને ભાવો ત્યજવાને પ્રયત્ન કરીશ અને અરુણના મનને અનુકૂળ થઈને રહેવાને સદા સર્વદા તત્પર રહીશ; પરંતુ મને મારી અભિલાષામાં નિરાશ તો ન જ કરશો.”

મણીગૌરી કશે જવાબ નહિ આપતાં મૌન બનીને એસી રહી અને ઉષાની અભિલાષાની કસોટી કરવા લાગી. તેના તરફથી કશે ઉત્તર નહિ મળવાથી ઉષા બોલી: “કેમ બહેન! તમે ઉત્તર આપતાં નથી? શું મારા શબ્દોપર તમને વિશ્વાસ આવતો નથી?”

“શબ્દોપર તો વિશ્વાસ આવે છે, પરંતુ લાંબા વખતથી તમે જે ટેવને વશ થઈને રહ્યાં છો તે ટેવને તમે કેવી રીતે છોડી શકશો એનો જ મને વિચાર થયાં કરે છે.”

“હું મારા મનોબળથી તે ટેવને છોડીશ અને વળી અરણ્યનો સહવાસ મારી તે ટેવ મુકાવવામાં મને મદદગાર બનશે; પરંતુ કૃપા કરીને તમે અરણ્ય—”

“હીક, હીક, હું સમજી ગઈ. તમારી એટલી આતુરતા છે તો હું તમને નિરાશ નહિ કરું. હું ધારું છું કે અરણ્યનું અને તમારું યુગલ અંધાય તેમાં તમારા પિતાની પણ સંમતિ હશે.”

“પિતાની સંમતિની હું દરકાર કરતી નથી. સ્નેહલગ્ન કરવાં તેમાં વળી માતાપિતા વચ્ચે આવનાર કોણ? પૂર્વે શું સ્વયંવરો થતા નહિ? દ્રૌપદી સ્વયંવર નાટકમાં—”

“જુઓ, પાછી નાટકની વાત કાઢી કે? અને વળી તમે તમારા પિતાની અવગણના કરશો તો સરલ સ્વભાવનો અરણ્ય તમને બિલકુલ કબૂલ રાખનાર નથી. તમે એમ ઉદ્ધત બનશો તો આ ચોકડું નહિ બેસે, સમજ્યાં?”

“એમ? ત્યારે પિતાજીની સંમતિમાં તો વાંધો જરૂર આવશે, કારણકે ન્યાત જાત—”

મણીગૌરી બોલી ઉઠી: “ન્યાત-જાત તો અરણ્યની અને તમારી ઉભયની એક જ છે; પરંતુ તમારે તો આજસુધી ઉદ્ધતાધને માટે તમારા પિતાજીની માફી માંગીને આ લગ્નની વાતમાં તેમની સંમતિ મેળવવી પડશે; અને જો તેમ હોય તો જ હું પ્રયત્ન કરું, નહિતો જેની તમારી મરજી.”

ઉધાનાં હાજાં નરમ થયાં. તે ધીમે ધીમે બોલી: “અરણ્યને પ્રાપ્ત કરવાને માટે હું એમ પણ કરીશ; પરંતુ એમ કરતાં જતાં પિતાજી સંમતિ નહિ આપે તો?”

“તેમની સંમતિ વિના તો લગ્ન નહિ જ થાય; પણ હું, તેમને સમજાવીને સંમતિ અપાવીશ; પરંતુ તે પહેલાં તમારે પોતાને પિતાજી પાસે ક્ષમા માંગીને તે મેળવવા યત્ન કરવો જોઈશે; તે તો ધ્યાનમાં છે ને?”

“ એમ તો હું ઘણી ખુશીથી કરીશ. ” ઉપા મણીગૌરીની સૂચનાએને અનુકૂળ બનતી રહી.

“ તો ભલે; પણ હવે સાંજ પડી છે તો ચાલો આપણે જરા બાગમાં ફરીએ. ”

ઉપા અને મણીગૌરી ઉઠ્યાં અને બાગમાં ફરવા લાગ્યાં.

અકરણુ ૨૮ મું.

પ્રેમનો જોગી !

ઉપા અને મનોરમા દરતાં દરતાં એક કુંજની નજીક આવ્યાં અને આસપાસમાં વૃક્ષોની ઘટા હોવાથી ત્યાં આગળ જ બેંચપર બેસી શીતલતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યાં. બન્ને વચ્ચે કેટલીક પ્રાસ્તાવિક વાતચીત થવા લાગી એટલામાં કુંજની અંદરથી કોઇનો શ્વર સંભળાવા લાગ્યો. મનોરમાએ ઉપાનું ધ્યાન તે તરફ દોર્યું અને બન્ને માન રહીને એ શબ્દો ઉત્કંઠ બની સાંભળવા લાગી.

“ આ જગતમાં હવે સુખ રહ્યું નહિ ! શાંતિ તો હવે હમેશને માટે ચાલી ગઇ છે ! આ જન્મ હવે કેવળ મરણુમિ પ્રમાણે શૂન્ય બની ગયો છે ! તે સુંદરીએ તો મને એકવાર પણ પોતાનાં દર્શનથી પવિત્ર કર્યો નહિ-અરે મને પોતાની પાસે પણ આવવા દીધો નહિ ! થયું, મારા સુખસ્વપ્નનું છેવટ આવી ગયું ! આ સંસાર મારે મન હવે શ્મશાનતુલ્ય છે ! આ જગતમાં કોઇ કોઇની તરફ નજર પણ કરતું નથી. કોઇને કોઇની દયા પણ આવતી નથી ! કોઇના મનની દારણુ યાતના તરફ કોઈ લક્ષ પણ આપતું નથી ! સૌનાં-સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીઓનાં હૃદયો પાપાણુ કરતાં પણ વિશેષ કઠોર બની ગયાં છે ! તો પછી આ શ્મશાન તુલ્ય સંસારમાં રહેવું તે પણ શા અર્થનું ? બસ, હવે તો અધાર અરણ્યોમાં જન્મને વસવું એ જ આ જીવનું એકલું સાર્થક્ય છે. તે અરણ્યોમાં વાઘ-સિંહાદિ દિંસ પશુઓ હશે-

તોપણ શી હરકત છે ? ત્યાં સ્ત્રીરૂપી રાક્ષસી તો નહિ હોયને ? બસ, તો શી ફીકર છે ? પાપાણુ હૃદયની સ્ત્રી ત્યાં એક પણ નહિ હોય એટલે મને સંતોષ થશે. વૈરાગી બનીને વનમાં જતા રહેવા માટે આ બગવો વેશ પહેરીને હું ઘેરથી બહાર નીકળ્યો છું તે હવે ઘેર પાછો તો ફરીશ નહિ જ ! ” થોડી પળો શાંતિમાં ચાલી ગઈ એટલામાં ફરીથી સ્વર આવવા લાગ્યો : “ સુંદરી ! વનમાં જવાનું ધૈર્ય મારામાં નહિ હોય એમ શું તું માને છે ? એકવાર પ્રેમની સુવર્ણશૃંગલથી મારી ઈંધી દશા થઈ હતી ખરી, પરંતુ હવે તો વૈરાગી થવાનું બેવડું ધૈર્ય મારામાં ઉત્પન્ન થયું છે. મારે મન હવે પ્રેમનો અર્થ એ જ કે શન્યમાં વિલીન થએલું સુખસ્વપ્ન ! તું તો માફ મહેં જોવા પણ નથી ઇચ્છતીને ? ઠીક છે, તો હું હવે વનમાં જ જઉં છું ! પરંતુ યાદ રાખજે કે એક નિરપરાધી પ્રાણીના સુખસ્વપ્ન ઉપર પાણી ફેરવવાનું—તેના જીવનનું સત્યાનાશ વાળવાનું પાતક તો તારે શિરે જ રહેશે ! હાય ! ”

આ ઉદ્દગારો શ્રવણ કરીને ઉપા આશ્રય પામી અને મનોરમાને પૂછવા લાગી : “ આવા વિલક્ષણ ઉદ્દગારો કોના છે બહેન ? ખરેખર, કોઈ દુઃખી મનુષ્ય જણાય છે ! ”

“ શું તમે તેને ન આજખ્યો ? ”

“ ના, તે કોણ છે ? ” ઉપાએ પૂછ્યું.

“ તે તો અરુણનો જ સ્વર છે ! ”

“ એમ ? શું આ બગવાં વસ્ત્રો પહેરીને તે અરણ્યમાં ચાલ્યા જવાને તૈયાર થયા છે ? ”

“ હા, એમ જ જણાય છે. મેં તમને એકવાર કહ્યું નહોતું કે એક તરૂણીપરના પ્રેમમાં તેને નિષ્ણતા મળવાથી તેનું મન બહુ જ નબળું પડી ગયું છે ? તે જ સ્ત્રીના અનાદરને લીધે હવે તે વનમાં જવાને તૈયાર થયા જણાય છે. તે સ્ત્રી ઉપર અરુણનો અનહદ પ્રેમ હતો, પરંતુ તેણે તો અરુણને મળવાની પણ ના કહી હતી ! એના

અનાદરને લીધે બિચારા અરુણના મનની આવી દશા થવા પામી છે ! હવે તો તેને સંસાર ઉપર કેવળ તિરસ્કાર આવ્યો જણાય છે.”

ઉપા બોલી: “અહો, તે સ્ત્રીનું હૃદય કેટલું કઠોર હોવું જોઈએ? ખરેખર, તેને પાષાણવત્ હૃદયવાળી જ કહેવી જોઈએ.”

મનોરમા બોલી: “તમે ખરું કહો છો. આ બિચારાની આટલી બધી કરુણાજનક સ્થિતિ થઈ છે તોપણ તે નિર્દય સ્ત્રીને હજી તેની દયા આવતી નથી ! ”

“ખરેખર, તેને એક રાક્ષસીનું નામ આપવું જ ઘટે !” ઉપાએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“અરે ખૂદન ! તે સ્ત્રીના પિતાએ અને ઇષ્ટ મિત્રોએ તેનું લગ્ન અરુણની સાથે કરવાને બહુએ મહેનત કરી, પરંતુ એણે તે! કહ્યું કે બસ મારે લગ્ન કરવું જ નથી ! ”

“અહો ! એટલી બધી વાત ? ”

“હા ! હવે આ બિચારો છેવટે નિરાશ થઈને વરાગી બની વન-માં જાય છે ! ”

“શું ખરેખર તે જશે? અને મારે નિરાશ થવું પડશે ?” ઉપાએ અધીરાધથી પૂછ્યું.

“અહો, પણ એ આગળ શું બોલે છે ? સાંભળો ! ”

પુનઃ કુંજમાંથી અરુણનો સ્વર સંભળાવા લાગ્યો: “પણ વનમાં જવાથીએ મારા વ્યથિત અંતઃકરણને સુખ કેવી રીતે મળશે? મારી હૃદયવક્ષમાના દારુણ ચિંતનથી ત્યાં પણ મારા હૃદયની યાતના વધવાની જ ! અરેરે ! આ મારી કેવી દશા ? હું શું કરું કે જેથી આ હૃદયયાતના દૂર થવા પામે ? પરમેશ્વરની કરુણા થાય છે ત્યારે જ મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખોતું નિરસન થાય છે એ વાત ખરી છે, ત્યારે શું મારા જેવા અનાથ બાળક ઉપર પણ પરમેશ્વર નિહુર બન્યો છે ?”

ઉપાએ મનોરમાને પૂછ્યું: “ખૂદન ! આ !સંગ સારો છે. હું

તેમની પાસે જઈને એવી વિનંતિ કરું કે એ નિષ્ઠુર સ્ત્રીના ચિંતનને ત્યજીને તમારો પ્રેમ મને અર્પણ કરો ! ”

“ નહિ, નહિ. એમ ઉતાવળાં થવાની જરૂર નથી. સાંભળો, તે આગળ શું બોલે છે ? ” મનોરમાએ ઉપાને ઉત્તર આપ્યો અને પુનઃ બોલે ઉત્કંઠ બની સાંભળવા લાગી :

“ સુંદરી ! તારી વિદ્યા પ્રમાણે તારામાં હૃદય નથી ! તારા કોમળ કંઠ પ્રમાણે તારામાં દયા નથી ! તારા બાહ્ય સ્વરૂપ પ્રમાણે તારાં નૃત્યકરણ ઉજ્જવળ નથી ! કેટલી ઉત્સુકતા સાથે હું તને મળવા આવ્યો હતો ? તારા મધુર કંઠના ગાયને મને કેવો સ્તબ્ધ અને સ્થિર બનાવી મેલ્યો હતો ? પણ મારી તે ઉત્સુકતાની તે દરકાર જ ન કરી ! વીઝીટીંગ કાર્ટ વિના મને મળવાની જ તે ના કહી ! તારું મુખ પણ બતાવ્યા વિના ચાકરડી પાસે જ જવાખ અપાવીને તે મને પરભાર્યો પાછો કાઢ્યો ! અહો ! તારી આટલી નિષ્ઠુરતા છતાં આ મૂર્ખ હૃદય હજી તારું જ ચિંતન કર્યા કરે છે ! ઓ અભાગી ચિત્ત ચક્રોર ! હવે તું શાન્ત થા અને એનું ચિંતન મૂકી દે ! ”

ઉપા આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગઈ અને મનોરમાને પૂછવા લાગી : “ હેં બહેન ! આ કોની વાત બોલે છે ? ”

“ પોતાની પ્રિયતમાની જ તો ! જેના તરફથી એને નિરાશા પ્રાપ્ત થઈ છે એની જ ! ”

ઉપાનું આશ્ચર્ય હજી શમ્યું નહિ. તેનું અંતર ધક્કવા લાગ્યું અને તેણે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો : “ એ સ્ત્રીનું નામ શું વાર ? ”

“ તે તો હું નથી જાણતી, પરંતુ અરણ્યે મને એકવાર કહ્યું હતું કે તે બાળાના પિતાનું નામ હાનુશંકર છે અને તે પણ સુરતના જ વતની છે ! ” મનોરમાએ મુખની એકસરખી ગંભીરતા સાચવીને કહ્યું.

ઉપા તો આ ઉત્તર સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગઈ ! મનોરમા આડી નજર રાખ્યા છતાં તેના વદનપરના વિકારને પરખી કાઢવા

લાગી. થોડી વારસુધી ઉષા મૌન જ રહી અને પછી બોલી: “બહેન ! હું બહુ આશ્ચર્ય પામું છું. તમે કહો છો તે બાનુશંકર તો મારા પિતા છે અને અરુણના ઉદ્દગાર પ્રભાણે વીઝીટીંગ કાર્ડ વિના મેં જ તેમની મુલાકાત લેવાની ના કહી હતી ! શું ત્યારે અરુણનો માર્ગ પર પણ એકસરખો પ્રેમ છે ? ”

“ ઉષા બહેન ! આ તમે શું કહો છો ? ” મણીગૌરી, એ આશ્ચર્યચક્ર વચ્ચે બોલી પણ રહી નહોતી, તે પહેલાં અરુણ કુંજ-માંથી નીકળીને પોતાને માર્ગે પકડ્યો હતો. તે નજરે આવતાં જ મણી-ગૌરી અને ઉષા એકદમ ઉઠ્યાં અને તેની પાછળ ઉતાવળે દોડ્યાં તથા તેનો માર્ગ રોકીને ઊભાં. મણીગૌરી બોલી: “ થોભો ! અરુણ-રાય ! આ વેશ પહેરીને હવે ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ વનમાં-અરણ્યમાં. આ નિરાશ જીવનને માટે હવે એક જ એ માર્ગ રહ્યો છે. ”

“ પણ તમને તમારી પ્રિયતમા મળે તો ? ”

“ બહેન ! તમે મારી-હાંસિ કરો છો ? જેણે મારું મ્હોં પણ જોયા વિના મારો તિરસ્કાર કર્યો હતો તે મને મળે એ કેવળ અસંભવિત વાત ! ”

ઉષાથી હવે ધૈર્ય ધારી શકાયું નહિ. તે અરુણના પગમાં પડી અને બોલી: “ અરુણરાય ! મને ક્ષમા કરો ! જેની પાછળ તમે ભગવાં પહેર્યાં છે, તે જ હું ઉષા તમારા ઉપર ક્યારનીએ મોહમુગ્ધ બની છું ! તમારા આવા પ્રેમનો તિરસ્કાર મેં મારા ભ્રમિતપણામાં કર્યો, તે માટે હવે મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે ! હવે તમે મારો સ્વીકાર કરીને મને કૃતાર્થ કરો. ”

અરુણ કશું નહિ બોલતાં આશ્ચર્ય દર્શાવતો ઊભો રહ્યો. આગળ કેવાં પ્રકારનો પાક બજવવો તે તો મણીગૌરીએ પોતે જ માથે લીધું હતું, એટલે તે બોલી: “ ઉષા ! અરુણે ઉષાનો સ્વીકાર તો ક્યારનોએ કર્યો છે. હવે તું નિશ્ચિત થા. ”

“દામ, કાંચણું કચા માગે લે, ચર્મા નથી. બસ થયા પછી અરજીનાય
જામ, કચે.”

૪૪ ૧૨૯

“પણ આ વાતથી મને અત્યારસુધી અનણી કેમ રાખી બહેન ?” ઉપાએ જૂમિ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને પગના નખવડે જમીન ખોતરતાં ખોતરતાં શરમાઇને પૂછ્યું.

“એ વાતથી તમને અનણ્યાં રાખવાની જ ખાસ જરૂર હતી. કોલેજમાં બે ચાર કાલ્યો વાંચીને અને થીએટરોમાં નાટકો જોઇને તમે નાટકની નાયિકા બની બેઠાં હતાં, એટલે તમારું માથું એટલું બધું ફરી ગયું હતું કે નાટકની નાયિકાનું મન નાટકના નાયક વિના નહિ કરી શકાય એવું મેં ધાર્યું હતું અને તેથી અરુણરાયને ગંધર્વરાજના પોશાકમાં વાંસળીના મધુર નાદ સાથે તમારી દૃષ્ટિએ ધ્રુવપૂર્વક મેં પાડ્યા હતા. મેં જોયું કે તમે તેમના કંઠથી, પોશાકથી, વાંસળીથી અને આ બાગના નાટકીય દૃશ્યથી આકર્ષાયાં છો, ત્યારે ધ્રુવપૂર્વક અરુણને તમારાથી દૂર રાખીને તમારા મનની સ્થિતિ તથા આતુરતા જણી લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો. પછી ધીમે ધીમે તમારું નાયિકાપણું વિસરી જવાની તમારી કબૂલાત લીધા પછી મેં આ પ્રમાણે તમારો યોગ મેળવી આપ્યો છે. હાનુશંકર કાકા તો આ જોડું જોડાય તે માટે ક્યારનાએ ઉત્સુક બની રહ્યા છે.”

“હાય, હાય, શું હું એટલી બધી ગાંડી બની ગઇ હતી શું ? મને ક્ષમા કરો !”

“ક્ષમા કરવાનું કશું મારા હાથમાં નથી; લગ્ન થયા પછી અરુણરાય ક્ષમા કરશે. કહો ઉપા બહેન ! તમારે માટે વેરાગી બનેલા આ અરુણરાય—”

“બહુ બહેન ! મને શરમાવતાં શું હશે ? તમારી અને પિતા-જીની દૃષ્ટિમાં જેમ આવે તેમ કરો; મારાથી તો હવે અહીં બીજાં નથી રહેવાનું !” એમ કહી ઉપાએ ચાલવા માંડ્યું.

મનરમાએ તેને જતી અટકાવીને કહ્યું : “રહો, એમ જતાં નહિ રહેવાય ! હવે તો તમે મારા દિયરનાં પત્ની બન્યાં છો, એટલે મારા તરફની આ બેઠ—”

“ હેં ! તારે તમે કોણુ છો ? ”

“ અરુણરાય મારા દિયર છે; માફ નામ મનોરમા છે ! તમારા ચસ્કી ગએલા મગજને ઠેકાણે લાવવાને આ બધા વેશો અતારે દરવા પડ્યા છે, પણ તમારે મન કાંઈ તેની કશી કીમત છે ? ”

“ હાય, હાય ! બહેન ! હું શું આટલી બધી ગાંડી બની ગઈ હતી ! બાબીજી-અરે, અત્યારથી એ બધું જ્ઞાને ? હજી તો વાર છે ! ”

મનોરમાએ અરુણને કહ્યું : “ અરુણરાય ! હવે વેરાગી મનીને કાશી તરફ ચાલ્યા જવાનો વિચાર માંડી વાળો અને બીજાને પહેરી ભાનુશંકર પાસે ચાલો.”

મનોરમા વિચારમુગ્ધ ઉપાનો હસ્ત પકડીને ભાનુશંકર પાસે મહેલની અંદર ચાલી.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

શોકના સમાચાર.

મનોરમા ઉપાને તેડીને ભાનુશંકર પાસે ગઈ તે વખતે મધુકર ભાનુશંકરને અવનવી વાતોના હીંચકા ખવડાવતો હતો. ભાનુશંકરને પણ મધુકરની મધ જોવી મીઠી જીભથી બહુ આનંદ થતો હતો. મનોરમાએ ઉપાને ઠેકાણે લાવવાને કાંઈ વિલક્ષણ યોજના કરી છે એવું ભાનુશંકરની જાણ બહાર તો નહોતું, તોપણ કેવી યોજના ઘડી છે અને તેના અમલ કેવી રીતે થાય છે તે માહિતી કાંઈ એ વૃદ્ધ વડીલને આપવામાં આવી નહોતી અને વાજખી પણ એ જ હતું. ઉપા જે ભાનમાં આવતી હોય તો હરકોઈ અગવડ વેઠવાને ભાનુશંકર ડોસા તૈયાર જ હતા. ઘણા દિવસથી હિમન્તપુરમાં તે રહ્યા હતા અને હવે તો જવું જ જોઈએ એમ તેમને લાગતું હતું, પરન્તુ ઉપાને ઠેકાણે લાવવાની યોજનાનો અમલ પૂરેપૂરો નહિ થયો હોવાને લીધે મન મારીને પણ તે હજી હિમન્તપુરમાં ટકી રહ્યા હતા. મનોરમાનું

સસ્મિત વદન અને ઉપાતું લજ્જાવનત વદન જોતાં જ ભાનુશંકરે અનુમાન કર્યું કે યોજનાને સફળતા મળી લાગે છે! સ્વાભાવિક રીતે જ તેમના અંતરમાં સ્નેહનો ઉમળકો આવ્યો અને તેમણે કહ્યું: “આવ, ઉપા! મારી ગુણલક્ષ્મી! આ મનોરમા—”

મનોરમા વચમાં બોલી ઉઠી: “હા વડીલશ્રી! હું મનોરમા જ છું અને ઉપા જ્ઞેનને મેં મારી જોળખાણ પાડી છે; અત્યારે તો ઉપા જ્ઞેન આપની પાસે ઇષ્ટ આશીર્વાદ લેવા જ આવ્યાં છે.”

“હે! એ ખરી વાત? અરુણરાયની યોગ્યતા હવે તેના સમ-જવામાં આવી ને? વાહ! શી ઇશ્વરની લીલા છે!” ડાસા હંપમાં આવી જતા બોલ્યા.

મનોરમા બોલી: “વડીલશ્રી! ઉપા જ્ઞેન બોલતાં શરમાય છે અને અભારસુધી તેમના ચિત્તમાં જે ભ્રમણા હતી તે હવે દૂર થઈ છે. પોતાના પૂર્વ વર્તનને માટે હવે તેમને પશ્ચાત્તાપ થાય છે!”

“ધન્ય! ધન્ય! બેટા ઉપા! અરુણરાય જેવો પતિ તને ખીજે ક્યાંય મળવાનો નથી! હું વૃદ્ધના એ બોલ તું સાંભળી લે અને જો નહિ સાંભળે તો હવે હું સંસારમાં રહેવાનો નથી! સંન્યાસી બનીને કાશી તરફ જતો રહીશ!”

ઉપાના મુખમાં હવે વાચા ચુરી. તે બોલી: “પિતાજી! આજથી હું હવે આપની આજ્ઞામાં જ છું; મારા પર દયા કરીને હવે પૂર્વના પ્રસંગો વિસરી જશો.”

“વાહ! દિકરી! પૂર્વની વાતો હવે આ જ ક્ષણે હું વિસરી જઈ છું. વાહ! તારું ભ્રમિષ્ઠ ચિત્ત ડેકાણે આવેલું જોઇને મને અત્યારે કેવો આનંદ થાય છે?”

પરંતુ આ આનંદ એક ક્ષણમાં એકાએક દૂર થઈ ગયો અને સોના વદનપર શોકનો પડદો પથરાઈ ગયો. અરુણ એકાએક ત્યાં દોડતો આવ્યો અને ખમર આપ્યા કે “સુરતથી તાર આવ્યો છે અને મોટા ભાઈ એકાએક માંદા થઈ ગયા છે.”

મનોરમા આ સાંભળીને આભી બની. એકાએક શાથી માંદગી થઇ આવી હશે તે તે સમજી શકી નહિ. તેણે ફરી ફરીને અણબુને પૂછ્યું પણ તારમાં માંદગીની વાત વિના ખીજું કશું જણાવ્યું નહિ. હોવાથી અણબુ કશો ખુલાસો આપી શક્યો નથી. સુરત જવાને ઉપડતી ટ્રેનને માત્ર એક કલાક રહ્યો હતો એટલે મનોરમા અને અણબુ ઉતાવળે ઘેર આવ્યા. જમવાનો વખત થયો હતો પરંતુ બન્નેનાં ચિત્ત એટલાં ઉંચાં થઇ ગયાં હતાં કે જમ્યા વિના જ કપડાં પહેરીને બન્ને સ્ટેશન બહારી દોડ્યાં. ગાડી આવવાને પંદરેક મિનિટની વાર હતી પરંતુ એ પંદર મિનિટ મનોરમાને પંદર વર્ષ જેટલી લાંબી માલુમ પડી. એટલામાં મધુકર, ભાનુશંકર, ઉષા અને સુશીલા પણ દોડતાં આવી પહોંચ્યાં. માધવલાલની તખ્તીયતની ચિંતા તેઓ સર્વના ચિત્તમાં પણ પેડી હતી અને હિંમતપુરમાં તેમને બહુ દિવસ થયા હતા એટલે તેઓ સઘળાં પણ આ વખતે જ સુરત જવાને તે નીકળ્યાં. સઘળાં સાથે જ સુરત બહારી રવાના થયાં.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

માધવલાલની માંદગી.

મનોરમા અને અણબુ ઘેર આવીને જોયું તો તેમને માધવલાલની સ્થિતિ બહુ જ વિલક્ષણ નજરે આવી. તેના હાથ પગને પલાંગની સાથે મજબૂત દોરડાંવડે બાંધી લેવામાં આવ્યા હતા અને માધવલાલ તેમાંથી છૂટવાને હાથ પગ અશક્તવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યા કરતો હતો ! આસપાસ તેનાં સગાં, પડોશીઓ, બે ડાકતરો અને નોકર ચાકર ખેંદા હતા. મનોરમા તો આ જોઈને દિગ્ભ્રમ બની ગઈ. તે સ્વામીના પલાંગની પાસે જઈને બોલી: “તમને શું થાય છે?”

“મને તો કંઈ નથી ! આ બધા લુચ્ચા લોકોએ મને બાંધ્યો છે !” માધવ હાંસતો હાંસતો અને આંખો ફાડતો બોલ્યો: “મને

છોડો, મને છૂટો કરો, ચાલો છોડો છો કે નહિ? મારી રિવાજ્વર ક્યાં છે?”

• મનોરમાને તુરત જણાઈ આવ્યું કે સ્વામીનું ચિત્ત કોઈ કારણને લીધે અમિત થઈ ગયું છે. તે બોલી: “હું તમને છોડું છું પણ—”

એટલામાં ડાકતર વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો: “નહિ, જોજો હમણાં એમને છોડતાં! આઠ કલાકથી એમની સ્થિતિ આવી ને આવી જ છે! જો છોડશો તો કદાચ કાંઈ નુકસાન કરી બેસશે.”

• માધવ એકદમ મોટી ખૂમ મારતો બોલ્યો: “અસ, મને છૂટો કરો! મારી રિવાજ્વર લાવો! નિમકહરામ, પાછા, એ એના મનમાં શું સમજે છે?”

મનોરમા મૌન બનીને બેઠી રહી. આકરે તેની પાસે આવીને કાનમાં કહ્યું: “આજે અપેરે દારૂ પીને કોઈની સાથે મારામારી કરના હતા ત્યાંથી તેમને પકડી લાવ્યા છીએ! હજી એની એ જ સ્થિતિ છે. બીજું કશું વાંધા જેવું નથી. બહુ મહેનત કરી પણ દવા પીતા નથી અને માથે અરજ પણ મેલવા દેતા નથી. જાણે ગાંડા થઈ ગયા હોય એવું કાંઈ કાંઈ બકે છે અને જરાએ શાન્ત થતા નથી.”

• મનોરમા વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગઈ. બહુ દારૂ પીવાથી અને મારામારીમાં ક્રોધનો અગ્નિ બહુ વધી ગયો હોવાથી સ્વામીના મનની આવી હાલત થઈ છે એવું તુરત તે સમજી ગઈ. અરજીને પાસે બોલાવીને મનોરમાએ ધીમેથી કહ્યું: “ડાકતર વિના બીજા બધાંને તમે બહારના દીવાનખાનામાં જઈને બેસવાનું કહો.” અરજી તેમ કહ્યું. સૌ બહાર જઈને બેઠાં. કેટલીક વૃદ્ધ ડોસીઓ મનમાં કાંઈક અરબડી પણ ખરી.

મનોરમા પલંગ ઉપર એક બાજુએ બેસીને બોલી: “તમે આટલા બધા આકળા કેમ થાઓ છો? જરા શાંત થાઓ અને ઉંઘ લ્યો.”

“અસ, મને છૂટો કર! આ દોરડાં કાપી નાંખ! આ ડાકતરોને

હાંકી કાઢ ! મને રીવોલ્વર આપ, એટલે હું એ લુન્ચાને પાર કરી દઉં ! મારા ઉપર એણે હાથ ઉપાડ્યો ? થું સમજે છે એ એના મનમાં ? બસ, મને છૂટા કર ! ”

“ હા, હું દોરડાં છોડું છું; પણ તમને તાવ ચડ્યો છે તો જરા દવા પીઓ અને માથે બરફ મેલવા દો, એટલે પછી હું તમને છૂટા કરું. ”

“ દવા નહિ પીઉં તો મને નહિ છોડે ? ”

“ ડાકતર સાહેબ ના કહે છે, જુઓને ! તાવને લીધે તમે બહુ આકળા બની ગયા છો, માટે જરા દવા તો પીવી જ જોઈએ તો ? ”

“ લાવ દવા, પણ મને છૂટા કર. ” એમ કહેતાં માધવે મ્હોં ફાડ્યું અને મનોરમાએ ધીમે ધીમે દવા રેડી દીધી. તે ઉપર બરફનું ઠંડું ખાણી પાચું. ધીમે ધીમે સમજાવીને માથાપર બરફની કોથળી રાખી.

“ પણ આ દોરડાં તું કેમ કાપતી નથી ? ” માધવ આકળો થઈને બોલ્યો.

“ જુઓને, છોડું છું. ” એમ કહીને મનોરમાએ બંધ છોડવા મ્હંજા. ધીમે ધીમે બંધ છોડ્યા. દરમીઆન માથાપર બરફ મૂક્યા કર્યો. તેનું મગજ કાંઈક શાંત થયું, પણ જ્યાં તે છૂટો થયો કે તુરત જ બિછાનામાં બેઠો થયો અને બોલ્યો : “ હવે લાવ મારી રીવોલ્વર ! મારે બહાર જવું છે. ”

“ તમને અત્યારે તાવ છે અને હું બહાર નહિ જવા દઉં; તમે જરા સૂઈ જાઓ, ઉંઘ લ્યો; એટલામાં હું તમારી રીવોલ્વર બહાર કાઢીને તૈયાર કરી ગાળું છું. ” મનોરમાએ સ્વામીની પીઠપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું. દવાની અસરથી અને બરફની ઠંડકથી તેનું મગજ કાંઈક શાંત થવા માંડ્યું હતું. અરણ્ય બોલ્યો : “ મોટા ભાઈ ! જરા ઉંઘ લ્યો, દરમીઆન રીવોલ્વર તૈયાર થશે; એમ ઉતાવળા શાને થાઓ છો ? ” એમ કહી અરણ્ય અને મનોરમાએ માધવલાલને પાછો બિછાનામાં સુવાડી

દીધો અને માથાપર બરફની કોથળી મેલી. મનોરમાના હસ્તસ્પર્શે પણ તેના ચિત્તને શાન્તિલાભ કરવામાં મદદ કરી. થોડી વારમાં માધવલાલ ઉઠી ગયો અને ડાકતરો નિશ્ચિત થયા. તેઓ જતા રહ્યા અને અરણ્ય તથા મનોરમા પલંગની બાજુએ બેસી રહ્યાં.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

જ્ઞાનમાં અને સાનમાં.

થોડી વારમાં મધુકર પોતાનો સામાન ઘેર મૂકીને માધવલાલની તબીયત જોવાને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાં વાંત જ તેણે અરણ્યને પ્રશ્ન કર્યો: “ કેમ, મોટા ભાઈની તબીયત કેવી છે? તેમને શું થયું છે?”

અરણ્યે ઉત્તર આપ્યો: “ તબીયત સારી છે. કોઈ ઉપરના અત્યંત ક્રોધને લીધે તેમનું ચિત્ત બ્રમિત થઈ ગયું હતું પરંતુ અત્યારે જરા ઠીક છે. તેમને ઉંઘ આવી ગઈ છે અને દવા પીધી છે. ડાકતરે કહ્યું છે કે ચિત્તને જરા શાન્તિ મળશે એટલે આરામ આવી જશે.”

“ બીજું તો કશું ભય જેવું નથી ને?”

“ ના. તેમની કુટેવ તો તું જાણે છે. હૃદયી વધારે દારૂ પીવા-એણો અને ક્રોધની સાથે મારામારી કરેલી એટલે માથું બ્રમી ગયું હતું. રીવોલ્વર, રીવોલ્વર, કરતા તે ગાંડા જેવા જ બની ગયા હતા, પરંતુ મનુ ભાભીના હસ્તના જદ્દિય સ્પર્શે તેમને નિદ્રામાં પાડી દીધા.”

“ વાહ! પણ જાગતાં જ પાછા ‘રીવોલ્વર’ માંગશે તો?”

“ ના, તેમ નહિ કરે. ભાભી અહીં છે એટલે હવે તે બદલ કરો ભય રાખવાનો નથી. મધરાતે ડાકતર એકવાર આવી જશે અને તબીયત જોઈ જશે; તું હજી જમ્યો નહિ હોય માટે જા; કંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી.”

મધુકર ગયો. મનોરમા અને અરણ્યે આખી રાત જાગરણ

કર્યું અને માધવલાલની તખીયતની તપાસ રાખ્યા કરી. માર્ગમાં મધુકરના મગજમાં વિચારમાળા ચાલતી જ રહી: “ અહો ! કેવું વિષમ સ્વભાવનું જોડું છે ? મનોરમા બિચારી કેવી સુશીલ, સદ્-ગુણી અને નમ્ર છે, ત્યારે માધવલાલ દારૂડીયો, જીગારી અને કુસંગી ! ખરેખર, સોનાની થાળીમાં લોહની મેખ વાગવા જેવો અનુચિત બનાવ બનવા પામે ત્યારે તેમાં વિધિને જ બળવત્તર મોનવો જોઈએ. એક જ વૃક્ષનાં બે ફળ. એક કડવું અને બીજું મીઠું ! ક્યાં અરણ્ય અને ક્યાં માધવલાલ ! છતાં મનોરમા ! તને ધન્ય છે ! તારા ધૈર્યને હજારો ધન્ય છે ! આ પ્રસંગથી પણ શું માધવલાલ ઠેકાણે નહિ આવે ? જે જલદી અસર મનોરમાના હસ્તસ્પર્શથી થઈ તે શું હવે કાચમ નહિ રહે ? ”

*

*

*

*

બીજા દિવસનું પ્રભાત થયું. મોડી રાતસુધી માધવલાલ જાગ્યો નહિ હોવાથી અને તે નિરૂપદ્રવી લાંબો નિદ્રા લેતો હોવાથી અરણ્યની ચિંતા દૂર થઈ હતી. મનોરમાના આગ્રહથી તેણે જગરણ કરવાનું છોડી દીધું હતું અને પોતાના ઝોરડામાં જઈને સૂતો હતો. મનોરમા પણ પરોઢ થતાંસુધી જાગી હતી અને સ્વામીને સુખે નિદ્રા લેતા જોઈને પલંગની નીચે શેતરંજીપર સૂઈ રહી હતી. સહવાર થતાં માધવલાલ જાગ્યો અને મનોરમાને નીચે સૂતેલી-ધસધસાટ ઉંધ લેતી જોઈ. ગઈ કાલનો પ્રસંગ તુરત જ તેને સાંભરી આવ્યો. દારૂનો કેશ ઉતરી જવાથી, નિદ્રાને લીધે ચિત્ત શાન્ત થવાથી અને ક્રોધાગ્નિ શમી ગયો હોવાથી હવે તેને પોતાના ગઈ કાલના વર્તન સંબંધી વિચાર થવા લાગ્યો: “ હાય ! હાય ! હું કેટલો બધો રૂબેટ થયો ? સગાંઓ, મિત્રો, ઝાળખાણવાળાઓ, ડાકતરો અને આખા સુરતે મારી કુટેવ જાણી ! માફ કરવું પાપ હવે ખુલ્લું પડી ગયું. મનોરમાની પાસે હું અને પરમ પવિત્ર જણાવતો હતો અને ઉલ્ટો તેને દબાવતો હતો, પણ હવે મારી કુટેવ તેની સંમક્ષ પણ ખુલ્લી

પડી ગઇ ! હવે હું શું ઉચું મ્હેં લેઇને તેની સાથે બોલીશ ? મારી ઘેલછાની ખબર જાણતાં જ એ બિચારી લોહી નાંખતી અહીં આવી અને રાતનો ઉજાગરો કર્યો હશે એટલે અત્યારે ઉંઘે છે ! હું કેવો મૂર્ખ છું કે આ દેવીને અન્યાય આપીને—તેને દુભવીને સ્વેચ્છાચારી—સ્વચ્છંદી બનું છું ? ” એમ વિચારતાં તેને દીન સ્વભાવની મનોરમા ઉપર બહુ દયા આવી. તે બિછાનામાંથી ઉતર્યો. શરીરના સાંધે સાંધા કળતા હતા પરન્તુ મનોદુઃખ આગળ એ શારીર દુઃખની તેણે કશી ગણના કરી નહિ. ચતીપાટ સૂતેલી મનોરમાના મુખચંદ્ર બણી તે એકીદષ્ટે તાકી રહ્યો અને તે દીન—સુશીલ—સતીની નિર્દોષતાએ માધવલાલના અંતરમાં નૈસર્ગિક પ્રેમઝરણુને ઉત્પન્ન કર્યું. તે મનોરમાની પાસે નીચે શેતરંજી ઉપર બેસી ગયો અને મનોરમાના મસ્તકપર હાથ મૂકી તેના અધરોજ પર ચુંબન લીધું. આકસ્મિક સ્પર્શથી મનોરમા ખડેબાકળી જાગી ઉઠી અને બેડી ચર્ષી ગઇ. માધવલાલે તેને જીજ્ઞાસે ઘેરીને તેના તરફ પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોતાં કહ્યું : “ મનોરમા ! મનોરમા ! કહે ! આ અધમ જનને તું ક્ષમા કરીશ ? ”

મનોરમા ચમકી ઉઠી. પોતે સ્વામીના જીજ્ઞાસમાં છે એ તેા તેના ધ્યાનમાં જ હતું, પરન્તુ તે જામાટે આવું બોલે છે, તે તુરંતમાં તેનાથી સમજાયું નહિ. તે સ્તબ્ધ બની ગઇ અને નિદ્રાભંગથી અર્ધ ઉઘડતી આંખે સ્વામીના વદન સામે આશ્ચર્યથી જોઇ રહી. માધવલાલ પુનઃ બોલ્યો : “ મનોરમા ! એમાં તું સ્તબ્ધ કેમ બની જાય છે ? મેં અધમે તારા હજારો અક્ષમ્ય અપરાધો કર્યા છે. હવે તારી ક્ષમા પણ શું મ્હેં લઇને માંગું ? પરન્તુ અત્યારે માફ હૃદય વિદારીને જો હું તને બતાવી શકતો તો તું જોઇ શકતો કે તેમાં પ્રખર અનુતાપનો અગ્નિ ભડભડ બળી રહ્યો છે ! મનોરમા ! આ જગતમાં જે કાંઇ પવિત્ર અને પૂજ્ય છે તેના સોગંદ લઇને હું તને કહું છું કે મારા હૃદયમાં પૂવની દુષ્ટ વૃત્તિઓથી જામેલો સઘળો મળ આ અનુતાપાગ્નિથી બળી જઇને તે હવે પૂર્ણ શુદ્ધ અને પ્રેમમય બન્યું છે.

મનોરમા ! તને આ દીન જનની દયા શું નથી આવતી ? ”

“ આણું તમે આ બધું શું બોલો છો ? અપરાધો શા ? ક્ષમા શી ? પણ શરીરે તો તમને હવે સાફ છે ને ? ”

“ બધું એ શરીર અને બધું માફ મન ! મેં તારા બધા અપરાધો કર્યા છે; એક વાર સ્પષ્ટ રીતે મને કહે કે મારા સર્વ અપરાધોની તું મને ક્ષમા આપીશ ! ”

“ એવું બેલું બેલું બોલીને મને નકામા કરાવો નહિ ! તમારે મારી પાસેથી ક્ષમા માંગવાની જ શી છે ? પછી હું ક્ષમા માણું પણ કેવી રીતે ? અબજાતામાં અથવા ખોટી સોજતને લીધે માણસોને હાથે ધણી વાર ચૂકા બનવા પામે છે, એમાં તે તમે શા મોટા અપરાધ કરી વાળ્યા હતા ? દયાધન પ્રભુની કૃપાથી કાંઈ વિશેષ બચકર પરિણામ ન આવતાં તમારી ચૂક તુરત જ તમારી જાણવામાં આવી ગઈ, આપણા ઉંચા કુળનું અભિમાન નષ્ટ થવા ન દીધું અને ખરે વખતે આપણા કુળનું અધઃપતન થવા ન દીધું; એ સઘળાનું કારણ તે દયાસાગર જગદીશ્વરની કૃપા જ છે એવું હું મારું છું. તેના દયા-રૂપી અમૃતથી મારી સઘળી બચા, ચિંતા, દુઃખ એ સઘળું એક ક્ષણમાં દૂર થઈ ગયું ! ”

માધવલાલ મુખમાં કિંચિત્ સ્મિત સ્ફુરાવતો બોલ્યો : “ મનોરમા ! એમ કહીને તું મને ભુલાવામાં પાડે છે પરંતુ આજ તારા મોહક બાણમાં હું ગુંચવાઈ જવાનો નથી. હું તને સ્પષ્ટ કહું છું કે ‘ હું તમને પૂર્ણ ક્ષમા કરું છું ’ એવા શબ્દો જ્યાંસુધી તારા મુખમાંથી નીકળશે નહિ, ત્યાંસુધી મારા હૃદયને જરા પણ શાન્તિ મળવાની નથી. ”

મનોરમા મુખ મરડતી બોલી : “ બધું ! એવા ક્ષુદ્ર ઉપાય ઉપર શું તમારા મનની શાંતિ અટકી રહી છે ? ”

“ હા, પ્રિયા ! હું એક ઘણો ક્ષુદ્ર મનુષ્ય છું અને મારા ક્ષુદ્ર મનની શાન્તિ એવા ક્ષુદ્ર ઉપાય ઉપર જ અવલંબી રહી છે ! પરંતુ તે શાંતિમાંથી તું મને વંચિત નહિ કર એવી મારી તને વિનંતિ છે. ”

“ વાર-વાર-એવું તે થું—”

“ ના, હવે એ કાંઈ ગદલાં તદલાં ચાલવાનાં નથી; મને ક્ષમા કર્મના શબ્દો તારા મુખમાંથી નીકળવા જ નોંધશે.”

• “ હું તો તમારી હકથી થાકી! એવી ગેરવાજબી હક તો બહુ આકરી પડે!”

“ તોં થયું! હું દુર્ભાગી તારી ક્ષમા મેળવવાને પણ પાત્ર નથી! અરૂં જ છે! મેં તને બહુ સતાવી છે, તારૂં ધણી વાર અપમાન કર્યું છે. તારૂં એક પણ કથન—”

સ્વામીના મુખની આડે પોતાનો હાથ મૂકતાં મનોરમા બોલીઃ
“ હવે બસ કરો! ચાલો, તમારા સમ્રાજા અપરાધીની હું ક્ષમા કરું છું. હવે કાંઈ છે? છેવટે એ અતુચિત વચન મારા મુખમાંથી તમે કઢાવ્યું જ!”

• “ બસ! હવે મારા ચિત્તને શાન્તિ થઈ! આજે આ જીવનમાં જ જાણે મારો પુનર્જન્મ થયો હોય, એવું મને લાગે છે! હું અને તું ધણો વખત સાથે રહ્યાં હોવા છતાં કેટલાંય વર્ષના વિયોગ પછી આપણું પ્રેમમિલન થયું હોય એવો અત્યારે મને ભાસ થાય છે!”

મનોરમા સસ્મિત વદને સ્વામીના પ્રેમરેષાયુક્ત વદન તરફ અનિમેષ લોચને નિહાળી રહી.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

પુનઃ પ્રેમસંચાર.

આજે આખો દિવસ માધવલાલ ધરમાં જ બેસી રહ્યો છે. પોતાની ફજેતી થવાથી પોતે શરમાય છે એ જ એક કારણ નથી, પરંતુ આજે તેની દૃષ્ટિમાં પોતાનું ગૃહ સ્વર્ગ સરખું સુખદાયક લાગે છે તેથી અને મનોરમાનો દૈવી સહવાસ છોડવાનું તેને ગમતું

નથી તેથી તે આજે ઘરમાં જ બેસી રહ્યો છે. બપોરે જમી પરવા-
રિને પોતે પોતાના ઓરડામાં આવીને બેઠો, પરંતુ મનોરમા હજી
આવી નહોતી. રોજ પાનખીડી મનોરમા જ કરી આપતી અને જો
તેમાં વિલંબ થતો તો તેનો મિઝળ હાથમાં રહેતો નહિ, પરંતુ
આજે તો પોતાને હાથે જ પાન બનાવીને ખાવાનો એટલું જ નહિ
પણ મનોરમાને માટે પણ પાન તૈયાર કરી રાખવાનો હર્ષ તેના
હૃદયમાં ઉભરાઈ આવ્યો. થોડી વારે મનોરમા આવી અને તેણે
પોતાને માટે પાન તૈયાર બોલ્યું! તેના મુખમાંથી આશ્ચર્ય સાથે
સ્મિત સરી પડ્યું અને બોલી: “ઓહો! આજે તો કાંઈ ધન્ય ભાગ્ય
કે પોતે પાન બનાવીને ખાધું છે અને મારે માટે પણ બનાવીને
તૈયાર રાખ્યું છે.”

માધવલાલ બોલ્યો: “મનોરમા! આજસુધી સ્ત્રી વિષેની
જે ભાવના મારા મગજમાં હતી તે હવે બદલાઈ છે. પતિની ચાકરડી
તરીકેની જ સ્ત્રીની સઘળી પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ એ કલ્પના હવે
મારા મગજમાંથી દૂર ગઈ છે અને સ્ત્રી એ પતિની સહધર્મિણી છે—
ગૃહલક્ષ્મી છે, જોટલી સેવા તે પોતાના પતિની કરે છે તેટલી જ પતિ
તરફની સેવાની પોતે આજ્ઞા રાખી શકે છે એવું હવે હું માનવા લાગ્યો
છું. મારી પ્રત્યેક કૃતિમાં આ પ્રકારનો ફેરફાર જોઈને હવે તું જરા
પણ આશ્ચર્ય બતાવીશ નહિ કારણકે તારૂં એ આશ્ચર્યદર્શન મને
નીચું જોવડાવનારું અને અંતરમાં પુનઃ પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત
કરનારું થઈ પડે છે.”

મનોરમાની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં. પોતે અત્યારે
મુખનો અતિરેક ભોગવતી હોય એવું તેને લાગ્યું. માધવલાલ
આગળ બોલ્યો: “તારા પરનો ખરો પ્રેમ તો મારા અંતરમાં હવે જ
જગૃત થયો છે, પરંતુ તે હું શું મ્હેં લેઈને બોલું? તારા પ્રેમની
તુલનામાં એ પ્રેમને મૂકી શકાય તેમ નથી. મેં તારો તિરસ્કાર કર્યો
હતો છતાં તારા સ્વર્ગીય પ્રેમની અખંડિત ધારા તો એકસરખી જ

વહન કરી રહી હતી એનું બાન અત્યારે જ મને થાય છે. તારા તે અલૌકિક પ્રેમને પગ નીચે કચડીને હું ચાલતો હતો છતાં તારો પ્રેમ તો જરા પણ ન્યૂન થયો નહોતો ! એ પ્રેમની અને મારા પ્રેમની તુલના જ સંભવિત નથી. મારો ગર્વ હવે પૂર્ણ રીતે હણાઈ ગયો છે. મારો પ્રેમ ઉંચા દરજ્જાનો છે એવો મારો ધર્મકંડ કેટલો વ્યર્થ હતો એવું હવે મને સમજાય છે. નીચ કુળમાં જન્મેલા અને નીચ સંસ્કારોમાં ઉછરેલા મારા મિત્રો કરતાં હું ઘણો ઉંચો છું એવી મારી એક વાર સમજ હતી, પરંતુ તે સમજ કેવા અજ્ઞાનમાંથી જન્મ પામેલી હતી. તે મને મારા દુષ્ટ વર્તને જ બતાવી આપ્યું છે. મનોરમા ! ખરેખર, હું નરાધમ છું—હું પશુ કરતાં પણ અધમ છું ! ”

મનોરમાને આવું સાંભળવું ન ગમ્યું. તે બોલી : “ હવે એ જૂની વાતને સંભારવાથી શો લાભ ? મારા પર આપનો નિઃસીમ પ્રેમ છે, પછી એવું સંભારીને મનને દુઃખ આપવાની શી જરૂર ? હું આપના ચરણની દાસી માત્ર છું અને આપની સેવા એ જ મારો ધર્મ છે; આપનો કોપ થાય કે પ્રેમ થાય તોપણ મારો પ્રેમ જરા પણ વિકૃત ન થાય એવી ધૃષ્ટિ અમ-સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આજ્ઞા કરી છે. અમે સ્ત્રીઓ આર્ય માતાપિતાની પુત્રીઓ છીએ, આર્ય સાસુ-સસરાની પુત્રવધૂઓ છીએ અને આર્ય પતિની જ પત્નીઓ છીએ; સ્ત્રીતા, સાવિત્રી, દમયંતી ઇત્યાદિ આર્ય પતિવ્રતા સ્ત્રીઓના કુળમાં અમને પરમેશ્વરે જન્મ આપ્યો છે. પતિ એ જ અમારું સર્વસ્વ છે, પતિ એ જ અમારા આરાધ્ય દેવ છે, બીજા દેવોને અમે ઓળખીશું નહિ. પતિ જો અમારી તરફ કિંચિત્ ઉપેક્ષાદિદિથી જોવા લાગે તો પછી અમને—આર્ય સ્ત્રીઓને ઈંદ્રનું સિંહાસન મળે તો તે પણ નિરર્થક છે. પતિના એક મધુર વચનને માટે, પતિના પ્રેમની પ્રાપ્તિને માટે અમે પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગસુખની પણ દરકાર કરીશું નહિ. ધૃષ્ટરનું એ જ દ્રરમાન છે અને તેને અનુસરીને વર્તવામાં અમે શું વિશેષ કાર્ય કરીએ છીએ ? ”

માધવલાલ ઉપકારવશ થતો આત્મગત બોલી ઉઠ્યો: “ Thank that God and the preachers of such સ્ત્રીધર્મ. ”

મનોરમા બોલી: “ એવા સ્ત્રીધર્મના ઉપદેશક શાસ્ત્રકારો અને ઇશ્વરનો પણ આભાર માનવા સાથે આપણે આપણાં વડીલોનો પણ આભાર માનવો જોઈએ કે જેઓ એ પરંપરા પાળતા આવ્યા છે અને આપણને તેનું શિક્ષણ આપી ગયા છે. ”

માધવલાલ જરા ચમક્યો. પોતે અંગ્રેજીમાં કાઢેલો ઉદગાર મનોરમા પૂરી રીતે સમજી ગઈ એમ તેણે જોયું. તે બોલ્યો: “ મનોરમા ! શું ખરેખર તું અંગ્રેજી જાણે છે ? નહિ, એ વિષે તેં મને કોઈ વાર કહ્યું જ નથી. ”

મનોરમા આહું રિમત કરીને નીચું જોતી બોલી: “ પહેલાં નહોતી જાણતી, પણ હવે કદાચ જાણતી હોઈ; શું કહું ? મને લેખક બનાવવા ઇચ્છતા પતિની આગર જાળવવાને મારે અંગ્રેજી પણ શીખવું પડ્યું ! ”

“ ઓહો ! ત્યારે શું પેલાં રાજકુંવરીને તું જાતે મળેલી ખરી ? મેં જાણ્યું કે તું અંગ્રેજી જાણતી નથી એટલે મેં તને સ્ત્રીલેખક તરીકે બહાર પાડવાને કરેલું કાવતરું પકડાડ્યું જશે અને હું ફજેત થઈશ, એમ હું માનતો હતો; પરંતુ છેવટે ઇશ્વરે મારી લજ્જા રાખી ! અરે, મારી કમખખતીની હું શી વાત કહું ? રાજકુંવરી તને મળવાને હિમ્મતપુર ગયાં એ જાણીને તો મારો જીવ જ ઉડી ગયો હતો અને મારી મના છતાં તું તેને મળી તેથી તારા પર મને ક્રોધ પણ ચડ્યો હતો. રાજકુંવરીનો સેક્રેટરી મને ફરી મળવા આવ્યો, ત્યારે તેને મ્હોં દેખાડવાની હિંમત પણ મારામાં રહી નહિ અને તેથી તાવ આવ્યાનું ખ્યાલું કાઢીને તેને નહિ મળવાનો ઢોંગ કર્યો, છતાંએ એ તો મારા ગિજાનાચુંધી આવી લાગ્યો અને હું ગમરાયો ! ”

મનોરમા ખુલ્લપાટ હસી પડી અને બોલી: “ એક જૂઠું છુપાવવાને અનેક જૂઠાં બોલવા પડ્યાં, છતાં તે આવી શક્યાં નહિ ! ”

“પછી તો એ મારી પાસે તારી લાયકાતના અને અંગ્રેજી જ્ઞાનનાં વખાણ કરવા લાગ્યો અને હું તો ચમકી ગયો ! મેં નક્કી ધાર્યું કે રાજકુંવરીની મુલાકાત તેં પોતે લીધી નહિ હોય પણ કોઈ વેશધારી મનોરમાને રાજકુંવરીની મુલાકાતે મોકલી હશે; નહિતો છેવટસુધી આવું પોક્કળ ચાલી શકે કેવી રીતે ? પણ અત્યારે હું વધારે અજબ થઈ છું કે તેં જ તેની મુલાકાત લીધી હતી ! પણ મને કહે તો ખરી કે તેં અંગ્રેજી જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવ્યું ?”

• “માસ્તર રાખીને.”

“માસ્તર રાખીને ? શો પગાર ઠરાવ્યો હતો ?”

“પગાર તો બહુ મોટો રાખ્યો છે અને એ પગાર મેળવવાની હોંશમાં માસ્તરે પણ મારા અભ્યાસમાં બહુ કાળજી અને પરિશ્રમથી કામ લીધું છે. જુઓને, થોડા વખતમાં હું થોડું થોડું અંગ્રેજી વાંચી અને બોલી શકું એટલું જ્ઞાન થોડા પગારવાળો શિક્ષક કેવી રીતે આપી શકે ?”

“વાર, પણ શિક્ષકને શો બદલો આપવાનું ધાર્યું છે ?”

“એક સ્ત્રી.”

“એટલે ? હું કાંઈ સમજતો નથી.”

• “મારા શિક્ષક અવિવાહિત છે એટલે તેમને માટે મારે ચોક્કસ કન્યા મેળવી આપવી એવું ઠરાવ્યું છે.”

માધવલાલ વિચારમાં પડ્યો. થોડી વાર રહીને તે બોલ્યોઃ
“એનું લગ્ન કરી આપવાનું તેં માથે લીધું હશે તો સહજમાં હજાર બે હજાર રૂપિયા ખર્ચ થઈ જશે અને એટલો મોટો પગાર તો બહુ જ મોટો કહેવાય ! પણ હશે, તારી ખાતર હું એ રકમને ગણકારતો નથી !”

“મારી ખાતર શાને ? તમારી પોતાની જ ખાતર કહેને ! હું અંગ્રેજી ન બહુ હોત તો તમારી ફજેતી થાત એ કેમ બૂલી જાઓ છું ?”

“વારૂ આશો, મારી પોતાની જ ખાતર; પણ એ શિક્ષક શું હેમન્ટપુરનો વતની છે કે ?”

“નાહિ; મુરતનો જ.”

“એમ કે ? એ કોણ બધા ?”

અરુણ એ ઝોરડા બણી આવતો દેખાયો. મનોરમા બોલીઃ
“હો, મારા શિક્ષક પોતે જ આવી પહોંચ્યા.”

“હે ! શું અરુણ પાસે તે અબ્યાસ કર્યો કે ? હી...ક ! પણ એમાંથી કોઈએ તે વિષે મને કહ્યું પણ નહિ ?”

મનોરમા લજ્જાવનત વદને બોલીઃ “શામાટે કહીએ ? અંગ્રેજી બહેલી દેરાણી આવે તે જ વખતે હું પણ અંગ્રેજી બણી છું એમ કહીને તમને ચમકાવવાની મેં ધારણા રાખી હતી.”

“ત્યારે તો અરુણને માટે અંગ્રેજી બહેલી કન્યા પણ શોધી રાખી છે, એમ કે ?” માધવલાલે વિશેષ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યુંઃ “વારૂ, પણ મને તમે મારાથી છાની છાની શી ગોઠવણ કરી છે તે તો જણાવો !”

“બધું તૈયાર કરી રાખ્યું છે; આજસુધી તમારું કશું કામ પડે તેવું નહોતું એટલે તમને કશું કહ્યું નહોતું. ભાનુશંકરની ઉપાવતી વેરે અરુણભાઈનો વિવાહ નક્કી કર્યો છે અને આજે કે કાલે ભાનુશંકર શ્રીશળ લેઈને વેવીશાળ કરવા આવશે. તમારે માત્ર વડીલ તરીકે સંમતિ આપવાની છે—બીજું કશું કરવાનું નથી !”

“ઝોહોહો ! ભાઈને પરણાવવાની ચિંતા પણ મારે માથે હવે ન રહી ! મનોરમા ! ખરેખર, તેં મારો અવતાર સફળ કરી દીધો ! ખરેખરી ગૃહલક્ષ્મીના નામને તો તું જ યોગ્ય છે ! હું તારાં શાં વખાણુ કરું ?”

મનોરમા મંદ સ્મિત સાથે બૂકુટી ચડાવીને વિનોદમાં બોલીઃ
“હવે શુંગા રહો, અરુણભાઈ પણ રખેને પોતાની ગૃહલક્ષ્મીનાં વખાણુ કરવાનું શીખી જશે !”

એમ કહેતી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને બન્ને બાપએ પ્રાસ્તા-
વિક વાતચીત કરતા બેઠા. અરુણને આજે ખરેખરે સંતાપ થયો કે
અનેરમા જેવી સતી સાધ્વીની ખરેખરી કીંમત હવે પોતાના મોટા
બાપમા સમજવામાં આવી છે અને એ યુગલમાં પુનઃ શાશ્વત પ્રેમનો
સંચાર થયો છે.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

લગ્ન અને છેવટ.

સાંજે ભાનુશંકર માધવલાલની તખીયત જોવાને તેને ત્યાં
આવ્યા. તેમણે ધાર્યું હતું કે માધવલાલ કેવીએ માંદગી ભોગવતો
હશે, પરંતુ અત્યારે તેને સારો અને પ્રુશ ચહેરે બેઠેલો જોઈને તેમને
આશ્ચર્ય સાથે આનંદ થયો. માધવલાલને પણ પોતાના ભવિષ્યના
વહેવાઈને જોઈને તેટલો જ આનંદ થયો. ભાનુશંકરે માધવલાલની
તખીયત વગેરેના કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા અને પછી ધીમે ધીમે
ઉપાના વેવીશાળને માટે સંમતિ મેળવવાનો લાગ શોધવા માંડતાં
કહ્યું: “હં, માધવલાલબાપ! હું પણ હિંમતપુરથી અરુણરાયની સાથે
સાથે જ આવ્યો. તમારી તખીયત બગડ્યાના ખખર મને પણ ત્યાં
મળેલા. ઉપાને પણ હું ત્યાં તેડી ગયો હતો.”

માધવલાલે મુંગા હોંકારો આપ્યો: “હં.”

માધવલાલ કાંઈક વિશેષ બોલ્યો હોત તો ભાનુશંકરને ઉપા
સંબંધી વાત છેડવાનું ઠીક પડત; પરંતુ તે તો લગભગ માન જ
રહ્યો એટલે ભાનુશંકરને પોતાની મેળે વાતચીત ચાલુ કરવી પડી:
“ઉપાનો અભ્યાસ મેં હમણાં મુકાવી દીધો છે એટલે તે ઘેર જ
રહે છે. મેં ધાર્યું કે એ સાથે હશે તો મારો પણ દિવસ જશે, એમ
ધારીને તેને હું સાથે તેડી ગએલો. મને તો મારા જૂનાં સંબંધીઓની

સાથે વખત ગાળવાનું મળતું એટલે મારો દિવસ આનંદમાં જતો અને ઉપા તથા મનોરમા તો ખેંચે તો જેવાં બની ગયાં છે, હોં કે ! ”

હવે માધવલાલને વિવેકની ખાતર બોલ્યા વિના ચાલ્યું નહિઃ
“ હા, મને એ વાત તેણે કહી છે અને ઉપા સંબંધે આપનો વિચાર પણ તેણે મને કહ્યો છે ! ”

“ હે ! એમ કે ? ત્યારે અભારસુધી મુંગા શું બેઠા છો મારા ભાઈ ? મારો વિચાર શાને, હવે તો નિશ્ચય થયો છે અને હું તે માટે જ તમારી પાસે આવ્યો છું. અરુણ અને ઉપાના વેવીશાળની સંમતિ આપો. ”

“ આપ જેવા વડીલે અમારી પાસે સંમતિ માંગવાની શી જરૂર છે ? આપે તો આજ્ઞા કરવી જ ઘટે અને અમારે તે શિરસાવંધ માની લેવી જોઈએ. આપ વડીલની દૃષ્ટિમાં જેમ આવે તેમ કરો. ”

“ વાહ ! શી લાયકી ? મારી ઉપાને પણ આપના જેવા જ વડીલની જરૂર છે ! માધવલાલ ! એ તમારી લાયકી છે, પણ હું જો ખરું કહું તો મારે મનોરમાનો મોટો આભાર માનવો ઘટે. મારી ઉપા ભણેલી અને ડાહી ખરી, પણ તેના વિચારો બહુ જ સ્વતંત્ર, તેને મનોરમાએ સમજાવીને એવી રીતે ઠેકાણે આણી છે કે સાવિત્રીનું હઠાપણ પણ તેની પાસે કશા હિસાબમાં નહિ ! ”

પોતાની પત્નીનું આ એક વિશેષ પરાક્રમ માધવલાલે અભારે જ જાણ્યું. ઉપાને ઠેકાણે લાવવાને જ મનોરમા અને અરુણ બંને હૃદયમંત્રપુર ગએલાં એવું હવે તેના ધ્યાનમાં ઉતર્યું. આશ્ચર્ય નહિ દર્શાવતાં દાવકા રહીને તેણે વિવેકપુરઃસર ઉત્તર વાળ્યોઃ “ એ તો આપનું બાળક કહેવાય. તેણે જે કાંઈ કર્યું, તે વિશેષ કર્યું ન કહેવાય. ”

“ અરે, કેમ વિશેષ નહિ ? મેં સેંકડો રૂપિયા ખર્ચ્યા, અનેક ઉપાયો કર્યા, કંટાળીને હું તો કાશીએ જવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હતો. એ સઘળી નિરાશાઓમાં મનોરમાએ મને આશ્વાનો સુધ ખતાવ્યો. ”

માધવલાલ મનમાં બોલ્યો: “ધન્ય છે, સતી! તને ધન્ય છે! આજસુધી તારૂં મૂલ્ય નહિ સમજતાં હું અંધકારમાં જ આથક્યો!”

થોડી વાર રહીને હાનુશંકરે કહ્યું: “વાર, ભાઈ માધવલાલ! વૈવીશાળની ક્રિયા તો આવતી કાલે કરીશું, પણ લગ્નનું કેમ? મુહૂર્ત બહુ નજીક આવે છે—આઠ જ દિવસ પછી આવે છે. તમે કામ-કાજમાં પહોંચી વળી શકશો?”

“એ તો હું શું બાળું? ધરનો અભિપ્રાય પૂછવો જોઈએ.”

મનોરમા ઝોસરીમાં ગુપ્તગુપ્ત બની રહીને સઘળું સાંભળી રહી હતી તે તુરત જ બોલી ઉઠી: “હા, અમે પહોંચી શકીશું; તમે તમારે નજીકનું મુહૂર્ત કબૂલ રાખો.”

“વા...ર. ચાલો, એ પણ ઠીક. આજે મને આનંદ થયો અને આ જાંદગીની એક છેલ્લી ફરજ પાર પાડીને હવે હું સુખેથી મરીશ. ઉપા આ ઘરમાં આવીને સુખી થશે એ બદલ હવે મને કાંઈ જ ધિંતા રહી નથી.”

“આપ જેવા વડીલોને પ્રતાપે અમારા કુટુંબમાં પણ જ્યાં ત્યાંથી રત્નો જ ખેંચાઈ આવે છે. આપ કાલે પ્રભાતે ખુશીથી પધારજો. હું ગોરને બોલાવી રાખીશ.”

“ઠીક હવે હું જઈ છું. કલ્પવ્રક્ષિની પેઠે હું નિશ્ચિંત થયો.”

* * * * *

ઉપા અને અરુણનું લગ્ન થયાને આજે થોડા દિવસ થઈ ગયા છે અને ઉપા હવે પતિના ઘરમાં આવીને રહેવા લાગી છે. ઉપાનું પહેલાંનું ‘રોમૅન્સ’ હવે દૂર થયું છે અને હવે તો વિનય, લજ્જાશીલતા અને પતિની પ્રસન્નતા એ જ તેનાં લક્ષ્યબિંદુઓ હોય એવી રીતે તે વર્તે છે. મનોરમાની પાસે તે બહુ વાર બની રહી શકતી નથી. તે શરમાય છે કારણકે તેની પહેલાંની ઘેલી વાતો મનોરમાએ બહુ વાર સાંભળી હોવાથી તેનું સ્મરણ થઈ આવતાં ઉપા મનોરમાની સાથે જાયું મ્હોં દાંધને, લાંબી વાતચીત કરતાં પણ ગભરાય છે—અકળાય છે! મનો-

રમાનો સ્વભાવ પણ જરા વિનોદી રહ્યો એટલે જરા જરામાં તે ઉપાની મશ્કરી કરે છે અને ખાસ કરીને અંશુની હાજરીમાં તો વિશેષ જ ! એક વાર મનોરમા બોલી : “ ઉપા બહેન ! તમે તો પરણ્યાં એટલે હવે મારાં પણ મટી ગયાં ! કોઈ વાર મારા ઝોરડામાં આવીને બેસતાં પણ નથી કે કાંઈ વાતચીત પણ કરતાં નથી ! હજી તો અંશુભાઈ ઉપર મારું લહેણું રહ્યું છે તે લહેણું તમારે પૂરું કરી આપવું પડશે. ”

“ એવું તે શું લહેણું રહ્યું છે ? મારાથી અપાય તેવું હશે તો હું આપીશ. ” ઉપાએ લજ્જાવનત વદને ઉત્તર આપ્યો.

“ ગરજ સરી એટલે વેધ વેરી ! પરણ્યા એટલે હવે મને અંગ્રીજ બહાવવાનું છોડી દીધું. મારો અંગ્રીજ અભ્યાસ હજી કાચો રહ્યો છે, અંશુભાઈએ નહિ તો તમારે પાકો કરાવવો પડશે. ”

“ બલે, એ કરજ હું ફેડીશ. ”

“ એ તો ઠીક, પણ કોઈ વાર નિરાંતે વાતચીત કરવા પણ નથી કેમ આવતાં ? ”

“ સાચું કહું ? હું તમારાથી બહુ શરમાઉં છું. ખાસ કરીને તમારી પાસે આવતાં જ અને મારી જૂની ઘેલછા સાંભરી આવે છે અને તેથી તમારી પાસે થોડી વાર બેસવું હોય તોપણ મને ગભરામણ થાય છે ! ”

“ ત્યારે તો મારા પરિશ્રમનું પરિણામ મારા જ ગેરલાભમાં આવ્યું. ”

* * * * *

એકવાર રાત્રિના આઠ વાગ્યા હતા. અંશુ અને માધવલાલ ક્યાંય બહાર ફરવા ગયા હતા. મનોરમા પણ ઉપાને કાંઈ કામનું બહાનું બતાવીને બહાર ગઈ હતી. એટલામાં એક પારસી બાનુ ત્યાં આવી પહોંચી. ઉપા પહેલાં તો તેને જોઈને આશ્ચર્ય પામી, પરંતુ પછી તેને ઓળખી કે તે પોતાને એક વાર પોતાના પિતાને ત્યાં

મળવા આવેલી “ મેહેરબાઈ ” હતી. તે બોલી: “ કાંય ઉસાવટી બેહેન! મને પિછાનોછ કે ? ”

“ હા. બહેન! આવો, અંદર આવો, ચાલો આપણે દીવનખાનામાં બેસીશું. ”

ઉપા મેહેરબાઈને ઉપર તેડી ગઇ અને દિવાનખાનામાં બંને વાતચીત કરતી બેઠી. મેહેરબાઈએ કહ્યું: “ આપ તો પત્ની ચૂંટ્યાં છેઓ, એવી વાત મુને આપના કાધરે જનાવી. મકુંજે ઉસાવટી બેહેન! મુને લગનનું એકાદ કારદ બી નહિ મોકલાવીઉં કે ? આય ગરીબ બેહેન બી પોતાની ગરીબ બેટ સોગાદ સાથ આપની હજુરમાં હાજર થતો. ”

“ મને માફ કરો, એ તો હું વ સરી ગઇ. ”

“ વાર, આપ કેહેતાં ઉતાં તેવી જ રી તે આપે આપના ખાવં-દની પસંદગી કીધી હોસે. ” મેહેરબાઈએ પૂછ્યું.

“ નહિ બહેન! પાછળથી મારા એ વિચારોમાં ફેરફાર થયો હતો. ”

“ બસ કે ? તમે હિંદુ લોક-માજીખાઉ ખરાંની ! પોચાં-બિલકુલ પોચાં ! વાર, આપે હમારા ‘ સ્ત્રીલેખનો બગીચો ’ એ માસિક ચોપાન્યા માટે પેલો લેખ તૈયાર કીધોછ કે ? ”

“ ના. એ લેખ તો હવે હું લખી શકીશ નહિ, પણ બીજો કોઇ લેખ તૈયાર કરીશ. આપનું ચોપાનીઉં બહાર પડ્યું ? ”

“ નહિ, એનો પહેલો નંબર તયાર થાયચ. કાંહાં સોરો આપનો લેખ તયાર થસેછ ? ”

“ એકાદ અઠવાડીઆમાં. ”

“ ઠીક; તૈયારે હું હવે રજા લેવસ. આપના હસબંદ કાંહાં ગયા છ ? ”

“ બહાર ફરવા ગયા છે. ”

“ એવન જો અહીં હોતે તો મને એવલુની પીછાનનો લાભ થતો. ”

એટલામાં તો અરુણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ઉષા મેહેરબાઈ અને અરુણની ઓળખાણ કરાવવા માટે બોલી: “આ મારાં બેહેનપણી મેહેરબાઈ છે—” એટલામાં તો અરુણ ખડખડાટ હસી પડ્યો અને ઉષા દિગ્મુઠ બની ગઈ. હસતો હસતો અરુણ બોલ્યો: “ભાભી ! તમે પણ ઠીક મજાક કરી.”

મેહેરબાઈ બનેલી મનોરમા બોલી: “પણ તમે કીસાળ શીકે પાડ્યો, નહિતો થોડી વધારે મજા થાત ! ઉષાવતી મારી પાસે બેસીને નિરાંતે વાતચીત કરતાં શરમાતાં હતાં એટલે પછી આ યુક્તિથી કામ લીધું.”

“ઓહો ! મોટી બહેન ! ત્યારે શું તમે મને ઠગી ? પહેલાં પણ શું હું ઠગાએલી જ ?” ઉષાએ શરમાઈને બે હાથવડે પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું !

માધવલાલ પણ એટલામાં ઘેર આવ્યો અને અરુણને મોટેથી હસતો સાંભળીને ત્યાં આવ્યો. મનોરમા એકદમ દોડીને પોતાના આર-ડામાં પેસી ગઈ. ખરી વાત જાણીને માધવલાલ પણ ખૂબ હસ્યો.

બન્ને દમ્પતી આનંદ-વિનોદમાં પોતાનો જીવનકાળ વ્યતીત કરવા લાગ્યાં. મનોરમા જેવો વિનય, કેળવણી, સુશીલતા અને આજ્ઞા-કિતતા આર્ય કુટુંબોની સર્વ સન્નારીઓમાં નિવાસ કરે એ જ વાંચના !

બણીને ભ્રમિત થઈ જનારી ઉષા કરતાં બણતરનો સદુપયોગ કરનારી અને ભ્રમિતને પણ ભાનમાં લાવનારી મનોરમાઓ ઘેર ઘેર પૂજાઓ એ જ પ્રભુ પ્રતિ અભ્યર્થના ! અસ્તુ !

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહની
ઐતિહાસિક નવલકથાઓ.

ગુજરાતની ગર્જના અથવા હેમાચાર્યનું જીવનસૂત્ર—
પૃષ્ઠ ૨૨૫, મૂલ્ય રૂ. ૧૧. ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજે પોતાના જીવનના છેલ્લા વખતમાં કુમારપાળને પોતાની પાછળ ગાદીએ નહિ આવડ્યા દેવાને તેના ઉપર જે સીતમો ગુજાર્યા હતા, છતાં પોતાના ભાગ્યની પ્રબળ રેખાથી કુમારપાળ અત્યંત કષ્ટા વેઠીને ગાદીએ આવ્યો હતો તથા જૈનાચાર્ય હેમચંદ્ર સૂરિએ તેને તે કાર્યમાં જે મદદ કરી હતી તેની આ નવલકથા એકે અવાજે વખણાએલી છે.

વસંધનો ઘેરો અથવા પેશવાઇના પ્રકાશનું એક કિરણ—
મૂલ્ય રૂ. ૧૧. બાજીરાવ પેશવાના ભાષા ચીમણાજી અપ્પાએ શીરંગીઓ પાસેથી વસંધ જીતી લીધું હતું તેની નવલકથા.

પાટણની પડતીનો પ્રારંભ—પૃષ્ઠ ૨૦૦. મૂલ્ય રૂ. ૧૧. લોળા લીમદેવ ઉપર કુતુબુદ્દીને કરેલી સ્વારીમાં ગુજરાતના રાજા પુતોએ ખતાવેલા શૌર્યની નવલકથા.

સોમનાથનું શિવલિંગ—પૃષ્ઠ ૨૨૫. મૂલ્ય રૂ. ૧૧. મહમૂદ ગઝનવીએ સોમનાથ ઉપર કરેલી સ્વારીમાં હિંદુઓએ ખતાવેલા શૌર્યની અને લીમદેવ બાણાવળીનાં પરાક્રમેની નવલકથા.

સિંધ ઉપર સ્વારી—પૃષ્ઠ ૨૪૦. મૂલ્ય રૂ. ૧૧. સિંધના રાજા દાહિર ઉપર આરબ સરદાર મહમદ કાસીમે કરેલી સ્વારીની કથા.

અઢારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર અથવા ઔરંગઝેબનો અસ્ત—ઔરંગઝેબના અસ્ત સમયની નવલકથા. પૃષ્ઠ ૨૨૦. મૂલ્ય રૂ. ૧૧.

ધારાનગરીનો મુંજ—૫૪ ૨૨૪, મૂલ્ય રૂ. ૧૫. ધારાનગરીના રાજ મુંજ અને કલ્યાટકના રાજ તૈલપદેવ વચ્ચેનું યુદ્ધ અને છેવટે મુંજની દુર્દશાના પ્રસંગોની આ નવલકથા છે.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ—૫૪ ૧૫૦. પાકું પુંડું. મૂલ્ય ૧૪ આના. ગુજરાતના ઇતિહાસની આ એક નવલકથા છે. કરચુની રાણી કમળાદેવી અને તેની પુત્રી દેવળદેવી કરચુની પડતી આવતાં અલાઉદ્દીનના ઝનાનામાં રહ્યાં હોવાની પ્રચલિત વાર્તાથી જુદી જ વાર્તા આ પુસ્તકમાં આપી છે. એ માતા પુત્રી દિલારામ અને લાલાં નામની મુસલમાન સ્ત્રીઓ હોવાનું તેમાં દર્શાવ્યું છે.

કાશ્મીર અને કેસરી—૫૪ ૨૩૦. પાકું પુંડું. મૂલ્ય રૂ. ૧૦. પંજાબ-કેસરી મહારાજ રણજીતસિંહે કાશ્મીરમાં હિંદુઓ અને હિંદુ બાળાઓ ઉપર જુલમ ગુજારતા અફધાનો ઉપર ચડાઈ કરી વિજય મેળવ્યો હતો તેનું રસિક વર્ણન વાર્તાના રૂપમાં આપેલું છે. અફધાનોનો જુલમ હદમદાવક છે.

મૂળરાજ સોલંકી—૫૪ ૩૨૦, પાકું સોનેરી પુંડું, સાદા અને રંગીન સંખ્યામંથ ચિત્રો. મૂલ્ય રૂ. ૨૫. ગુજરાતમાં સોલંકી વંશની રાજગાદી સ્થાપનાર મળરાજ સોલંકીએ પોતાના મામા પાસેથી રાજ્ય લઈ, મામાને તથા બીજાંઓને મારો, કેટલાંક ઇષ્ટ તેમજ અનિષ્ટ પરાક્રમો કર્યા હતાં. તે સમયે ભારે રાજખટ-ખટ ચાલી રહી હતી અને આવડાઓ તથા સોલંકીઓ પોતપોતાના ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ માટે આક્રમક પાતાળ એક કરી રહ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રના રાજ અહરિપુ સાથે યુદ્ધ કરી તેણે ભારે શૌર્ય દર્શાવ્યું હતું. આ અને બીજાં ઐતિહાસિક પ્રસંગોની આ નવલકથા અત્યંત રસિક, બોધક તથા મૂળરાજનાં કાર્યો ઉપર જલજ્વાળા પ્રકાશ પાડે છે. પ્રત્યેક ગૃક, કુટુંબ તથા પુસ્તકાલયના શ્રેણીમારૂપ આ ગુજરાતના ઇતિહાસની નવલકથા છે.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, સારંગપુર, અમદાવાદ.

